

БЕЗУМНАЯ МУДРОСТЬ

І.В. Верба

М.О. Самофалов

ученики о демонах у античных
учителей в эпоху зарождения
исследования из истории

ОСНОВНЫЕ ТЕОРИИ
ИСТОРИК

КОСТЬ ШТЕЙНА

Т. В настоящее время
ной разработкой
истории религий,
и профанной.
ри изучении истории христианства, - как бы
из виду истину, высказанную еще Льюисом
им, именно историческое
анное христианство нельзя сводить ни к
когда, а с другой стороны, ни к одной этике
кучу, ни к организации церкви, ко
рассматривать ее, как сложное
взрывать ее репутацию
идеи зловеще

ЛЮДИНА

ВЧЕННИЙ

ПЕДАГОГ

идеи зловеще

**ЦЕНТР ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВА
Національної академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток
історії та культури**

**І.В. Вербя
М.О. Самофалов**

**ІСТОРИК
КОСТЬ ШТЕППА:
ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ,
ПЕДАГОГ**

КИЇВ – 2010

УДК 303.422
ББК 63
В31

Центр пам'яткознавства Національної академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури

Рекомендовано до друку Вченою радою
Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК
(протокол № 12 від 15 грудня 2009 р.)

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор А.П. Коцур
кандидат історичних наук, доцент М.І. Ткаченко

В31 Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – К., 2010. – 195 с. ISBN 978-966-8999-23-9

У монографії на основі значного архівного матеріалу та наукової літератури реконструюється життєвий шлях відомого українського історика Костя Тодосьовича Штеппи. Його біографія та наукова діяльність як в Україні, так і на еміграції подається на широкому тлі історичних подій, свідком і учасником яких був учений.

Видання розраховане як на науковців, так і на всіх громадян, не байдужих до історії України.

**УДК 303.422
ББК 63**

ISBN 978-966-8999-23-9

© Верба І.В., Самофалов О.М., 2010
© Центр пам'яткознавства
НАН України і УТОПІК, 2010

збережено для історії - balik2

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Кость Тодосьович Штеппа (1896–1958) – один із найавторитетніших українських вчених-антикознавців, сходознавець, фольклорист, етнограф, організатор історичної науки, блискучий педагог. Його ім'я та наукові праці були широко відомі в Україні та за її межами в 1920–1930-х роках. Він обіймав посаду декана історичного факультету й завідувача кафедри стародавньої історії Київського університету, був наставником молоді.

Життя К. Штеппи було важким і трагічним. У більшовицькій Україні вчений звів арешт і слідство, але вижив, пізнав гіркоту років у нацистській окупації й поневір'яння в еміграції. Історик залишив значну наукову спадщину, яка й досі є актуальною і потребує детального вивчення, осмислення та залучення до наукового обігу. У підрадянській Україні він був практично єдиним вченим, який на основі першоджерел аналізував поетичну міфологію доби античності, демонологічні уявлення Риму й Візантії, вивчав народні рухи в Східній Римській імперії й інші актуальні проблеми стародавнього світу.

Кость Штеппа перший в Україні доктор історії європейської культури (1927). Вагомий його внесок і в розвиток національної освіти. Перебуваючи на еміграції в Німеччині й США, він став одним із перших дослідників, які науково вивчали історію репресій у СРСР. Цей його доробок й досі використовується дослідниками – як українськими істориками, так і закордонними радянологами.

Однак тривалий час біографія і теоретичні надбання К. Штеппи або не вивчалися взагалі, або сприймалися виключно з позицій ортодоксальної критики: на вченого було навішено тавро «українського буржуазного націоналіста», «зрадника інтересів українського народу», що унеможливлювало об'єктивне оцінювання його наукової спадщини.

З огляду на це, поява наукової біографії визначного вченого і непересічної людини, зі складною і суперечливою долею давно на часі, що, насамперед, зумовлюється нагальною потребою об'єктивно вивчити наукові праці К. Штеппи та з'ясувати їхнє значення в українській історичній думці 1920–1930-х років, у зарубіжній історіографії 1940–1950-х років; запропонувати спеціальне комплексне дослідження життя і діяльності вченого; визначити місце та роль його наукової спадщини у сучасній національній і зарубіжній історичній науці.

**Кость Тодосьович
ШТЕППА
(1896–1958)**

РОЗДІЛ I

Життєвий і творчий шлях Костя Штеппи у світлі сучасної наукової літератури і джерел

Наукова, науково-організаційна, просвітницько-педагогічна й громадська діяльність Костя Штеппи перебували в центрі уваги дослідників як в Україні, так і за кордоном, хоча значного науково-дослідницького масиву про нього й досі не створено.

Всі історіографічні праці, присвячені аналізу творчості К. Штеппи, можна умовно розділити на три групи, у кожній з яких ця проблема висвітлюється з певною тенденцією. Перша група – це праці періоду 1920–1940-х років, коли Кость Годосьович працював в Україні й посідав одне з провідних місць в науковому житті УСРР. Публікацій тих років порівняно небагато й вони мають радше констатуючий характер. Друга група студій побачила світ упродовж 40-х – початку 90-х років минулого століття. Їх важко назвати науковими, оскільки в цих роботах портрет вченого і його громадська діяльність були максимально викривлені на догоду офіціозу. В останні десятиліття, починаючи з 1990-х років, з'являються публікації, які можна об'єднати в третю групу праць, що на відміну від попередніх характеризуються залученням нових, раніше недоступних архівних джерел, переглядом історіографічних стереотипів, і в результаті – спробою об'єктивного аналізу життя та діяльності К. Штеппи.

Перші побіжні згадки про наукову, науково-організаційну й педагогічну діяльність К. Штеппи з'явилися ще за життя історика у статтях його колег, коли він був аспірантом, потім науковим співробітником Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (далі – ННДК), а пізніше професором Ніжинського інституту народної освіти (далі – НІНО). Так, академік ВУАН (згодом позбавлений цього звання) К. Харлампович у низці публікацій у журналі Історичної секції ВУАН «Україна» проаналізував наукові праці Костя Годосьовича 1920-х років, вказуючи при цьому деякі його біографічні дані [1]. Зокрема, він

1. *Х[арлампович] К.* Записки Ніжинського інституту Народної освіти та Науково-дослідної кафедри історії культури й мови при інституті. За головним редагуванням М. Петровського. – Ніжин, 1929. – Кн. ІХ. – 306 с. // Україна. – 1930. – липень-серпень (42). – С. 184–189; *Його ж.* Записки Ніжинського інституту народної освіти. – 1924. – Кн. 1; 1925 – Кн. 2–3; 1925. – Кн. 4–5; 1926. – Кн. 6; 1927. – Кн. 7 – Україна. – 1928. – Кн. 4 (29). – С. 145–148; *Його ж.* Записки Ніжинського інституту Народної

відзначав високий науковий рівень свого ніжинського колеги та дав схвальний відгук на його «Нариси з історії античної й християнської демонології: До питання про походження християнства».

На ім'я К. Штеппи неодноразово натрапляємо в «Записках Ніжинського інституту народної освіти» і «Бюлетені Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури і мови» [2]. Але це були лише принагідні згадки.

У публікаціях 1930–х років містилося небагато характеристик, які б могли відтворити портрет К. Штеппи як науковця й особистості. Щоправда, в зв'язку з ідеологічними дискусіями, які охопили історичний факультет Київського державного університету (тоді – Київський інститут народної освіти (КІНО)), де вчений обіймав посаду професора і деякий час був деканом; його ім'я згадувалося в статтях газет «Партийный организатор» і «Большевик». Зокрема, йшлося про критичний виступ К. Штеппи на адресу викладача університету Т. Межберга, у якому вчений відстоював думку щодо необхідності знань іноземних мов викладачем вищої школи [3]. Загалом публікації цих років, які стосувалися життя і творчості К. Штеппи, мали, як уже зазначалося, радше констатуючий, ніж аналітичний характер, і в них висвітлювалися лише окремі фрагменти його діяльності.

Щодо праць науковців діаспори, то в післявоєнній історичній думці сформувалася теза про К. Штепу як колаборанта, «зрадника інтересів українського народу» й «приспівника гітлеризму», який боровся з національно-визвольним рухом упродовж II Світової війни. При цьому вся інша його діяльність, а головне – громадська, тогочасною історіографією свідомо ігнорувалася. Власне, це не була наукова історіографія, – швидше нищівна публіцистика, у якій містилася критика на адресу вченого. В деяких працях 1950–1960-х років, створених за кордоном і перевиданих в Україні в роки перебування, аналізується діяльність К. Штеппи в період окупації Києва нацистами в 1941–1943 роках. Так, Никон Немирон (псевдонім історика Миколи Андрусяка) у мемуарно-публіцистичній студії «У збудженій в огні столиці України» розглядав діяльність К. Штеппи на чолі редакції

освіти та науково-дослідної кафедри історії культури й мови при Інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. –191 с. // Україна. – 1928. – Кн. 4 (29). – С. 148–151.

2. Див. напр.: Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Ніжин, 1928. – Кн. 8. – С. 190.

3. Див.: Партийный организатор. – 1937. – № 12; Большевик. – 1937. – 28 сентября.

газети «Нове українське слово» (далі – НУС) і зазначав, що «коли ж згодом міським головою [м. Києва – *авт.*] став Багазій, усунув Штепу з керівництва Відділу культури й освіти та хотів усунути його з ректорату [Київський університет – *авт.*], тоді Штепа знайшов собі німецьких протекторів і тому радо прийняв від них редакцію «Нового українського слова». Статті до цього часопису він тільки підписував, коли цього від нього вимагали, бо вони склалися в канцелярії шефа пропаганди «групи Розенберга» [4].

К. Штеппа як редактор зацікавив і О. Ждановича: у збірнику «На зов Києва», який вийшов друком у видавництві «Новий шлях» (Мюнхен) у 1985 р., була вміщена його стаття, в якій розглядалися взаємини між редакціями НУС і «Литаври», що виходили у Києві впродовж 1941–1942 років. У статті аналізувалися стосунки між К. Штеппою і Оленою Телігою, яка редагувала «Литаври»: «Гестапо потребувало пропагандивних козирів для дурення людей, тому воно радо використало і Олену Телігу; через Штепу запропоновано їй скоритись. Вона знала, що її чекає, коли відмовиться, але гордо відповіла – «Ні!». Цим спалила за собою всі мости», – писав О. Жданович, очевидець тих подій [5].

Аналізуючи ці джерела, приходимо до висновку, що в них спотворено особу й діяльність К. Штеппи років окупації Києва, не враховано драматичних обставини його життя (так, наприклад, ігнорується той факт, що син Костя Тодосьовича – Еразм знаходився у концтаборі в Німеччині як заручник); гіперболізовано співпрацю вченого з окупаційною владою.

Відомий український історик, свідок тих подій, яка добре знала Костя Тодосьовича, Н. Полонська-Василенко у своїй класичній праці «Українська академія наук» торкнулася обставин арешту вченого в 1938 р. й ко-

4. Немирон Н. У збудженій в огні столиці України (славній пам'яті мучеників за Україну в Києві в 1941–1942 рр.) // В боротьбі за українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни. Зредаг. Михайло Г. Марунчак. – Вінніпег, 1990. – С. 809.

5. Жданович О. На зов Києва. У вогні і вибухах // На зов Києва. Український націоналізм у II Світовій війні / Зб. статей, спогадів і документів. Збрала й упорядкувала Колегія дослідів історії українського національного руху. – К., 1993. – С. 213; Див. також: Михалевич М. Сорок років тому // Там само. – С. 245 – 246; Прокоп М. Київ 1942 // Матеріали до позицій визвольної боротьби українського народу (1941–1953). – Мюнхен, 1993. – С. 153–161.

ротко переповіла про установи ВУАН [6], у яких він працював. Зокрема, вона зазначила, що К. Штеппа допомагав К. Харламповичу.

Справді науковим, не ідеологічним підходом у вивченні життя і діяльності К. Штеппи позначені історіографічні праці після 1991 р., коли стали доступними архівні джерела, й відповідно, склалися умови для об'єктивного й неупередженого дослідження багатогранної діяльності цього непересічного науковця.

Усі праці, створені в постперебудовчий час можна умовно розділити на декілька груп: 1) студії, які безпосередньо торкаються особи К. Штеппи і присвячені виключно йому; 2) роботи, у яких життєпис дослідника і його діяльність розглядаються в контексті окремих подій; 3) статті довідково-енциклопедичного характеру; 4) бібліографія праць ученого з короткими відомостями про нього.

Усі синтетичні праці про К. Штеппу можна згрупувати за предметно-тематичним, жанровим і конкретно-оцінним принципами. Перше місце серед праць про вченого, безперечно, посідає студія І. Верби [7]. У двох номерах «Українського історичного журналу» за 1999 р. було надруковано його працю «Кость Штеппа», яка на сьогодні є єдиною науковою біографією Костя Тодосьовича. Дослідження І. Верби ґрунтувалося переважно на архівних джерелах, які вперше вводилися в науковий обіг. Автору на той час вдалося найбільш повно реконструювати життєпис ученого й зруйнувати усталені стереотипи, що побутували в історіографії. По суті, це було відкриття талановитого дослідника античності для українського (і не тільки українського) читача. І. Верба довів, правильність написання прізвища вченого не «Штепа», а «Штеппа»; проаналізував його анкети і доповнив його відому біографію новими фактами (наприклад, підтвердив, що він служив не тільки у Червоній Армії, а також брав активну участь у білому русі); показав дієву роботу науковця в галузі візантиністики в Україні впродовж 1920–1930-х років; відтворив хронологію життя історика під час окупації Києва у 1941–1943 роках. Цією студією фактично було закладене підґрунтя для подальшого об'єктивного вивчення українською історичною наукою життя і діяльності К. Штеппи. Що-

6. Полонська-Василенко Н. Українська академія наук. Нарис історії. – К., 1993. – С. 167. Див. також: Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 16.

7. Верба І. Кость Штеппа // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 3. – С. 97–113; № 4. – С. 98–115.

правда, І. Верба не ставив за мету проаналізувати наукову спадщину К. Штеппи, обмежившись лише реєстром основних його праць.

У 2000 р. в Україні зусиллями Харківської правозахисної групи була перевидана праця К. Штеппи і німецького фізика-антифашиста Ф. Гоутерманса «Чистка в Росії» з передмовою перекладача з англійської Ю. Ранюка [8]. Автор передмови проаналізував події, пов'язані з арештом і ув'язненням К. Штеппи в 1938–1939 роках, і спробував з'ясувати дражливе питання співпраці Костя Тодосьовича з органами НКВС. Ю. Ранюк справедливо зазначав, що «співпраця з НКВС в радянські часи була чи не єдиним мірилом патріотизму громадянина та його лояльності до влади, до партії. Відмовитися від запропонованої співпраці означало підписати самому собі смертний вирок» [9]. Цінність цієї студії ще й у тому, що в ній зафіксовані окремі епізоди з еміграційного життя К. Штеппи, а також коротко викладені факти біографії дітей Костя Тодосьовича – Аглаї та Еразма.

У 2003 р. український історик В. Марочко і німецький учений Г. Хіллг дослідили педагогічну діяльність К. Штеппи [10], чим суттєво розширили уявлення про цього неперісичного науковця-антикознавця. Зокрема, ними було документально доведено, що Кость Тодосьович у 1930-х роках працював викладачем у Польському педагогічному інституті (м. Київ), керував педагогічними курсами з підготовки вчителів історії середніх шкіл, був деканом історичного факультету Київського університету. Автори коротко охарактеризували ґрунтовну працю К. Штеппи «Нариси з історії античної й християнської демонології» та дійшли висновку, що вона написана на оригінальних джерелах грецьких філософів і богословів, з використанням латиномовної літератури, зокрема, праць Платона, Плутарха, Піфагора й інших [11].

У 2003 р. в проекті «Материалы к истории русской политической эмиграции» була видана книга спогадів К. Штеппи «Ежовщина» та мемуари його дітей – доньки Аглаї та сина Еразма (останній також –

8. Ранюк Ю. Передмова перекладача // *Штепа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії. – Х., 2000. – С. 3–13.

9. Там само. – С. 11.

10. Марочко В., Хіллг Г. Костянтин Штепа – дослідник «античної й християнської демонології» // Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1920–1941). – К., 2003. – С. 231–238.

11. Там само. – С. 235.

як і батько – був репресований за часів сталінщини). Передмову до видання написав А. Попов [12], у якій не лише дав характеристику спогадам К. Штепи та мемуаристиці його нащадків, але й проаналізував окремі фрагменти діяльності вченого. Вага цієї праці полягає, насамперед, у тому, що автор зробив акцент на емігрантських роках життя відомого історика, підкреслив, що він був одним із засновників Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені. На думку А. Попова, Кость Тодосьович став одним із найвідоміших дослідників діаспори, які вивчали природу сталінізму. Це засвідчують його праці «Ежовщина», «Советская система управления», «Чистка в России», «Сталинизм» й інші. Особливу наукову цінність становить класична студія К. Штепи «Российские историки и Советское государство» («Russian Historians and the Soviet State»).

Життя Костя Тодосьовича за нацистської окупації Києва і редагування ним часопису НУС вивчала М. Михайлик [13]. Дослідниця наголосила, що хоча за К. Штепи газета була всеукраїнською і центральним виданням генерального округу «Київ», однак національне спрямування втратила. Більшості її публікацій була притаманна антирадянська й антисемітська тематична спрямованість. Пояснюючи цей факт, М. Михайлюк справедливо зазначає, що НУС писати інакше не могло, оскільки зміст газети визначався інструкцією Міністерства окупованих східних територій (березень 1942 р.), згідно з якою «місцева преса повинна була друкувати матеріал антибільшовицького спрямування» [14]. Дослідниця проаналізувала ідеологічну спрямованість газети й довела, що НУС своєї мети не досягло, адже не користувалося великою популярністю серед населення, тому серйозно не могло вплинути на громадську думку, викликавши цим невдоволення німецької адміністрації.

В окремих публікаціях досліджується діяльність К. Штепи в контексті різних подій. Так, у 1993 р. побачила світ стаття С. Кіржаєва і В. Ульяновського про ненадрукований у 1930–х роках збірник ВУАН

12. Попов А.В. Введение // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 3–7; див. також: Корнилов А.А. [XX век, история одной семьи] // Новый исторический вестник. – 2003. – № 1 (9). – С. 272–277.

13. Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1942 рр.): джерелознавчий аспект // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 133–141.

14. Там само. – С. 135; Див. також її працю «Нацистська пропаганда в окупованому Києві» // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 131–135.

«Україна і Схід» [15]. У статті була проаналізована діяльність Комісії для дослідів з історії Близького Сходу та Візантії ВУАН (далі – КДБСВ) і участь у її роботі К. Штеппи. Автори дослідження розглянули деякі сходознавчі студії вченого, зокрема, «Візантія і розклад родової громади на Україні».

Орієнталістичні зацікавлення Костя Тодосьовича вивчала і Є. Циганкова [16]. У своїх дослідженнях вона зазначає, що К. Штеппа як заступник голови КДБСВ (головою цієї академічної інституції був акад. А. Кримський, пізніше – акад. В. Бузескул) прийшов у тяжкий час наступу сталінщини на духовну сферу, коли вимагалось реорганізувати роботу цієї науково-дослідної установи. Проте, підкреслює авторка, незважаючи на загрозу репресій, Костеві Тодосьовичу вдалося зберегти основний кадровий потенціал КДБСВ, щоправда, ціною переорієнтації на класовий підхід у наукових дослідженнях.

Спеціальну статтю «Штеппа як орієнталіст» написав І. Верба [17]. На сьогодні це – найбільш повна студія, присвячена візантинознавчим зацікавленням Костя Тодосьовича. У ній дослідник розглянув етапи становлення К. Штеппи як вченого-сходознавця, проаналізував науковий доробок КДБСВ. І. Верба зробив висновок, що К. Штеппою здійснено чимало для становлення візантиністики в Україні у 1920–1930-х роках, а його праці, написані на широкому джерельному матеріалі, відіграють і сьогодні помітну роль в історії української орієнталістики.

Співпрацю К. Штеппи з визначним українським ученим М. Грушевським і керованими ним науково-дослідними установами ВУАН у 1920-х роках вивчали П. Сохань, В. Ульяновський і С. Кіржаєв [18]. Вони наголошували на тому, що М. Грушевський умів добирати кадри – саме завдяки видатному історикові К. Штеппа працював у Комісії історичної писемності ВУАН та Культурно-історичній комісії ВУАН (обидві очолювала донька М. Грушевського Катерина – також відомий українській вчений-етнолог). Дослідники зазначили, що

15. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – К.–Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 76–89.

16. Циганкова Є. Візантологічна комісія ВУАН // Східний світ. – 1996. – № 2. – С. 123–133; *Ії ж.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) // Східний світ. – 1998. – № 1–2. – С. 167, 170, 172, 174, 176–181.

17. Верба І. Кость Штеппа як орієнталіст // Східний світ. – 2000. – № 1. – С. 64–68.

18. Сохань П., Ульяновський В., Кіржаєв С. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993.

Кость Тодосьович був одним із найбільш активних співробітників цих комісій, визначили його науковий доробок у часопису «Первісне громадянство». На їхній погляд, праці К. Штеппи були одними з найкращих і відзначалися використанням обширної джерельної бази.

У 1997 р. побачила світ монографія І. Матяш про К. Грушевську [19], у якій чимало місця присвячено співпраці К. Штеппи з відомою дослідницею. В дослідженні підкреслено, що це були не тільки професійні стосунки двох талановитих людей задля української науки, але й міцна дружба. У своїй праці І. Матяш вивчила обставини арешту та перебіг слідства у 1938 р. над К. Грушевською і К. Штеппою, розповіла про їхню очну ставку в Лук'янівській в'язниці. Це хвилююча розповідь про долю українських інтелігентів, які – як і десятки тисяч інших – були репресовані більшовицькою владою.

Аналізові діяльності К. Штеппи приділено чимало сторінок монографії О. Юркової [20]. Вчена вивчила історію Київської науково-дослідної кафедри історії України (далі – КНДКІУ), яка працювала під керівництвом М. Грушевського в 1924–1930 роках. Окремо зупинилася О. Юркова на здобутках Відділу примітивної культури КНДКІУ й Асоціації культурно-історичного досліджу, з якими співпрацював К. Штеппа; зазначила його науковий доробок (статті й рецензії) у журналі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» за період 1927–1928 років. О. Юркова вмістила короткий виклад біографії талановитого вченого й склала бібліографію його праць за 1926–1930 роки; також зазначила, що Кость Тодосьович був одним із кращих знавців в Україні національних обрядів, побуту та звичаїв українців, які він пов'язував з проблемами античного релігійного синкретизму.

Діяльність К. Штеппи в Ніжині в 1920-х роках досліджували ніжинські й чернігівські науковці. Так, А. Острянюк зазначав, що ННДК, де довгі роки працював К. Штеппа, стала в той час основою формування Ніжинської історичної школи [21].

19. Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997; див. також: Малик Я. Катерина Грушевська // Український історик (далі – УІ). – 1991 (1992). – № 1/4. – С. 271–276.

20. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) – К., 1999.

21. Острянюк А. Ніжинська історична школа: доба становлення (1875–1920 рр.) // Україна на порозі ХХІ століття: актуальні питання історії. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 124–131.

О. Бойко також займався вивченням діяльності ННДК, єдиної в Україні, де досліджували античну культуру. На його думку, саме у 1920-х роках там працювала плеяда відомих вчених, серед них: член-кореспондент АН СРСР проф. В. Резанов, професори І. Семенов, І. Турцевич, М. Бережков, О. Покровський, О. Грузинський, Є. Рихлік, А. Єршов, М. Петровський, акад. ВУАН К. Харлампович. Тож К. Штеппа, наголошує О.Бойко, виконуючи обов'язки секретаря цієї кафедри, пройшов серйозну школу в цих учених [22].

Роботу античної секції кафедри (професори І. Турцевич, І. Семенов) досліджував у своїх працях ніжинський науковець Г. Самойленко. Він приходить до висновку, що саме ці вчені стали науковими керівниками молодого дослідника К. Штеппи, скерували його в бік вивчення античної культури й були головними порадиниками під час написання ним першої великої наукової розвідки «Віра в демонів в античному суспільстві II ст. християнської ери» [23].

Роки аспіранства К. Штеппи в ННДК висвітлював С. Зозуля [24]. Він розповів про те, що Кость Тодосьович потрапив у перший набір аспірантів на кафедрі, швидко підготував т.зв. промовну роботу (прообраз кандидатської дисертації). У ході її написання молодий науковець консультувався не лише у відомих ніжинських вчених, але й у московських та ленінградських (Кагаров, Мамін, Богаєвський), працював у столичних архівах. Указані вчені відзначали виняткові здібності К. Штеппи як дослідника, наголошували на його глибоких знаннях із античності.

Разом із тим, С.Зозуля аналізував діяльність К. Штеппи як краєзнавця. Він, зокрема, вивчав його працю на посаді скарбника Ніжинського наукового товариства краєзнавця [25]. На думку С. Зозулі, Кость Тодосьович став розробником основних засад утворення товариства, сприяв діяльності різних краєзнавчих осередків, функціонуванню музеїв, роботі пошукових експедицій. За участю К. Штеппи

22. *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) // *Сіверянський літопис.* – 1998. – № 5. – С. 120–128; *Його ж.* Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури і мови в історичному контексті 20–30-х рр. // *Література та культура Полісся.* – 1994. – Вип. 4. – С. 38–46.

23. *Самойленко Г.В.* Нежинская филологическая школа. – 1990. – Нежин, 1993.

24. *Зозуля С.* Дослідження загальної історії ніжинськими вченими в 20-х рр. ХХ ст.: основні структурні підрозділи // *Сіверянський літопис.* – 2002. – № 3. – С. 69–73.

25. *Зозуля С.* Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. // *Сіверянський літопис.* – 2000. – № 5. – С. 98 – 105.

вивчалася історія міського самоврядування в Ніжині у XVI–XVII ст., студіювалися праці О.Шафонського та М.Маркова – відомих дослідників Чернінщини на зламі XVIII–XIX ст.

Життя і діяльність К. Штеппи за нацистської окупації Києва теж була об'єктом уваги науковців. Так, В. Андрейцев, В. Ульяновський і В. Короткий розглядали участь Костя Тодосьовича у дослідницькому проекті підготовки збірки грамот і привілеїв на магдебургію містам України, який планувалося здійснити впродовж 1942–1943 років під егідою Інституту досліджень магдебурзького права в Берліні [26]. Дослідники відзначають обізнаність Костя Тодосьовича з цього питання і підкреслюють, що він надав цінну інформацію про окремих фахівців з цієї проблематики (Н. Мірза-Авак'янц, В. Отамановський, П. Клименко, І. Черкаський), а також щодо джерел з історії магдебурзького права в Україні. Спеціальну розвідку «Магдебурзькому проекту» присвятив В. Ульяновський. Він детально описав історію самого проекту 1920–1940-х років, зазначивши, що цей задум упродовж 1942–1943 років здійснювався силами відомих учених, які опинилися в окупації (Н. Полонська-Василенко, М. Геппенер, В. Дубровський, О. Оглоблин, В. Міяковський) [27].

Академічній діяльності Костя Тодосьовича в роки окупації України присвятив свою статтю І. Верба. Історик наголошував, що К. Штеппа стояв біля джерел поновлення роботи Української академії науки і на посаді завідуючого Відділом освіти і культури Київської міської управи сприяв матеріальній підтримці багатьох науковців (а це понад тисяча чоловік, кинутих напризволяще в окупованому Києві) [28]. Він зазначив, що це дало можливість вижити багатьом освітнім і науковим діячам холодної зими 1941/1942 р.

26. Андрейцев В., Ульяновський В., Короткий В. Забутий проект видання корпусу магдебурзьких грамот українським містам // Корпус магдебурзьких грамот українським містам. Два проекти видань 20-х–40-х років ХХ століття. – К., 2000. – С. 32. Див. також: Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943): Дослідження. Анотований покажчик. Публікації документів. – К., 2004. – С. 86, 88–90, 157, 166.

27. Ульяновський В. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проект // Самоврядування Києва: історія та сучасність / Матеріали міжнародної конференції, присвяченої 500-річчю надання Києву магдебурзького права. – Київ, 26–27 листопада 1999 року. – К., 2000. – С. 110–122.

28. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995 – № 3. – С. 45; Його ж. Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 рр.) // УІ. – 1995. – № 1/4. – С. 87–99.

Також І. Верба констатував, що завдяки зусиллям К. Штеппи у Києві були відкриті освітні, науково-дослідні й мистецькі заклади, відновлено роботу міських архівних, музейних і спортивних установ, започатковано об'єднання профспілки, відкрито методичні курси з гуманітарних дисциплін тощо [29]. Дослідник зазначив, що така громадська діяльність К. Штеппи за умов окупації набагато перевищує його тенденційну суспільну працю (статті «Нового українського слова» проти діячів національно-визвольного руху, затверджені у штабі Розенберга тощо).

Моменти біографії К. Штеппи відтворені в деяких енциклопедичних працях. Ще в 1928 р. про нього згадувалося як про професора НІНО і співробітника деяких академічних комісій у виданні «Наука и научные работники СССР. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда» [30]. Пізніше, в перевиданій в Україні «Енциклопедії українознавства» (2003) представлені правдиві роки життя і діяльності К. Штеппи – з 1896 до 1958 [31] (у виданні цієї енциклопедії за 2000 р. датою смерті вченого помилково вказано 1970 рік [32]).

І. Верба в одному із випусків біобібліографічного довідника «Українські історики ХХ століття» змістив невелику розвідку про К. Штеппу, у якій виклав основні віхи його життя і діяльності [33]. В іншому енциклопедичному виданні, присвяченому 170-річчю заснування Київського національного університету імені Тараса Шевченка, цей самий автор подав біографію К. Штеппи, акцентуючи на педагогічній діяльності відомого вченого й на роках його праці в Київському університеті [34]. В обох випадках І. Верба доповнив своє дослідження переліком основних праць Костя Тодосьовича та бібліографією про нього.

29. Верба І. Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 252–253; *Його ж.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 160–186.

30. Наука и научные работники СССР. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Л., 1928. – Ч. 6. – С. 494; див.: Encyclopedia dia of Ukrain. – Toronto; Buffalo; London, 1993. – Vol. 4. – P. 876–877.

31. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. Доповнене і виправлене. – Львів, 2003. – Т. 11. – С. 393.

32. Енциклопедія українознавства. Перевидання в Україні. – Львів, 2000. – Т. 10. – С. 3896.

33. Верба І. Штеппа Кость Феодосійович (Тодосійович) // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики» – Вип. 2, част. 1. – К.: Львів, 2003. – С. 361–362.

34. Верба І. Штеппа Кость Феодосійович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С. 315.

У 2006 р. вийшло у світ видання «Ректори Київського університету. 1834–2006», де про К. Штеппу згадано не лише як про керівника університету в роки окупації Києва, але й запропоновано біобібліографію праць науковця й література про нього [35].

Знайшлося місце для бібліографії вченого й у інших наукових проєктах. У покажчику змісту до наукового часопису українознавства «Україна», який виходив у серії «Науково-довідкові видання з історії України» Інституту української археографії і джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, був уміщений перелік праць К. Штеппи, що друкувалися на сторінках цього відомого журналу [36]. У біобібліографічному покажчику «Викладачі Ніжинської вищої школи», названі студії Костя Тодосьовича (разом 26 праць) за роки його викладання в Ніжині – 1924–1932 роки [37].

Декілька наукових праць стосовно К. Штеппи підготував і надрукував М. Самофалов. Зокрема, він розглянув матеріали захисту Костем Тодосьовичем докторської дисертації на ступінь доктора історії європейської культури в 1927 р. й опублікував їх у часопису української історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка [38]. Молодий науковець також досліджував життєвий шлях К. Штеппи в еміграції [39].

* * * * *

Увесь вище вказаний науковий доробок розкриває сутність проблеми і орієнтує на першочергові проблеми, які мають бути вирішені, досліджуючи життя і творчість К. Штеппи. Відтак, заповнення лакун у біографії цієї суперечливої й непересічної особистості, і подальше узагальнення, творення цілісного й об'єктивного життєпису неможливе без залучення першоджерел, насамперед, архівних – як

35. Ректори Київського університету 1834–2006 / Скопенко В., Короткий В., Табенська Т. та ін. – К., 2006. – С. 223–229; див. також: Люди и судьбы. Библиографический словарь востоковедов – жертв нацистского террора в советский период (1917–1991) / Сост.: Васильков Я., Сорокина М. – СПб., 2003.

36. Науковий часопис українознавства «Україна» (1907–1932). Покажчик змісту / Упор. Р. Майборода, В. Врублевський. – К., 1993. – С. 110.

37. Викладачі Ніжинської вищої школи / Укладачі Гранатович Л., Скатерна Т. – Ч. 2. – 1920–1940; Ч. 3. 1940–1970. – Ніжин, 2000. – С. 44 – 45.

38. Самофалов М. Захист докторської дисертації Костем Штеппою у 1927р. // Часопис української історії Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К. 2007. – Вип. 6 – С. 95–101.

39. Самофалов М. Кость Штеппа: Роки еміграції (1943-1958) // Історичний журнал. – К., 2008. – Вип. 6 – С. 22–32.

критичного проаналізованих раніше відомих, так і введення до наукового обігу досі не користованих дослідниками.

На теренах сучасної України архівний особовий фонд К. Штеппи відсутній, відтак, реконструкція життєпису має здійснюватися за джерелами, розпорошеними в різних архівосховищах держави.

Усі архівні документи, що стосуються життя і творчості К. Штеппи охоплюють, здебільшого, період із кінця ХІХ ст. до 1943 р. включно. Тематично ці матеріали можна розподілити на такі групи: 1) джерела, що висвітлюють різні аспекти біографії науковця; 2) свідчення про його наукову, науково-організаційну, педагогічну та громадську діяльність; 3) епістолярій. У даному дослідженні були використані документи Державного архіву м. Києва (ДА м. Києва), Державного архіву Київської області (ДАКО), Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ІР НБУВ), Наукового архіву Інституту історії України НАН України (НА ІУ НАН України), Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ЦДІАК України), Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ДА СБУ), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО України), відділу забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (ВДАЧОН), Архіву Президії НАН України, а також документи закордонної архівної установи – Державного архіву Російської Федерації (ДА РФ).

Точний рік і місце народження К. Штеппи – 3 грудня (16 грудня за н.ст.) 1896 р. зафіксовано в одній із нечисленних його автобіографій, яка зберігається в ЦДАВО України (ф. 166 [Народний комісаріат освіти УРСР], оп. 6, спр. 8725). Історик з'явився на світ у родині православного священика Феодосія (Тодоса) Єфремовича Штеппи – сина німецького переселенця й Неоніли Євдокимівни Лобунської – дочки місцевого поміщика в містечку Лохвиці Полтавської губернії.

У цьому ж фонді (ф. 166, оп. 7, спр. 589) збереглися матеріали про навчання Костя Тодосьовича на історико-філологічному факультеті Петроградського університету за 1914–1915 роки. З них можна довідатися, що він слухав лекції у відомих знавців античності – професорів Ф. Зелінського, А. Нікітського, І. Маміна; епіграфістів, знавців старожитностей та історії В. Латишева, С. Щебелева; працював у семінарах із грецької (в проф. Томасова) та з римської (у проф.

П. Митрофанова) стилістики. Саме тут варто шукати висхідну зацікавленість К. Штеппи до античної культури і давніх мов.

У радянський час дослідник написав декілька своїх життєписів, але вони тільки лише частково відповідають дійсності й потребують перевірки іншими джерелами. Так, у тому-таки фонді ЦДАВО України зберігається (ф. 166, оп. 12, спр. 8785) відклася його автобіографія, де він зазначав, що ні в царській, ні в радянській арміях не служив. Насправді, Кость Годосьович був активним учасником «білого руху» й у 1919–1920 роках служив у чині капітана в Добровольчій армії Військових сил півдня Росії генерала А.І. Денікіна, а в 1920 р. боровив Крим від Червоної армії на боці Російської армії барона П.М. Врангеля. Звісно, правдива інформація за більшовиків могла спричинити йому серйозні неприємності.

Велику наукову вагу мають матеріали за 1926–1927 роки, що стосуються захисту К. Штеппою докторської дисертації на ступінь доктора історії європейської культури, які зберігаються в ЦДАВО України (ф. 166, оп. 7, спр. 589) й раніше дослідниками не використовувалися. У цій архівній справі зберігаються дані про поїздки К. Штеппи до істориків Ленінграда і Тбілісі, зокрема, Є. Кагарова та Г. Церетелі; є його заяви й автобіографії, що були потрібні для проходження процедури захисту дисертації; тут-таки є лист М. Грушевського до Комісії присудження вчених ступенів від 17 січня 1927 р. з поясненням причин його відмови від участі в роботі комісії у справі дисертації К. Штеппи. Відповідно, у цих матеріалах є копії його докторської дисертації «Нариси з історії античної і християнської демонології (До питання про походження християнства)», тези його виступу. Наукову вартість праці Костя Годосьовича висвітлюють рецензії і відгуки відомих вчених, знавців античного світу, серед яких: акад. ВУАН О. Гіляров, професори О. Покровський, І. Турцевич, М. Бережков, С. Дложевський, Г. Церетелі, Є. Кагаров, М. Болтенко, Р. Волков, М. Мандес. Усі вони, не зважаючи на окремі зауваження, надзвичайно високо оцінювали докторську дисертацію К. Штеппи, відзначали добру обізнаність його з оригінальними творами античних авторів, гарне знання стародавніх мов. Є в документах цієї справи також висновок Комісії присудження вчених ступенів за підписом професора (згодом акад. ВУАН) О. Палладіна про присудження К. Штеппи 26 листопада 1927 р. наукового ступеня доктора історії європейської культури.

В особовому фонді історика О. Оглоблина (ф. 3561, оп. 1, спр. 246) є угода про соціалістичне змагання між Комісією для дослідів соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. і КДБСВ за підписами їх керівників – К. Штеппи і О. Оглоблина.

З документів цієї ж архівної установи життя Костя Тодосьовича за нацистської окупації Києва частково висвітлюють джерела ф. 4628. У них міститься інформація про його співпрацю з німецькою адміністрацією.

Академічна діяльність К. Штеппи зафіксована в документах ІР НБУВ. Здебільшого, це джерела 1930–х років, коли історик обіймав відповідні посади у ВУАН. Так, у фонді Х (архів ВУАН) зберігаються його листи до відомого сходознавця акад. В. Бузескула з проханням написати некролог на смерть знаменитого вченого, члена-кореспондента АН СРСР І. Мейера. У документах цього фонду знаходяться свідчення науково-організаційної та дослідницької праці К. Штеппи, зокрема статті «К.Маркс та Ф.Енгельс про античний спосіб продукції» (5 арк.), «Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом та Енгельсом» (2,5 арк.), «Рабство як економічна та соціальна категорія (1,5 арк.), «Політика і церква» (10 арк.) (ІР НБУВ, ф. Х, № 1703, 1711) й інші. Поряд із значною науковою працею Кость Тодосьович як заступник голови КДБСВ на початку 1930–х років змушений був займатися також громадськими справами: читати лекції для робітників і військових в будинку Червоної Армії та Домі народів Сходу; брати участь у посівних кампаніях, влаштовувати виставки, присвячені черговим роковинам класиків марксизму-ленінізму, консультувати молодь. Ці факти громадської діяльності К. Штеппи також зафіксовані в документах.

Джерела ІР НБУВ фіксують творчі контакти дослідника з відомими вченими, зокрема, знаменитими сходознавцями Києва (акад. А. Кримським, П. Лозієвим) Харкова (В. Дубровським, М. Константинопольським), Одеси (І. Бородіним), Ленінграда (Є. Кагаровим), Тифлісу (К. Кекелідзе, Г. Церетелі) й іншими.

Академічної діяльності історика торкаються матеріали Архіву Президії НАН України. У ф. 251 зберігається рішення Президії ВУАН від 13 лютого 1934 р. про переведення К. Штеппи з КДБСВ до новоствореного Історико-Археографічного інституту.

Унікальні джерела до біографії К. Штеппи зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Це, насамперед, його архівно-кримінальна справа за 1938–1939 роки (спр. 49863, т. 1). Історик був заарештований органами НКВС УРСР 18 березня 1938 р.

і звинувачений в антирадянській діяльності (націоналістична робота, шпигунство на користь Японії, терористична діяльність тощо). Збереглися протоколи його допитів у Лук'янівській в'язниці, протоколи очних ставок К. Штеппи з К. Грушевською, Н. Мірзою-Авак'янц, О. Грушевським. У цих джерелах багато цінної інформації, яку навряд чи можна знайти в інших документах, однак, до подібних джерел варто ставитися критично. Адже відомо, що часто подібні свідчення добувалися за допомогою психологічного та фізичного впливу: залякування, тортур, позбавлення сну, утримання у камері смертників тощо. Про все це, зокрема, як велося слідство у його справі, К. Штеппа описав у своїх спогадах «Ежовщина». Відтак, відомості в архівно-кримінальній справі К. Штеппи цілком можуть бути сфабрикованими.

У ДА СБУ і ЦДАГО України (ф. 263) зберігаються архівно-кримінальні справи інших культурних діячів України, у матеріалах яких фігурує ім'я Костя Тодосьовича. Це, насамперед, справи професора Одеського державного університету О. Сухова, декана географічного факультету Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького О. Майліса, історика П. Клименка. Вони доповнюють панорамну картину життя Костя Тодосьовича під час слідства й вносять окремі доповнення до його архівно-кримінальної справи.

У ДА м. Києва (ф. 920 [Польський педагогічний інститут у м. Києві]) зберігається анкета К. Штеппи в матеріалах із обліку кадрів цього навчального закладу, де він працював в 1935 р. Цікаво, що поряд із названими науковими здобутками (30 наукових праць), історик традиційно підкреслював свою благонадійність стосовно радянської влади («пройшов чистку» у ВУАН ще у 1930 році).

Велику дослідницьку вартість мають джерела, що стосуються життя і діяльності К. Штеппи під час окупації Києва у 1941–1943 роках. Вони містяться в ДАКО, переважно, у двох фондах (ф. 2356 [Київська міська управа] та ф. 2415 [Музей-архів переходової доби м. Києва]). Їхня цінність полягає в тому, що вони розкривають маловідомі сторінки громадської й адміністративної діяльності вченого. Так, у фонді Київської міської управи (далі – КМУ) є документ за підписом К. Штеппи, завідуючого Відділом культури і освіти КМУ, де санкціонується призначення на посади його заступників відомих діячів: І. Кавалерідзе – у справах мистецтва, проф. Л. Окіншевича – у справах вищої школи та наукових установ, П. Єфременюка – у справах середньої школи (ф. 2356, оп. 6, спр. 172).

Адміністративно-педагогічну діяльність науковця ілюструють документи його ректорства у Київському університеті. Це накази про призначення на посади проректорів університету – професорів Д. Белінга і О. Грузинського, деканів – історико-філологічного – професорів І. Шаровольського і П. Горецького, юридичного – Л. Окіншевича й інших.

У документах цього фонду засвідчені й інші посади Костя Тодосьовича. Зокрема, завідувача кафедри загальної історії університету (викладачі – професори С. Гіляров, М. Сагарда, доцент П. Шульженко, асистент В. Зайцев). Задля цього за наказом К. Штеппи був створений історичний відділ на історико-філологічному факультеті, а на філологічному відділі цього факультету вчений очолював кафедру класичної філософії. Як бачимо, за окупації в Київському університеті він обіймав одразу три посади, що не дивно, адже кадрів не вистачало; контингент студентів також був малочисельним.

Окрім указаних обов'язків, К. Штеппа виконував був співробітником Архіву давніх актів (директор – проф. Н. Полонська-Василенко) (ф. 2415, оп. 2, спр. 23), брав участь у формуванні штату Української академії наук. За його наказом від 20 жовтня 1941 р. був утворений керівний орган академії – президія на чолі з президентом акад. В. Плотніковим. Директорами окремих гуманітарних установ учений призначив відомих дослідників: Історичного – доктора М. Андрусяка, Археологічного – проф. Н. Полонську-Василенко (ф. 2356, оп. 6, спр. 172).

Окремі матеріали з дослідницької діяльності К. Штеппи зберігаються в НА ІУ НАН України, зокрема, про його співпрацю з науково-дослідними установами акад. М. Грушевського другої половини 1920-х років. Подібні матеріали містяться також і в ЦДАК України (листи К. Штеппи до К. Грушевської).

До вивчення ніжинського періоду життя і діяльності К. Штеппи були залучені документи з ВДАЧОН: матеріали щодо навчання в Ніжинському історико-філологічному інституті (далі – НІФІ), навчання в аспірантурі ННДК, педагогічної, наукової, громадської діяльності К. Штеппи на посаді викладача, професора, декана факультету НІНО; наукового співробітника та керівника секції ННДК. Там-таки подибуємо окремі персоналістичні дані неслужбового характеру.

Поза межами України архівні матеріали щодо життя і діяльності К. Штеппи знаходяться в Архіві російської та східноєвропейської історії та культури при Колумбійському університеті (США). На жаль, цими документами поки-що скористатися не вдалося. Проте, у 1998 р.

донька вченого А. Горман передала частину матеріалів, які знаходилися у родині Штепп, до ДА РФ (м. Москва, РФ). Після відповідної обробки надходження там був сформований особовий фонд К. Штеппи. Він містить 50 справ за 1952–1998 роки [40], що за характером документів складається з трьох частин:

1. Біографічні матеріали: біографія та некролог на смерть проф. К. Штеппи (1958 та 1996 р, машинописна копія, газетна вирізка); спогади А. Норд про К. Штеппу (1968 р., машинописна копія) тощо.

2. Наукові праці: меморандум про відношення до колабораціонізму (1955, машинописна копія); розділи спогадів (не пізніше 1957 р., машинописна копія); чорновий варіант монографії «На историческом фронте. Советская историческая наука и политическая линия правящей партии 1917–1953»; рукопис праці «Ежовщина» (не пізніше 1957 р., машинописна копія); рукописи окремих розділів монографії «Основы сталинизма» (не пізніше 1957 р., машинописна копія).

3. Епістолярій: листи К. Штеппи до доньки А. Горман (1952), до головного редактора газети «Герольд–Трибун» (1955); серед його кореспондентів також державні та громадські діячі: Д. Амстронг (1956), Г. Аронсон (1956), У. Балліс (1953–1954), З. Бжезинський (1953), Р. Бутлер (б.д.), проф. Ф. Берхорн (1953–1954), П. Вензель (1956), В. Джорден (1956), проф. М. Карпович (1955), В. Марченко (1954–1956), Ф. Мюзла (1955), Н. Нароков (1956), О. Поплюйко (1954), Л. Рара (1956), Х. Хаггарт (1955), Ф. Хонлеман (1956). У цих листах обговорюються питання наукового співробітництва, діяльності російських еміграційних організацій, робота Мюнхенського інституту з вивчення історії і культури СРСР.

Окрім того, ця частина архіву включає також документи А. Горман: лист О.Буригіної з приводу її [А. Горман – *авт.*] літературної творчості, листування Б. Ніколаєвського з К. Штеппою, листи А. Горман до Р. Гуля щодо публікації її повістей (1966–1968, авторизований машинопис); лист Б. Ніколаєвського про підготовку спогадів А. Горман про її поїздку в СРСР (1965, авторизований машинопис); лист Б. Шварта про смерть Б. Ніколаєвського і долю його архіву (1967, авторизований машинопис) тощо. Також у цьому фонді збері-

40. Попов А.В. Историческая наука русского зарубежья: архив профессора К.Ф. Штеппы в ГА РФ // Материалы конференции «Проблемы историографии «источниковедения и исторического краеведения в вузовском курсе отечественной истории. – Омск: ОГУ – 2000. – С. 109–113.

гся лист А. Горман до проф. В. Карпова з приводу передачі архіву К. Штеппи до ДА РФ (1998); некрологи на смерть Б. Ніколаєвського, зібрані А. Горман (1966) [41].

Життя і діяльність К. Штеппи були відображені й у друкованих джерелах. Так, у 2002 р. видано листування впродовж 1930–1938 років. К. Штеппи і його дружини з ніжинським проф. І. Турцевичем (упорядники І.Верба та С. Зозуля) [42]. Були надруковані 13 листів з фондів ВДАЧОН, які дають уявлення про життя Костя Тодосьовича та його сім'ї у Києві в середині 1930–х років. Цей епістолярій увібрав у себе також дані про наукові задуми вченого, зокрема, про його участь в археологічній експедиції в м. Керч (1937).

У 1990 р. дослідником українського зарубіжжя Л. Винарем у журналі «Український історик» були опубліковані листи львівського історика І. Крип'якевича до свого київського колеги проф. О.Оглоблина за 1941–1943 роки. У них обговорювався план створення у 1941 р. в Києві Української академії наук й обмірковувалися кадрові питання [43], зокрема, стосовно К. Штеппи.

Академічну діяльність історика фіксують й інші опубліковані джерела. Так, у листах Н. Полонської-Василенко до О. Багалій-Татарінової повідомлялося про реорганізацію у 1933 р. ВУАН й створення академічних комісій. Планувалося, що К. Штеппа очолить в історичній секції ВУАН нову інституцію під назвою Комісія з історії Сходу і Заходу [44].

Відомості про посади Костя Тодосьовича та про його наукові доповіді за 1927–1928 роки в якості співробітника Культурно-історичної комісії у ВУАН зафіксовані у виданні «Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали» [45]. Згідно з іншим дже-

41. Більш докладно див.: Путеводитель по ГА РФ. Т. 5.: Личные фонды ГА РФ (1917–2000 гг.). – М., 2001. – С. 495–496.

42. *Верба І., Зозуля С.* Листування проф. К.Т. Штеппи з проф. І.Г. Турцевичем // Схід–Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. 5. – С. 245–258.

43. *Винар Л.* Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина з 1941–1943 років // УІ. – 1990. – № 1/4. – С. 172–173; див. також: Історія Національної академії наук (1929–1933). Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 484–485.

44. *Богдашина О., Верба І.* Листи Н.Д. Полонської-Василенко до О.Д. Багалій-Татарінової // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. – К., 1999. – Т. 3. – С. 152.

45. Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали / Упор.: В.А. Кучмаренко, О.Г. Луговський, Т.П. Папакіна, Л.І. Стрельська, Л.М. Яременко. – К., 1998. – С. 641, 729.

релом, учений впродовж 1934–1935 років працював завідувачем сектором історії Заходу і Сходу Історико-Археографічного інституту (1934) і був науковим співробітником Інституту історії матеріальної культури (1935), що свідчить про його широкий дослідницький діапазон [46].

Ніжинський етап біографії К. Штеппи теж знайшов відображення у друкованих джерелах. У регестах протоколів спільних (пленарних) засідань ННДК за 1923–1930 роки, опублікованих С. Зозулею, неодноразово фігурує ім'я К. Штеппи [47]. Протоколом від 7 грудня 1924 р. підтверджено обрання Костя Тодосьовича науковим співробітником цієї кафедри, а у протоколі від 28 січня 1925 р. міститься інформація про його відрядження до м. Ленінграда. Є у цьому джерелі й рішення кафедри про публікацію в «Бюлетені» ННДК виступу К. Штеппи під час захисту своєї промоційної праці. Загалом, ці документи свідчать про інтенсивну науково-дослідну й науково-організаційну діяльність К. Штеппи в Ніжині. Так, 14 січня 1926 р. він виступав із рефератом на тему «Демони – служники і слуги богів. Процес міфотворення в еллінській релігії», – це зафіксовано у протоколі, який – як секретар ННДК впродовж 1923–1926 років – вів сам Кость Тодосьович. Згодом інший секретар кафедри – А. Єршов – також скрупульозно фіксував у протоколах кафедральну історію. Так, у документі від 7 червня 1927 р. повідомляється про виступ К. Штеппи з рефератом «Про деякі проблеми староукраїнського та античного релігійного синкретизму», а 21 червня того ж року – з доповіддю «До українських переказів про створення першої людини» [48]. У надрукованих протоколах кафедри оприлюднені й кадрові переміщення К. Штеппи. 18 вересня 1928 р. його одностайно на спільному засіданні ННДК обрали керівником секції історії античної культури, а на останньому протокольно зафіксованому засіданні цієї науково-дослідної установи – 15 квітня 1930 р. – він в останнє виступав із доповіддю «Соціологічна теорія релігії Еміля Дюркгейма».

46. Історія Національної академії наук України. 1934–1937. Документи і матеріали / Упор.: В.А. Кучмаренко, Л.І. Стрельська, Т.П. Палакіна, Л.М. Яременко, С.В. Старовойт, Т.В. Варавка, О.Г. Луговський. – К., 2003. – С. 55.

47. Зозуля С.Ю. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – № 1/3. – С. 65–92.

48. Зозуля С.Ю. Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – № 4/6. – С. 65–87.

З листа акад. М. Грушевського до К. Харламповича від 20 серпня 1928 р., який зберігається у фондах ВДАЧОН, можна довідатися, що К. Штеппа брав активну участь у роботі рецензійного відділу часопису Історичної секції ВУАН «Україна», який редагував сам академік [49].

У нарисі історії Ніжинського окружного музею, що належить аспірантові секції історії античної культури ННДК І. Спаського, згадується про активну участь К. Штеппи у музейному русі в Ніжині. Тут показана його інтенсивна робота з розбудови як указанного ніжинського музею, так і загалом музейно-краєзнавчої праці на Ніжинщині [50].

Життя К. Штеппи періоду окупації Києва у 1941–1943 роках також знайшло своє відображення в опублікованих джерелах. Дослідник В. Пристайко оприлюднив у книзі, присвяченій драматичній історії київського футбольного клубу «Динамо» впродовж 1941–1942 років, лист завідувача відділу культури та освіти КМУ К. Штеппи до голови КМУ О. Оглоблина (жовтень 1941 р.) про полегшення долі футболістів (І. Кузьменка, М. Трусевича, О. Клименка й інших), які тоді перебували в таборах для військовополонених у м. Боярці під Києвом [51].

В. Андрейцев, В. Ульяновський і В. Короткий опублікували листування та звіти наукового співробітника Інституту з дослідження магдебурзького права доктора Франца Кляйнца про його подорож в Україну в 1942–1943 роках [52]. У них зазначається про велику допомогу та цінні поради з боку К. Штеппи, надані доктору Ф. Кляйнцу в травні 1942 р. у справі пошуку грамот на магдебургію містам України. Крім того, німецький учений відзначав глибоку ерудицію київського професора та його знання німецької мови.

До 60-річчя визволення України від гітлерівських загарбників світ побачило науково-документальне видання «Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб)». Уже сама назва вказувала на джерело інформації, що висвітлювало життя столиці України в перші місяці німецько-радянської війни, в період нацистської окупації та на завершальному етапі – звільненні Києва від нацистів. Це уніка-

49. Справа академіка К.В. Харламповича (публікація архівних документів, передмова та коментарі О. Морозова) // Сіверянський літопис. – 2000. – № 2. – С. 67.

50. *Спаський І.* Нарис історії Ніжинського музею // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 72–79.

51. *Пристайко В.І.* Чи був «матч смерті?». Документи свідчать. – К., 2005. – С. 44.

52. Корпус магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–х–40–х років ХХ століття / Упор. і авт. дослідження В. Андрейцев, В. Ульяновський, В. Короткий. – К., 2000. – С. 115–169.

льне видання базується на документах ДА СБУ, Державного архіву Міністерства внутрішніх справ України, ЦДАГО України і Архіву Міністерства оборони Російської Федерації. Відповідно, метою видання стало розкриття маловідомих аспектів історії Києва періоду II Світової війни через документальні матеріали радянських спецслужб. У цих джерелах є чимало інформації про діяльність К. Штепи в КМУ і на посаді головного редактора «Нового українського слова».

У доповіді старшого інспектора політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М. Заровної про становище в окупованому нацистами Києві від 25 вересня 1942 р. повідомлялося:

При Киевской городской управе был создан отдел просвещения, руководителем которого был назначен профессор Штепа.

Штепа провел регистрацию учителей. Назначил директоров школ, преподавателей и т.д. Многие преподаватели собирались читать в школах «закон божий». Затем Штепа провел регистрацию учеников и собирался открыть школы» [53].

В іншому донесенні згадувалося, що у відділі народної освіти працює багато українських націоналістів, «просвітян», які «взялись енергійно за організацію «національної культури» [54].

Узагалі, як не дивно, але в інформаційних зведеннях радянських спец-органів дії К. Штепи на посаді голови відділу освіти та культури КМУ та редактора «Нового українського слова» кваліфікуються як націоналістична діяльність, однак, підкреслюється, що газету він очолив на запрошення німецького командування, іншими словами – не з власної ініціативи [55].

Велику наукову вартість мають спогади Костя Тодосьовича і його дітей, видані у 2003 р. в московському видавництві «Русаки» в серії «Матеріали к истории русской политической эмиграции» під назвою «XX век. История одной семьи» [56]. Центральне місце в них займають мемуари вченого під назвою «Ежовщина», в яких Кость Тодосьович ви-

53. Київ у дні нацистської навали (За документами радянських спецслужб) / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К.–Львів, 2003. – С. 290.

54. Там само. – С. 316.

55. Див.: Доповідь «Гайового» про створення та діяльність в окупованому Києві організацій націоналістів // Там само. – С. 353, 357.

56. XX век. История одной семьи / Под ред. А.В. Попова. – М., 2003. – 272 с. – (Матеріали к истории русской политической эмиграции. Вып. VIII).

світлив одну із найбільш трагічних сторінок свого життя – арешт і слідство в 1937–1939 роках. Він розповів про причини ув'язнення й ті обставини, в яких йому напередодні довелося працювати – цькування та шпигунства. Далі науковець описав умови, у яких перебував півтора року в київській Лук'янівській в'язниці: знущання, залякування, побої; т.зв. конвеєр – коли 13 слідчих не давали спати ні вдень, ні вночі. У в'язниці вчений звідав і камеру смертників. Його розповідь – це промовистий документ епохи про злочини більшовицького режиму.

Мемуаристику професора доповнюють спогади його доньки та сина. Аглая Горман (Штеппа) є автором таких спогадів зі згаданої книги: «Отец», «Это было в Киеве», «Другая сторона медали». Їхня цінність, насамперед, у тому, що авторка інтерпретує деякі дражливі факти в житті батька (наприклад, чому він залишився в окупації; чому очолив редакцію НУС; описує взаємини з українськими націоналістами; життя в еміграції тощо). Вона описала й арешт батька в березні 1938 р., негативне ставлення оточуючих до сім'ї репресованого; пережиті цькування у школі, злидні, смерть новонародженої сестри, загрозу заслання як члена родини «ворога народу»...

Син К. Штеппи Еразм (Ерік) залишився з батьками в окупованому Києві, а потім виїхав до Німеччини, але на батьківщині предків опинився спочатку у концтаборі, а пізніше – в німецькій армії. Потрапив у полон, а потім уже в радянському концентраційному таборі на Колімі провів 10 років на каторжних роботах. Про свою важку й трагічну долю він повідав у спогадах «Не забудьте, люди!». Відповідно, свідчення Аглаї та Еріка доповнюють мемуаристику Костя Годосьовича і є цінним джерелом до реконструкції його життя.

Як чудовий лектор і ерудований викладач, професор К. Штеппа характеризується у споминах колишнього студента історичного факультету Київського університету довоєнного часу, а нині професора, доктора історичних наук І. Грищенка. Іван Антонович із теплотою згадує свого вчителя, наголошує, що він користувався величезним авторитетом у студентів, а його лекції незмінно викликали жвавий інтерес [57].

57. Грищенко І.А. Нехворощани (Життя і доля селян Надросьянського краю в XIX–XX ст.). – Чернівці, 2004. – С. 136–137; див. також мемуаристику еміграційну: *Майстренко І.* Історія мого покоління: Спогади учасника революційних подій в Україні. – Едмонтон, 1985. – С. 340; *Шевельов Ю. (Юрій Шерех).* Я – мені – мені... (і доокруги): Спогади / Упор. Т.В. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1. – С. 350–353.

Зрозуміло, що зацікавленість у дослідників викликає і творча спадщина К. Штеппи. Так, у 2000 р. у Харкові була перевидана його праця «Чистка в Росії» (написана у співавторстві з Ф. Гоутермансом, про цю роботу К. Штеппи вже згадувалося в цьому розділі). Готуються до перевидання й інші дослідження вченого.

Тож, як бачимо, життя й діяльність К. Штеппи досі вивчалася не систематично й зазвичай у контексті інших подій. Науковці фрагментарно висвітлювали ніжинський період його життя і роки, проведені в окупації. Багато фактів біографії К. Штеппи (зокрема, стосовно його генеалогії), а також наукової, науково-організаційної, педагогічної та громадської діяльності взагалі не аналізувалися. Не досліджувалася його діяльність як академічного діяча. Доробок історика в галузі античної культури взагалі ще не був об'єктом ґрунтового наукового вивчення, як і досліді з історії раннього християнства, з української етнології тощо. Крім того, є нагальна потреба вивчити еміграційний період життя К. Штеппи. Вимагає перегляду й переоцінки його діяльність в окупованому Києві. Все це разом промовисто свідчить про необхідність спеціального комплексного дослідження, висновки якого базувалися б на архівних та опублікованих джерелах.

Джерельна база такого дослідження достатньо багатогранна й насичена, й загалом дозволяє простежити весь життєвий і творчий шлях видатного вченого. Архівні документи надають відомості про родину, роки навчання в семінарії, університеті, аспірантурі; дозволяють скласти враження про коло друзів і колег К. Штеппи, формування його світогляду та громадянської позиції. У джерелах (архівних і опублікованих) є певна кількість документів, які створюють підґрунтя для об'єктивної характеристики наукових здобутків та визначення місця й ролі вченого в науковому житті України та емігрантських кіл 1920–1950-х років.

Усе це й спонукало авторів монографії здійснити спробу загальної, цілісної реконструкції життя і наукової діяльності Костя Тодосьовича Штеппи, заповнити «білі плями» з його біографії, встановити раніше невідомі широкому загалу епізоди з його життя, визначити його місце й значення в сучасній українській історіографії.

Р О З Д І Л І І

Роки зростання і навчання.

Участь у війні та вихорі революційних подій

Кость Штеппа народився у старовинному містечку Лохвиця Полтавської губернії (нині – Полтавська область) 3 грудня 1896 р. [1]. Про родину історика знаємо не так уже й багато. Батько Феодосій (Тодос) Єфремович Штеппа – син німецького переселенця – був місцевим православним священиком, а мати – донька місцевого полтавського поміщика Є. Лобунського – Неоніла Євдокимівна [2].

Як відомо, німецькі переселенці з'явилися в Російській імперії ще за правління імператриці Катерини II. Предки К. Штеппи проживали у Бессарабії, але вже його дід – Єфрем (Єфреїм) Штеппа на запрошення кн. Голіцина перебрався в Україну і найнявся до його відомого заповідника лісничим. Достеменно невідомо як довго дід К. Штеппи працював у кн. Голіцина, оскільки його син Феодосій (Тодос) залишився сиротою в ранньому віці.

Після смерті батьків, кн. Голіцин став опікуватися сиротою: сприяв перехрещенню Феодосія з католицької віри у православну; підтримував його під час навчання у Полтавській духовній семінарії, після одруження допоміг у отриманні парафії в м. Лохвиці. Зазначимо, що наприкінці XIX ст. Лохвиця – колись сотенне містечко Лубенського полку – було звичайним заштатним повітовим містечком Полтавської губернії. На той час містечко, яке мало славу історію й колись належало до маєтностей знаменитих князів Вишневецьких, удостоїлось власного герба. Проживало в Лохвиці біля 10 тис. мешканців. Славилось містечко своїми православними храмами – собором Різдва Богородиці (1763), збудованого на кошти останнього кошового Запорізької Січі Петра Калнишевського; мурованою Благовіщенською (1800) та дерев'яними Миколаївською (1884), Преображенською (1786), Покровською (1800), кладовищенською Різдва Іоанна Предтечі (1844) церквами [3].

1. Див. Автобіографія К.Т. Штеппи // ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 8725. – Арк. 10. За загальноновживаною нормою, усі дати до 1 лютого 1918 р. подаються за старим стилем, тобто – дата народження за новим – 16 грудня 1896 р.

2. *Верба І.В.* Кость Штеппа // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – 1999. – № 3. – С. 97.

3. Полтавщина. Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). – К., 1992. – С. 467.

«Я народився в маленькому українському містечку, а ріс в українському селі. Моєю материнською мовою була українська мова, хоча пізніше, у зрілі роки, я нею користувався мало: можливо тому, що за радянської влади ця мова стала офіційною, «казенною» мовою, користуватися якою стало обов'язково», – згадував К. Штеппа пізніше в еміграції [4].

У родині Феодосія Штеппи Кость був наймолодшою дитиною. Крім нього в родині підросло ще двоє старших хлопчиків – Микола і Вольдемар. Їхні долі в складних і драматичних подіях, що спіткали тодішнє суспільство, склалася трагічно. Микола став прапорщиком російської армії й загинув на фронті у 1916 р. Вольдемар обрав шлях католицького священика, пізніше став ученим. У 1917 р. він здобув науковий ступінь кандидата економічних наук і проживав у Чернігові. У розпал репресій був заарештований і 15 травня 1938 р. розстріляний як ворог народу [5].

Батьки К. Штеппи теж зазнали переслідувань. Як зазначають дослідники В. Марочко та Г. Хілліг, у час воєнничого безбожництва батька й матір вигнали з рідної домівки, і вони знайшли притулок у колишньої парафіянки в с. Діловоди. Точної дати їхньої смерті немає, але відомо, що ще влітку 1940 р., у них гостювали діти Костя Годосьовича – Аглая та Еразм [6]. Ціком певно, це була велика ріднина трагедія, яка наклала відбиток на все життя вченого.

Освіту К. Штеппа розпочав із Полтавської духовної семінарії, яка була одним із найдавніших духовних закладів України. Заснована ще в 1738 р. переяславським єпископом Арсенієм Берланом, вона стала осередком праці для багатьох відомих національних діячів. Деякий час учителем-наставником у семінарії був знаменитий український письменник І. Нечуй-Левицький, а ректором за навчання К. Штеппи – батько визначного історика В. Пічети – Іван Пічета. Цікавий факт: практично одночасно з Костем Годосьовичем у цій-таки семінарії навчалися майбутній Головний отаман військ УНР С. Петлюра і герой-легенда громадянської війни М. Щорс [7] (щоправда, невідомо, чи зводила їх доля, принаймні сам К. Штеппа, про це ніде не згадував).

4. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 59–60.

5. Соколовський О.К. Церква Христова 1920–1940. Переслідування християн в СРСР. – К., 1999. – С. 235.

6. Штеппа Е.К. Не забудьте, люди! // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 146. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.).

7. Полтавщина... – С. 717.

Учителем історії в Полтавській духовній семінарії був український історик Володимир Пархоменко (1880–1942), – згодом професор Полтавського та Дніпропетровського інститутів народної освіти. На той час він вже був знаним ученим – дійсним членом Петербурзького археологічного інституту, засновником і керівником Полтавського історико-археологічного комітету [8]. Його члени проводили в Полтаві велику науково-пошукову та краєзнавчу роботу. До складу цього комітету входила також Полтавська губернська вчена архівна комісія; членами останньої були заслужені дослідники з Петербургу, Москви, Києва: М. Біляшівський, М. Покровський, О. Успенський, О. Левицький, М. Петров. Комітет займався пошуком і придбаннями для Полтавського «древнехранилища» церковних старожитностей, давніх рукописів, друкованих праць з історії єпархії, різних історичних джерел у місцевих церковних і приватних архівах. До цієї роботи залучали й учнів Полтавської духовної семінарії, якими опікувався єпископ Іоанн (І. Смирнов). Семінаристи часто бували на засіданнях Полтавського історико-археологічного комітету, де виголошувалися доповіді з історії місцевих монастирів й окремих церков, повідомлялося про надходження літератури до бібліотеки, предметів старовини тощо. У роботі комітету брав участь і молодий семінарист К. Штеппа.

Це була захоплююча справа, справжня школа формування молодого історика-науковця. Без сумніву, саме тоді К. Штеппа захопився в історію. Спілкування з відомими вченими формувала й розширювала дослідницькі горизонти. Тому не дивно, що після закінчення семінарії він не пішов шляхом батька-священника – його вже вабила історія. Щоправда, К. Штеппа віддасть шану тому середовищу, у якому зростав: на довгі роки саме історія релігії, зосібна, зародження християнства в Римській імперії й демонологія стануть основою його історичних студій.

З навчанням у семінарії пов'язаний дещо драматичний епізод у житті К. Штеппи. Як пригадував А. Норд, у семінарії Кость Годосьович цікавився не тільки церковною літературою, але й працями Ч. Дарвіна. Під час однієї з перевірок у семінариста були знайдені ці праці. Рада вчителів постановила виключити К. Штеппу з семінарії. Юнака взяв під захист місцевий священник: «... довго вів бесіди Вла-

8. Див.: Ричка В.М. За сфабрикованим звинуваченням (В.О. Пархоменко) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки) – К., 1991. – С. 233–237; Портнов А. До питання про місце В.О. Пархоменка в українському та світовому історіографічному процесі // Осягнення історії. Зб. наук. праць на пошану Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя. – Остріг-Нью-Йорк, 1999. – С. 437–442.

дика з хлопчиком, дивуючись його розуму і на запитання директора відповів: – «Як це можна звільнити таких учнів? Цінувати їх треба, тільки треба давати правильний розвиток їх думці» [9]. Відтак, К. Штеппу залишили у семінарії [10].

Аналізуючи обставини, в яких зростав майбутній науковець, можна припустити їхню важливу роль у формуванні його світогляду. Велику роль відіграли цілеспрямованість та наполегливість самого К. Штеппи, його активна самоосвіта: він посилено читав книги, вивчав живі (німецьку, французьку, англійську) й класичні (латинь та давньогрецьку) мови, й уже в семінарії читав античних авторів у оригіналі.

У 1914 р. після закінчення Полтавської духовної семінарії, К. Штеппа вступив на історико-філологічний факультет Петроградського університету [11]. Це був цілком логічний вибір. У цьому вищому навчальному закладі здавна сформувалася потужна школа антикознавства. Для нащадка німецьких переселенців вибір спеціальності визначався також сильними традиціями німецької класичної школи у вивченні античної спадщини (хоча, зрозуміло, у роки I Світової війни її авторитет почав стрімко падати).

Студентом К. Штеппа слухав лекції відомих викладачів Петроградського університету, зокрема, професорів Ф. Зелінського, І. Мамина, А. Нікітського, В. Латишева, С. Жебелева, Д. Введенського; працював у семінарі грецької стилістики під керівництвом проф. Томасова, а також римської стилістики, яким керував проф. П. Митрофанов [12]. Згодом К. Штеппа став першим за успішністю серед студентів факультету й заявив про себе як про справжнього спеціаліста, знавця історії та культури античного світу.

Велику роль у формуванні К.Штеппи як ученого відіграв його наставник – відомий російський учений проф. М. Ростовцев. Учений зі світовим ім'ям народився в Житомирі, закінчив I Київську гімназію, деякий

9. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

10. Парадоксально, але ситуація повторилася в 1923 р. з точністю до навпаки: за розробку ідеологічно «непотрібної» для нової радянської влади (яка широко поцінувала вчення Ч. Дарвіна) тематики – релігійної – К. Штеппа рішенням харківського керівництва Укрнаукою був відрахований із аспірантури ННДК. Тоді теж за нього вступилися: керівництво кафедри, всі професори-співробітники клопоталися про повнення молодого й перспективного науковця.

11. *Верба І.В.* Штеппа Кость Феодосійович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С. 315.

12. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 45.

час навчався у Київському університеті [13], але після революції емігрував за кордон і викладав у Йельському університеті (США) [14].

К. Штеппі, звичайно, було приємно працювати із земляком з України. Однак, найближче він зійшовся з проф. П. Митрофановим. «Заприязнення їх було душевне, глибоке ... Два друга. Дідуган і юнак. Старий професор і майбутній. Але різниці у віці вони не відчували. «Ти мій син по духу», – казав П.П. Митрофанов, – «тобі передаю свій досвід, свій метод думання», – резюмував їх взаємини А. Норд [15]. У радянський час, звісно, Кость Тодосьович не міг афішувати ні свої стосунки з цими науковцями, ні, навіть, знайомство.

Навчаючись у Петрограді, далеко від рідної домівки, студент не забував про Україну. Як свідчив сам історик, тут, у Північній Пальмірі, він потоваришував з Ю. Озерським (Зебницьким). Це був молодий, але вже доволі впливовий діяч Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР). Можна стверджувати, що його вплив на К. Штеппу був досить значним. Друзі разом відвідували засідання українського клубу в столиці. Поділяв Кость Тодосьович і програму УПСР, хоча формально її членом не перебував [16]. Пізніше, в 1927 р. Ю. Озерський буде обіймати важливу посаду в Народному комісаріаті освіти УСРР – завідувати Укрголовнаукою. Впродовж майже двох десятків років триватиме їхня дружба. В 1919 р. вони разом опиняться в Ніжині, де закінчили навчання в місцевому інституті народної освіти. Після закінчення НІНО доля розведе їх у різні міста: К. Штеппа залишиться в Ніжині, згодом переїде до Києва; Ю.Озерський – опиниться в тодішній столиці УСРР – Харкові. І тільки арешт останнього на початку 1930–х років перерве їхні товариські взаємини.

У 1916 р. К. Штеппа, не закінчивши другого курсу Петроградського університету перейшов до військового училища. Війна все активніше входила в його життя. Очевидно, почалася чергова мобілізація, під хвилю якої потрапляли і студенти. Проте, цілком можливо, що на його вибір вплинула загибель на фронті брата Миколи. І К. Штеппа як і багато молодих людей того часу, охоплених патріотичними почуттями, вирішив піти на фронт. У будь-якому випадку ситуація не видається однозначною ще й огляду на походження К. Штеппи.

13. *Дойков Ю.В.* Самые знаменитые историки России. – М., 2004. – С. 292–294.

14. *Попов А.В.* Введение // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 3. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.); *Ранюк Ю.* Передмова перекладача // Штеппа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. – Х., 2000. – С. 10.

15. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1.

16. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Арк. 14.

Після закінчення військового училища, полишивши посаду помічника бібліотекаря в книгозбірні Міністерства фінансів, де він тоді працював паралельно з навчанням, К. Штеппа у чині прапорщика потрапляє в діючу армію. За більшовицької влади Кость Тодосьович не згадував про цей епізод свого життя – надто це було небезпечно. Але в одній із автобіографій 1942 р. він зазначав, що під час I Світової війни служив у 1-му гвардійському полку й був двічі поранений [17]. У нечисленних анкетах радянської доби історик змушений був писати, що ні в царській, ні в більшовицькій арміях не служив [18], а про період 1919 р. повідомляв, що працював на посаді завідуючого Центральної бібліотеки м. Ніжина [19]. Це скориговані життєписи історика, які були створені ним у часи тоталітаризму [20]. З огляду на більш широку джерельну базу, сьогодні можна цю проблему, принаймні частково, вирішити.

У царській армії майбутній учений дослужився до посади полкового ад'ютанта. Велике враження на нього справило братання російських і німецьких солдатів наприкінці 1917 р.: «... в усьому полку я один розмовляв німецькою, з гріхом пополам міг порозумітися. Те й інше привело мене до того, що моя роль у братанні стала активною», – згадував він свої фронтові будні [21].

Цей епізод на фронті привів К. Штеппу до переконання, що з людьми будь-якої національності можна порозумітися. Він хотів закінчити кар'єру військового й поринути в навчання. Але події нової війни – громадянської – скорегували його плани.

У 1919 – 1920 роках Кость Тодосьович служив у чині капітана в Добровольчій армії Військових сил півдня Росії генерала А.І. Денікіна, пізніше – ще й у Російській армії барона П.І. Врангеля. В лавах останньої він пережив весь жах і трагедію «білого» руху. Пізніше, вже на еміграції, К. Штеппа пригадував:

17. ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 3.

18. За спогадами самого К. Штеппи на початку 1919 р. він приходив на реєстрацію для призова до лав Червоної армії, але був заарештований як колишній офіцер і декілька днів провів у ЧК. Дивом уник розстрілу. Від розправи його врятував активний учасник Громадянської війни в Україні М. Крапивянський. Див.: *Штєнна К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 106–107. (Матеріали к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.).

19. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 12. – Спр. 8785. – Арк. 13в., 4; Див. також: ДА м. Києва. – Ф. Р-920. – Оп. 12. – Спр. 78. – Арк. 3.

20. *Верба І.В.* Кость Штеппа... – С. 98.

21. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 61.

Мы поспешно отступали от Перекопа. Я был серьезно болен, и отступление, более похожее на бегство, проходило для меня, как в угаре.

Только в Джанкое я пришел немного в себя и стал давать себе более ясный отчет о положении, в каком мы находились. Охватило сознание катастрофы – страшной и непоправимой. Это сознание давило тем больше, что катастрофа была не личной, а общей.

В таком походе, как наш, – ждать можно было всего. У меня созрело твердое решение, непоколебимое: если дойдет до плена, не сдаваться, а покончить с собой [22].

Однак, в останньому бою К. Штеппа був поранений і таки потрапив у полон. Парадоксально, але саме це врятувало йому життя. Адже відомо, що тоді більшовицька ЧК розстріляла в Криму щонайменше 40 із 60 тис. офіцерів, солдат і юнкерів [23].

Між тим, Кость Тодосьович опинився у госпіталі і йому дивом вдалося приховати свій офіцерський чин. Після одужання йому вручили посвідчення на прізвище «Штепа» із зазначенням національності «українець». Цей цікавий факт сьогодні відомий завдяки дослідженням І. Верби [24]. Надалі, в радянський час Кость Тодосьович буде підписуватися виключно «ною редакцією» свого прізвища.

Деякий час – у 1920–1921 роках – він учителював у червоноармійській школі під красномовною назвою «Військово-інженерна дистанція» у м. Ромни – зовсім поруч із рідною Лохвицею. Але туга за перерваним навчанням брала своє. В 1921 р. він переїхав у Ніжин Чернігівської губернії, де влаштувався на посаду завідувача клубу, маючи намір продовжити освіту в місцевому історико-філологічному інституті.

22. Штеппа К.Ф. «Ежовщина»... – С. 56–57.

23. Сильченко В. Сколько раз можно наступать на грабли // Наша республика. – 1997. – 24 января. – С. 8.

24. Верба І.В. Кость Штеппа... – С. 99.

РОЗДІЛ III

Завершення навчання: рік студентства й аспірантура в Ніжині

Ніжин – старовинне українське місто з давніми освітянськими традиціями; знамените свого часу, крім іншого, Історико-філологічним інститутом князя Безбородька. К. Штеппа не випадково обрав для навчання цей навчальний заклад: його навчальні програми збігалися з аналогічними в Петроградському університеті (за статусом НІФІ був таким собі самостійним факультетом класичного університету – до речі, єдиним подібним у всій Російській імперії). До того ж, тут у Ніжині велася активна наукова робота, а близькість Ніжина до Києва створювала умови для налагодження контактів із провідними науковцями. За фактом К. Штеппа продовжив навчання вже у спадкоємцеві НІФІ – в 1920 р. цей навчальний заклад зреформували у науково-педагогічний інститут, а менш, ніж за рік – на інститут народної освіти. Проте, ще з дореволюційного часу тут працювала плеяда високоінтелектуальних спеціалістів, серед яких видатні філологи В. Резанов, О. Грузинський, античники П. Тихомиров, І. Семенов, І. Турцевич; історики М. Бережков, О. Покровський та інші [1].

Була ще одна причина – приватного характеру: в Ніжині проживала Валентина Леонідівна Шепелева (1902–1963), майбутня дружина К. Штеппи. Вона була дочкою чиновника Леоніда Михайловича Шепелева і дворянки Антоніни Прохорівни Набокової. Валентина Леонідівна також закінчила з відзнакою НІНО й довгі роки викладала російську мову та літературу. За спогадами дочки Аглаї, мати разом із батьком перенесла всі труднощі життя й померла в Нью-Йорку, де й похована на російському кладовищі «Новодивеєво» поряд із могилою свого чоловіка [2].

За навчання К. Штеппа взявся серйозно. Годинами сидів за підручниками, наздоганяв утрачене. Працював у семінарах із давньоримської літератури під керівництвом проф. І. Семенова, досліджуючи творчість Ціцерона, Сенеки; у семінарі з давньогрецької літератури, яким

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). – К., 1990. – С. 517.
2. Горман А.К. Из воспоминаний // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 271. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.)

керував проф. І. Турцевич, студіював твори Прокопія Кесарійського. У своєму відгуку про навчання К. Штеппи проф. М. Бережков зазначав:

Кандидатську працю писав проф. Семенову на тему: «Жизнь, личность и мировоззрение Марка Аврелия», у якій, за словами офіційної рецензії професора, він виявив «грунтовне знання грецької і латинської, а також і нових (німецької, французької та англійської) мов; значну ерудицію в галузі історії античної культури; уміння користуватися першими джерелами; володіння науковим методом, синтетичні і аналітичні здатності [3].

Зрештою, закінчивши з відзнакою інститут у 1921 р., К. Штеппа у березні 1922 р. був зарахований за рекомендацією проф. І. Семенова аспірантом до щойно створеної Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при Ніжинському ІНО на секцію античної культури. Це був значний успіх молодого дослідника. На цій же кафедрі відбувся і прилюдний захист його промоційної роботи (прообраз сучасної кандидатської – *авт.*) під назвою «Вчення про демонів у античній і християнській літературі в епоху зародження християнства».

Під час самого захисту 7 грудня 1924 р. К. Штеппи стався трагічний епізод: його науковий керівник проф. І. Семенов так розхвилювався, що отримав серцевий напад, а за тиждень – 12 грудня 1924 р. – він помер [4]. Ця драматична подія, звісно, затьмарила радість від першої наукової висоти Костя Тодосьовича. Але це був суттєвий крок у науковій кар'єрі здібного вченого. Наприкінці того ж 1924 р. рішенням Укрпрофобру К. Штеппу зарахували до числа наукових співробітників ННДК [5].

Новий професійний статус Костя Тодосьовича помітно поліпшив матеріальне становище його сім'ї. Він залишив сумісництво в бібліотеці робітничого клубу та в місцевій семирічній школі, з'явилось більше часу для наукової роботи та викладання в НІНО, куди він перейшов працювати все того ж 1924 р. Зрештою більше часу стало для сімейних турбот. А їх у молодого подружжя додалося: народилося

3. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 10.

4. Бюллетень Нежинской научно-исследовательской кафедры. – Нежин, 1924. – № 1/2. – С. 119–145; Зозуля С.Ю. Корпусна публікація до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – К., 2003. – № 1/3. – С. 76.

5. Наука и научные работники СССР. Научные работники СССР без Москвы и Ленинграда. – Л., 1928. – Ч. VI. – С. 494.

двоє дітей, яких назвали доволі незвичними іменами – в 1924 р. народилася дочка Аглая, наступного 1925 р. – син Еразм (Ерік) [6].

Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови, де К. Штеппа пропрацює майже 6 років, посідала особливе місце в системі науково-дослідних установ України. Важливу роль вона відіграла й у формуванні Ніжинської історичної школи в 1920–х роках [7]. ННДК була однією з 55 подібних науково-дослідних кафедр та інститутів, створених в УСРР впродовж 1922–1923 років. З них 39 функціонувало в Харкові, 11 – у Катеринославі, 3 – у Кам'янці-Подільському, 1 – у Києві, 1 – у Ніжині. Кафедр історичного профілю було лише 4, причому в Харкові, Кам'янці-Подільському та Катеринославі діяли кафедри історії України, і лише в Ніжині, завдяки діяльності тут сильної когорти істориків античності, була створена унікальна кафедра історії культури та мови з пріоритетним вивченням давньогрецької та давньоримської історії [8]. В 1920–х роках в ННДК працювали талановиті й енергійні фахівці у галузі гуманітарних наук, серед яких – член-кореспондент АН СРСР проф. В. Резанова, професори І. Семенов, І. Турцевич, М. Бережков, О. Покровський, О. Грузинський, Є. Рихлік, наукові співробітники А.Єршов, О. Карпеко, М. Петровський, Т. Алексеев [9]. Кожне з цих імен саме-собою вартє окремого дослідження. Деякий час із ННДК співпрацював видатний історик української церкви, позбавлений радянським керівництвом звання академіка ВУАН і змушений проживати в Ніжині К. Харлампович. За свідченням Н. Полонської-Василенко з-поміж ніжинських знайомих ученого саме К. Штеппа підтримував його найбільше [10]. Пізніше К. Штеппа, коли

6. *Верба І.В.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 99.

7. Див.: *Остряк А.* Ніжинська історична школа: доба становлення (1875–1920 рр.) // Україна на порозі XXI століття: актуальні питання історії. Зб. наук. праць. – К., 1999. – С. 124–131; див. також: *Водотика С.Г.* Роль науково-дослідницьких кафедр 1920–х років в системі історичного знання України // Отечественная культура и историческая наука XVIII–XX веков: Сб. статей. – Брянск, 1996. – С. 117–128.

8. *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 120.

9. На Чернігівщині (Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови) // Червоний шлях. – 1925. – № 6/7. – С. 305.

10. *Полонська-Василенко І.* Історична наука в Україні за совєтської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 16. Дослідниця вказує, що Кость Тодосьович допомагав К. Харламповичу отримувати невеликий підробіток у НІНО, але про факти викладання й отримання за це коштів у ніжинському інституті немає, й – швидше за все – не може бути: з тавром, яке отримав від НКВС К. Харлам-

переїде до Києва, допоможе К. Харламповичу, що теж врешті-решт отримає дозвіл на переїзд, залучивши його до роботи в КДБСВ [11].

Ще в 1922 р. Укрголовпрофос затвердив структуру ННДК у складі трьох секцій:

- 1) української та російської історії (керівник – проф. В. Ляскоронський, дійсні члени – професори Г. Максимович і М. Бережков) [12];
- 2) української та російської літератури і мови (керівник – проф. В. Резанов, дійсні члени – проф. О. Грузинський);
- 3) античної культури (керівник – проф. П. Тихомиров, дійсні члени – проф. І. Турцевич, І. Семенов) [13].

Керівником кафедри був проф. П. Тихомиров, якого невдовзі змінив аж до часу ліквідації ННДК проф. В. Резанов. К. Штеппа від часу створення кафедри й до захисту промоційної роботи виконував обов'язки її секретаря.

ННДК ставила перед собою масштабні завдання: 1) ґрунтовне дослідження наукових проблем, залучення співробітників кафедри до педагогічної праці; 2) підготовка через аспірантуру кваліфікованих спеціалістів; 3) участь співробітників кафедри в громадському житті країни; 4) «допомога у національно-культурному будівництві», формування НДК як «центрів української науки і культури» [14].

З-поміж іншого більшовицька влада надавала великого значення підготовці аспірантів, адже йшлося про формування нової радянської інтелігенції. К. Штеппа потрапив до першого набору аспірантів – на античній секції разом із Б. Чистілінім і Т. Алексєєвим (останній був

пович більшовицьке керівництво інституту не могло доручати йому викладання. Натомість, через К. Штеппу тримав зв'язок із висланим академіком М. Грушевський, який замовляючи йому рецензії для часопису «Україна» і виплачуючи за це гонорари, в такий спосіб підтримував свого давнього колегу з Казанського університету.

11. Див.: *Справа академіка К.В. Харламповича (Публікація архівних документів, передмова та коментарі Олександра Морозова)* // *Сіверянський літопис*. – 2000. – № 1. – С. 76.

12. Щоправда, штатний розпис майже відразу змінився: керівництво В. Ляскоронського, котрий ще до призначення від'їхав до Києва, за півроку змінив фактичний керівник секції – проф. Г. Максимович. А ще за 2 роки – після переїзду останнього до Сімферополя – секцію очолив М. Бережков.

13. *Самойленко Г.В.* Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993. – С. 132; *Зозуля С.* Василь Архипович Фесенко: короткий біографічний нарис (до 100-річчя з дня народження) // *Сіверянський літопис*. – 2002. – № 2. – С. 68. Тут теж майже відразу ж сталися кадрові зміни: наприкінці 1922 р. проф. П. Тихомиров переїхав до Одеси, а його місце керівника секції посів проф. І. Семенов.

14. ВДАЧОН. – Ф. 427. – Оп. 1. – Спр. 106. – Арк. 60,61; *Бойко А.* Нарис історії... – С. 123.

фактично навчався в аспірантурі з 1923 р., але був затверджений рішенням Укрнауки аж у 1925 р.) [15]. К. Штеппа активно включився у роботу кафедри. У своїй науковій аспірантській роботі він, насамперед, співпрацював із науковим керівником – проф. І. Семеновим, але значну допомогу отримав й від інших співробітників ННДК – професорів І. Турцевича та О. Покровського; звертався він за консультаціями й до колишніх своїх викладачів у пітерському університеті – професорів Є. Кагарова, І. Маміна і В. Богаєвського.

Відзначаючи творчу працю аспіранта К. Штеппи проф. М. Бережков зазначав, що «свої наукові інтереси К. Штеппа зосередив, головним чином, на галузі історії релігій, яку він вивчає методом матеріалістичним, в зв'язку з соціально-економічною історією античного світу і пристосовуючи свої теоретичні студії до практичних завдань антирелігійної пропаганди» [16]. Насправді ж, у цьому відгуку проф. М. Бережков дещо покривив душею, бо добре знав, що ще з 1923 р. наукова тема Костя Тодосьовича «Віра в демонів в античному суспільстві II ст. християнської ери» була визнана 30 липня 1923 р. Укрголовпрофосом шкідливою і «зовсім непотрібною для пролетарської держави» [17]. На цій підставі, Укрголовпрофос прийняв рішення про тимчасове припинення фінансування кафедри, а К. Штеппу відрахували з аспірантури. Звичайно, це була катастрофа. Руйнувалися наукові плани, довелося розпрощатися з мрією займатися улюбленою справою, під удар поставлена була й кафедра із сильним науковим потенціалом.

Проф. В. Резанову довелося прикласти чимало зусиль, аби виправити ситуацію. Після тривалих поїздок у столичний Харків йому нарешті вдалося домогтися відновлення фінансування кафедри. Натомість директивою кафедрі ставилося основне завдання: «готувати майбутніх червоних професорів, у цьому напрямку повинні йти заняття аспірантів як у виборі тем, так і у висвітленні їх. Самі професори можуть займатися темами на їх розсуд, але бажано, щоб точка зору їх відповідала сучасним поглядам на трактування історичних фактів» [18].

К. Штеппу поновили в аспірантурі, але йому довелося пройти «ідеологічну чистку»: в присутності інспектора народної освіти Ніжин-

15. Зозуля С. Дослідження загальної історії ніжинськими вченими в 20-х рр. XX ст.: основні структурні підрозділи // Сіверянський літопис. – 2002. – № 3. – С. 69.

16. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 11; К. Штеппа – згідно протоколів ННДК – кілька разів їздив до Ленінграду (див.: Зозуля С.Ю. Корпусна публікація... – С. 77.

17. *Боїко О.* Нарис історії... – С. 122.

18. ВДАЧОН. – Ф. 427. – Оп. 2. – Спр. 189. – Арк. 64 зв.; *Боїко О.* Нарис історії... – С. 123.

ського округу Заболоцького члени кафедри заслухали його «каяття» щодо немарксистських поглядів. Під тиском обставин Кость Тодосьович змушений був виголосити, що «цей розвиток йшов у нього від поклоніння чистій науці і переконання в тому, що ... наука повинна служити інтересам життя, інтересам класів» [19]. Звичайно, це було приниження, але К. Штеппа був свідомий задля чого це робиться: він зміг продовжувати займатися улюбленою справою, хоча в розробку наукової теми довелося внести суттєві корективи з домішками партійної цензури.

Навіть з огляду на проведену «ревізію», дослідження К. Штеппи залишалося актуальним. Небагато вчених того часу вивчали історію античних демонологічних уявлень у їхньому зв'язку з відповідними елементами християнського віровчення. Крім того, вчений подавав і цікавий матеріал для вирішення складної проблеми історичних джерел християнства. Загалом, його дослідження виходило далеко за межі теми. Вчений вивчав специфіку світогляду греко-римського суспільства в добу виникнення християнства на тлі загальної соціально-економічної та культурної ситуації епохи [20].

Паралельно з розробкою основної дисертаційної теми, він багато працював над вивченням загальної історії античної культури. Разом із поглиблення своїх знань у різних галузях цієї дисципліни і вивченням класичних пам'яток, Кость Тодосьович також розробляв такі теми:

- а) з історії релігії: «Культ померлих і уявлення про «той світ» в грецькій та римській релігії»;
- б) з історії античної літератури: «Грецький і римський роман»;
- в) з історії: «Питання про капіталізм в античному світі», «Організація вільних працівників в античному світі», «Землеволодіння античних храмів».

Брав він участь і в розробці загальнокафедральних тем «Африканська латинь» і «Мова Гесіода» [21].

У приватному семінарі проф. І. Турцевича молодий науковець працював над дослідженням проблем, пов'язаних із творчістю Прокопія Кесарійського та проблемою плагіату в античному письменстві; вивчав історію провінційних сеймів у Римській імперії [22]. В цілому, кафедральне оточення благотворно впливало на професійний ріст перспекти-

19. ВДАЧОН. – Ф. 427. – Оп. 1. – Спр. 320. – Арк. 129 зв.

20. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 10 зв.

21. Там само.

22. Там само. – Арк. 11.

вного науковця. Важливе значення мала обставина, що в Ніжинському інституті була потужна бібліотека, гарно укомплектована якраз із питань історії античності; зберігалися цінні, подекуди й раритетні матеріали [23], що якісно позначилося на науковій роботі К. Штеппі.

Говорячи про наполегливу працю К.Штеппі в Ніжині, необхідно згадати про його вчителя – відомого вченого та педагога І. Семенова. Він одним із перших розгледів у науковцеві-початківцю дар дослідника, сприяв його зростанню. Під керівництвом наставника Кость Годосьович почав працювати над проблемою походження раннього християнства. Пізніше К. Штеппа з удячністю й повагою присвятить одну зі своїх студій пам'яті керівника, що рано пішов із життя [24]. Хоча К. Штеппа офіційно входив до складу секції античної культури (після смерті І. Семенова нею керував півтора року проф. І. Турцевич, згодом упродовж двох років – проф. О. Покровський; дійсним членом був проф. І. Турцевич, науковим співробітником упродовж останнього року діяльності ННК – Т. Алексеев), найбільш міцні зв'язки склалися в нього з майбутнім відомим істориком, а тоді науковим співробітником і згодом керівником секції української та російської історії М. Петровським. Їхня дружба, яка відіграла значну в житті К. Штеппі, тривала майже 20 років. Варто зазначити, що обох науковців поєднувала не тільки кафедральна робота, але й, вірогідніше, схожі умови виховання й глибока релігійна духовність. Як і К. Штеппа, М. Петровський походив із сім'ї священика, також свого часу отримав духовну освіту (в Чернігівській духовній семінарії), від продовження котрої – як і К. Штеппа – він відмовився на користь світського навчання в університеті [25].

Звісно, науково-дослідна робота К. Штеппі проходила в секції античної культури, яка розробляла актуальні для тогочасної науки питання стародавньої історії: а) аспекти емпіричної соціології античності та сучасності; б) позицію марксизму щодо античності, зокрема, уявлення К. Маркса та Ф. Енгельса про стародавній світ); в) язичницькі елементи у складі первісних християнських уявлень в українському фольклорі та давньому письменстві.

23. *Комаренко Н.В.* Установи історичної науки в Українській РСР (1917–1937 рр.). – К., 1973. – С. 133.

24. Див.: *Штепа К.* Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства) // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1926. – Кн. 6. – С. 125.

25. *Дмитренко С.* Студентські роки Миколи Петровського // Сіверянський літопис. – 1995. – № 4. – С. 96.

К. Штеппа зарекомендував себе активним і цілеспрямованим науковцем, численні доповіді якого неодноразово ставали приводом до гострих і цікавих наукових дискусій. Слухачам пленарних засідань ННДК запам'яталися його реферативні доповіді «Організація вільних робітників в античному світі», «Актуальність вивчення античної культури» [26], «Процес утворення міфів в найдавнішій історії еллінської релігії», «Головні риси іудейської демонології в порівнянні її з античною» [27], «До староукраїнських космогонічних легенд» [28]. Як зазначають сучасні дослідники, вже цей невеличкий перелік тем досліджень К. Штеппи красномовно засвідчує його винятковий історичний хист і глибоку фахову обізнаність [29].

Одночас Кость Тодосьович підготував низку праць до друку. Так, у видавничих планах ННДК незмінно згадувалися його студії, які досить екзотично виглядали на тлі тогочасного посиленого вивчення здебільшого вітчизняної історії: «Економічна роль релігійно-культурних установ в Античному Світі – Земельні володіння стародавніх грецьких храмів», «Переклад відривків «Правдивого Слова» Цельса проти Христа й християнства», «Атеїзм в Древньому Світі», «Про релігію в соціалістичних системах від Платона до Леніна». Звичайно, чимало з його наукового доробку йшло в руслі ідеологічних установок правлячої тоді більшовицької ідеології, зокрема, шаленої антирелігійної кампанії. Проте, для наукового стилю К. Штеппи ніжинського періоду його творчості характерні інтелігентність, висока історична культура, самостійність наукового мислення, щирість самовираження. Його студії вимагали опрацювання значної літератури зарубіжних авторів, досконалого знання стародавніх джерел. Тут ставало в нагоді його досконале володіння німецькою, російською, давньогрецькою, французькою й англійською мовами, що начоно засвідчила його найбільша об'ємна і ґрунтовна робота «Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства)». Її вчений підготував як докторську дисертацію і видрукував у «Записках» Ніжинського ІНО впродовж 1926–1927 років [30]. Робота практично відразу ж отримала схвальний відгук зна-

26. На Чернігівщині... – С. 305.

27. Див.: Записки Ніжинського ІНО. – 1926. – Кн. VI. – С. 266.

28. Див.: Записки Ніжинського ІНО. – 1928. – Кн. VIII. – С. 184.

29. *Верба І.* Кость Штеппа... – С. 100.

30. Див.: *Штеппа К.* Нариси з історії... – С. 125–194. Закінчення цього дослідження К. Штеппи вміщене в наступному числі видання (див.: // Записки Ніжинського ІНО.

ного дослідника церковної історії К. Харламповича [31], проте, також відразу ж наразилася на ідеологічну критику – Агітпроп ЦК КП(б)У зобов'язав К. Штеппу опублікувати у Держвидавї України популярний виклад його докторської дисертації під назвою «Як виникла віра в демонів та ангелів». Зрозуміло, що в такому вигляді студія ніжинського вченого мала стати його «внеском» у розгорнуту широкомасштабну боротьбу державної машини з «релігійними пережитками».

Звісно, ідеологічний зміст, орієнтація на широкий читацький загал суттєво знизили науковий рівень дослідження К. Штеппи. Свідченням тому є наступний факт. Улітку 1926 р. – чи то за ініціативи самого К. Штеппи, чи за рішенням Агітпропу ЦК КП(б)У, була подана заявка до преміальної комісії Укрголовнауки щодо винагороди монографії «Як виникла віра в демонів та ангелів» [32]. Результат був цілком очікуваний: досконалий догматичний виклад не знайшов підтримки в авторитетного українського сходознавця А. Ковалівського (рецензія від 18 липня 1926 р.), який наголосив на вадах дослідження і зрозумував, що ні з наукового, ні з популяризаційного погляду відзначати премією працю не варто [33]. В унісон із цими думками звучить й висновок іншого прискіпливого науковця – орієнталіста М. Константинопольського, який рецензував брошуру К. Штеппи у вересні 1927 р. Цей науковець відзначав низький науковий рівень, відсутність будь-якого методу, протиріччя та непродумані твердження в тексті роботи, і також не погоджувався щодо її преміювання [34].

Звісно, К. Штеппа цілком усвідомлював закономірність таких відгуків на відверто профанований варіант своєї – без сумніву, професійної – наукової роботи. Тому того ж 1927 р. він переробив свою дисертацію, і невдовзі подав її на здобуття наукового ступеню доктора історії європейської культури під заголовком «До історії релігії античного світу в добу зародження християнства» [35] (щоправда, пізніше він повернувся до старої назви «Нариси з історії античної й християнської демонології»).

– Ніжин, 1927. – Кн. VII. – С. 45–138).

31. Див.: *Харлампович К.* Записки Ніжинського інституту народної освіти. – Кн. 1. (1924), кн. 2–3 (1925), кн. (4–5), кн. VI (1926), кн. VII (1927) // Україна. – К., 1928. – Кн. 4. – С. 145–146.

32. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 6. – Спр. 664. – Арк. 16.

33. Там само. – Спр. 670. – Арк. 55–56 зв.

34. Там само. – Арк. 166 зв.–167.

35. Там само. – Оп. 12. – Спр. 8785. – Арк. 8.

РОЗДІЛ IV

Перший в Україні доктор історії європейської культури

Захист дисертації на здобуття ступеню доктора історії європейської культури – важливий етап у науковій біографії К. Штеппи: захистити докторську дисертацію було справою нелегкою, враховуючи тогочасну боротьбу різних наукових шкіл; до того ж сама процедура захисту була поставлена під суворий ідеологічний контроль, бо йшлося про підготовку радянських кадрів творчої інтелігенції, в руках якої зосереджувалося виховання молоді, а отже, – майбутнє більшовицької держави. У зв'язку з цим варто наголосити, що жоден із істориків київської неосоціологічної школи акад. М. Грушевського не удостоївся такої честі. Поодинокими були й випадки захисту докторської дисертації й для представників харківської соціально-економічної школи акад. Д. Багалія. Так, дисертація О. Оглоблина хоча і ґрунтувалася на положеннях раннього марксизму [1], її успішний захист радше виняток. Не допоміг ученим отримати докторський ступінь і марксистський напрям, репрезентований авторитетним істориком М. Яворським. При цьому існувала система *honoris causa*, коли докторський ступінь присвоювався за особливо визначні досягнення і без захисту дисертації [2] – наприклад, у випадку з М. Яворським і М. Слабченком. Подаючи ці зауваги, хочемо підкреслити, що самотужки К. Штеппа навряд чи зміг би подолати встановлений високий ідеологічний бар'єр. Ймовірно, ключову роль тут відіграла довголітня дружба К. Штеппи з тодішнім головою Укрнауки Ю. Озерським (Зебницьким).

Захист докторської дисертації К. Штеппи відбувався у два етапи: в Києві та в Одесі. Ще у червні 1926 р. як науковий співробітник ННДК він подав до Укрнауки заяву аби його допустили до захисту дисертації на здобуття ступеню доктора історії античної культури. До заяви Кость Тодосьович додав свою працю в рукопису російською мовою під назвою «К истории античной и христианской демонологии» та копії з надрукованої першої частини рукопису українською мовою «Нариси з історії античної й християнської демонології».

1. *Верба І.В.* Кость Штеппа // УДЖ. – 1999. – № 3. – С. 101; К. Штеппа закінчив докторську дисертацію у січні 1926 р. Перед тим, він ще раз їздив до Ленінграду, де працював у архівах і зустрічався із вченими-античниками, зокрема, з Є. Кагаровим. Див.: *Зозуля С.Ю.* Корпусна публікація документів до історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови (1922–1930) // Архіви України. – 2003. – № 4/6. – С. 78.

2. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 2264. – Арк. 178.

До історії походження християнства» [3]. До заяви також додавалися його звіт про наукову роботу на ніжинській кафедрі та відгуки про цю його діяльність ніжинських колег – професорів І. Турцевича, О. Покровського і вже на той час покійного І. Семенова.

У своїй дисертації К. Штеппа визначив завдання – простежити ви-токи раннього християнства, які, на його думку, зародилися в греко-римську добу, чи ще раніше.

Християнство з'явилося як результат того конгломерату релігій-них форм і течій, який ми спостерігаємо в Античному світі так званої елліністично-римської доби. Аби розплутати цей надзвичайно складний клубок, необхідне ґрунтовне знайомство з культурою і, зокрема, з релігією як Античного світу, власне, себто древніх Еллади й Риму, так і всього древнього Сходу, – Єгипту, Ассирії, Персії і т.д. Рідко кому було б по силі таке завдання, і ми у всякому разі на його не претендуємо, а обмежуємо себе більш скромним, – а саме, виділити з загального мотку одну нитку, – це вплив на формування християнської релігії власне Античної культури, прослідкувати його в процесії зародження християнства в одній строго обмеженій галузі [4].

У своїй головній праці Кость Тодосьович зосередив увагу на багатьох аспектах античної та християнської демонології і, зокрема, на філософсько-теологічних теоріях.

В літературі релігії античних еллінів спокволу вистигли внутрішні протилежності, що мали вже в собі залог послідууючого її розпаду і повинні були привести її рано чи пізно до кризи: з одного боку, політеїзм і партикуляризм, натуралістичні і грубо-антропоморфні уявлення про богів, формально-офіційний характер культу, з другого, монотеїстичні і спіритуалістичні тенденції, значно виявлений містичний настрій певної частини громади, високорозвинена моральна свідомість [5].

К. Штеппа провів велику роботу зі з'ясування поняття «демон» у працях відомих давньогрецьких і давньоримських авторів, серед яких Сократ, Плутарх, Ксенократ, Платон, Тифон, Апулей. Так, даючи визначення демонам у трактуванні Сократа, вчений резюмував, що демони у нього «постійно перебувають при людях, піклуються про їх

3. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 32.

4. *Штеппа К.* Нариси з історії античної й християнської демонології. (До питання про походження християнства) // Записки Ніжинського ІНО. – 1926. – Кн. VI. – С. 129.

5. *Штеппа К.* Нариси з історії античної й християнської демонології // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1927. – Кн. VII. – С. 45.

справи, допомагають їм в добродієстві, карають їх за провини, служать посередньою інстанцією між людьми та богами, перебувають в безперервному, жвавому й найтіснішому спілкуванні з ними» [6].

Розглядаючи демонологічну доктрину в літературі раннього християнства, історик наголошував, що християнство зародилося в середовищі іудеїв і почало проникати в греко-римське суспільство. Натомість саме іудейство бере свої початки у стародавніх релігіях Сходу [7].

Загалом, праця К. Штеппи підводила підсумок багатомісячній історії демонологічної традиції та вносила чимало нового в ангелологію. Варто підкреслити, що студія вченого ґрунтувалася на оригінальних працях давньогрецьких, давньоримських і ранньохристиянських письменників, яким він давав паралельний переклад. Тим самим К. Штеппа сприяв ознайомленню з ними українського читача, насамперед, нову радянську наукову інтелігенцію, що за освітою вже не володіла класичними мовами.

Подаючи свою працю до Укрнауки, К. Штеппа розраховував, що її захист відбудеться у Харкові, а основну рекомендацію до захисту надасть лєнінградський спеціаліст у галузі історії античної культури й релігії проф. Є. Кагаров. З цим ученим ніжинський дослідник був давно знайомий, мав дружні стосунки. Є. Кагаров був обізнаний зі студіями ніжинського колеги, і навіть, певною мірою керував написанням представленої докторської дисертації. Позитивні відгуки Є. Кагарова і колег Костя Тодосьовича (як він пізніше згадував) додали йому впевненості подати роботу до захисту.

У Харкові спеціалістів-антикознавців не виявилось. Ніжинський історик розраховував, що до розгляду його праці залучать фахівців не лише з Ленінграда (проф. Є. Кагаров), але й з Ніжина (проф. О. Покровський), Одеси (професори М. Мандес і О. Варнеке). Мабуть, на той час – це практично всі, хто міг кваліфіковано оцінити його роботу [8].

Однак, трапилося те, чого дослідник не очікував. Через півроку його докторську дисертацію передали у Київ до академічної Комісії з присудження вчених ступенів, залучивши до її роботи ніжинського проф. О. Покровського. 17 січня 1927 р. Комісія під головуванням акад. А.Кримського за участю академіків С. Єфремова, О. Гілярова, Ф. Міщенко розглянула заяву К. Штеппи, ознайомила з автобіографією та списком його праць, відгуками колег із ННДК О. Покров-

6. Там само. – С. 94.

7. Там само. – С. 110.

8. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 32.

ського, І. Турцевича та М. Бережкова – й постановила скласти Комісію для оцінки дисертації. До її складу ввійшли академіки О. Гіляров, Ф. Міщенко і А. Лобода; першого з них обрали головою Комісії [9]. М. Грушевський через хворобу й неможливість об'єктивно оцінити дисертацію відмовився взяти участь у роботі Комісії [10].

Засідання Комісії призначили на 21 січня 1927 р., і воно відбулося під головуванням акад. А. Кримського при секретареві П. Лозієві. Був заслуханий відгук проф. Є. Кагарова. У ньому ленінградський учений наголошував, що роботу К. Штеппи можна зарахувати до категорії праць, що мають значення у науці завдяки великому зібрано-му матеріалу і правильному вирішенню багатьох питань:

... автор обнаруживает хорошее знакомство с древней литературой и работами новых ученых, способность к самостоятельному анализу, большое трудолюбие, осторожность в выводах и критическое чутье [11].

Схвальним був відгук проф. О. Покровського. Колега К. Штеппи з ННДК, аналізуючи його роботу «К истории античной и христианской демонологии» зазначав, що до розгляду всіх питань автор ставиться самостійно й критично. Далі О. Покровський резюмує:

Три года научного общения моего в качестве действительного члена Нежинской научно-исследовательской кафедры с К.Т. Штепой, сначала как с аспирантом, затем научным сотрудником кафедры, убедили меня в том, что К.Т. Штепа имеет все данные к тому, чтобы быть не только полезнейшим, но и выдающимся деятелем науки. Проявить в полной мере свою способность и любовь к научному труду не позволили ему пока те «чрезвычайно тяжелые условия», в каких «протекала» доселе его «работа», о которой упоминает он в своем предисловии. Было бы очень желательно, чтобы улучшение этих условий принесло с собой докторская степень, присуждение которой ему, К.Т. Штепе, – если позволено мне судить – вполне заслуживает [12].

Потім настала черга акад. О.Гілярова. Цей учений не був фахівцем у галузі ангелознавства і демонології, але до аналізу праці К. Штеппи підійшов не менш кваліфіковано. Рецензент відзначив, що «праця Штепы свидетельствует о его большой начитанности, о широкой под

9. Там само. – Арк. 28.

10. Там само. – Арк. 27. М. Грушевський у документі зазначив так: «Вона [дисертація К. Штеппи – *авт.*] поза сферою моєї компетенції».

11. Там само. – Арк. 36.

12. Там само. – Арк. 37 зв.

час виснажливої осведомленості в тих областях, на яких він детально зупиняється, любові до справи, наполегливості в дослідженні, совістності, вмінні користуватися джерелами і посібниками, ясності і літературності викладу, непересічної здатності до наукової діяльності» [13]. Однак, зауважив, що праця К. Штеппи не може претендувати на дослідження з історії культури, якщо під культурою розуміти устрій суспільного життя. Далі рецензент наголошував, що віра у демонів отримала широке культурне значення тільки в час занепаду античної культури. Зосередивши свою увагу на недоліках праці (на думку О. Гілярова автор ігнорував східні релігії, а християнство – це є східна релігія; не висвітив гностичного руху тощо), він підсумував:

Отмеченные выше положительные качества могли бы быть, надо думать, автором использованы для культурного освещения демонологии, но он такого освещения не дает, и потому его работа, при всех ее в других отношениях достоинствах, не может быть признана работой по истории культуры в указанном выше значении этого слова [14].

Рецензія акад. О. Гілярова була покладена в основу висновку Комісії з присудження вчених ступенів, де констатовалося наступне: «наукові изыскания автора не настолько выдающиеся, чтобы его работа могла дать степень доктора» [15].

Звичайно, для К.Штеппи це був серйозний удар. Авторитетна комісія у складі, можливо, найбільш авторитетних на той час учених-гуманітаріїв УСРР піддала критиці науковий доробок дослідника, який він створював неймовірною працею у важких умовах упродовж майже п'яти років! Однак, Кость Тодосьович не впав у відчай. Спочатку у нього визріла думка захищати дисертацію в Ленінграді. Проте, на заваді стали формальні моменти: у Росії ще не був затверджений закон про наукові ступені [16]. Довелося знову шукати місце для захисту в Україні.

8 березня 1927 р. Кость Тодосьович забрав із канцелярії секретаря ВУАН примірник своєї дисертації, а також рукопис студії «Марк Аврелій» і копії праць, надрукованих у «Записках Ніжинського ІНО» та «Бюлетні» ННДК. Перед ученим постала проблема: що робити далі? Шлях лежав в Одесу, де був представник Укрнауки, і де свого ча-

13. Там само. – Арк. 33.

14. Там само. – Арк. 34.

15. Там само. – Арк. 30 зв.

16. Там само. – Арк. 31.

су функціонувала потужна школа антикознавців. Щоправда, чи не основною причиною вибору на користь Одеси була особа М. Мандеса – колишнього колеги з НІФІ та давнього товариша І. Турцевича та М. Бережкова. Ймовірно, вони й порадили своєму молодому колезі звернутися до колишнього ніжинського професора.

Утім, довелося знову починати з Ніжина. 1 травня 1927 р. Кость Годосьович звернувся з доповідною запискою до уповноваженого Укрнауки в м. Ніжині з метою подати клопотання до Укрнаукою щодо перегляду його дисертаційної справи й передачі її на розгляд іншої комісії, до складу якої обов'язково залучити спеціалістів у галузі історії античної культури [17]. Своє рішення він обґрунтував тим, що у київській комісії не було спеціалістів з досліджуваної ним проблеми, натомість фахівці (він мав на увазі насамперед професорів Є. Кагарова, О. Покровського, І. Турцевича) дотримуються іншої думки й відзначають переваги його праці. К. Штеппа також зазначав:

... перша частина мотивації комісії – сама по собі суперечлива і швидше за все належить до категорії формальних причинок, бо куди ж можна віднести історію релігії, як не до історії культури; по-третє, сама ж офіційна відозва комісії, визнає цілком позитивні риси в моїй праці і тільки не знаходить її досить «видатною» для присудження докторського ступеня, – що, здається мені, прямо протилежне і змісту і формі існуючого положення про наукові ступені, де передбачається тільки самостійність і науковість методу та висновків праці, підготовленість автора до науково-дослідної роботи. А не такий невизначений і суб'єктивний критерій, як «видатність» [18].

Отримавши дозвіл на захист, 3 червня 1927 р. Кость Годосьович звернувся із заявою до директора Одеського державного історично-археологічного науково-дослідного музею (далі – ОДІАМ) проф. С. Дложевського з проханням допустити його до захисту дисертації на здобуття ступеню доктора історії античної (елліно-римської) культури. До заяви він додавав своє curriculum vitae, відгуки ННДК і рецензії професорів О. Покровського та І. Турцевича, а також професора Ленінградського університету Є. Кагарова та професора Тифліського університету Г. Церетелі [19].

В Одесі працювало кілька відомих учених-антикознавців. Насамперед, – проф. С. Дложевський, який тривалий час керував Ольвійсь-

17. Там само. – Арк. 40 зв.

18. Там само. – Арк. 40–40 зв.

19. Там само. – Арк. 4.

кою археологічною експедицією; під його керівництвом було знайдено чимало античних пам'яток на території цього грецько-мілетському полісу. Працював у Одесі й проф. М. Болтенко, що керував розкопками на о. Березань й очолював Березанську археологічну експедицію. Завдяки зусиллям цього вченого був зібраний цінний матеріал, який дав йому змогу по-новому підійти до історії о. Березань, з'ясувати питання його заселення греками, часу виникнення грецького поселення на острові та його долю після переміщення центру торгівлі до Ольвії [20]. Завдяки ентузіазмові цих двох учених в Одесі на базі колишнього музею Одеського товариства історії та старожитностей і був створений ОДІАМ. Відтак, К. Штеппа цілком обґрунтовано сподівався захистити докторську дисертацію з античності якраз у Одесі, сподіваючись на підтримку фахівців.

14 червня 1927 р. наукова рада ОДІАМ під головуванням директора проф. С. Дложевського та членів ради проф. Р. Волкова, А. Драгаєва, К. Мілісавлевича при секретарстві М. Болтенка ухвалила допустити К. Штеппу до захисту дисертації на здобуття ступеню доктора античної культури. Офіційних опонентів призначили з членів ради – С. Дложевського, Р. Волкова та М. Болтенка, ухвалили також запросити до участі в захисті проф. М. Мандеса [21].

Комісія працювала більше трьох місяців і 18 вересня 1927 р. зібралася на своє чергове засідання. Заслухавши відгуки на працю К. Штеппи «Нариси з історії античної й християнської демонології», комісія постановила допустити її автора до захисту – «в разі, коли з боку Укрнауки буде доручення Одеському Музеєві організувати справу проведення цього захисту» [22].

Вища наукова інстанція УСРР перешкод не чинила, і 3 жовтня 1927 р. за підписом завідувача Укрнауки Ю. Озерського, переслала Одеському музею справи ніжинського вченого, дозволивши захист. Зі свого боку ОДІАМ в особі директора проф. С. Дложевського 11 жовтня звернувся до уповноваженого Укрнауки в м. Одесі проф. Ф. Альохіна з проханням затвердити склад комісії з присудження наукового ступеню й призначити його дату [23]. Захист призначили на 25 жовтня 1927 р. – якраз у день 10-ї річниці Жовтневої революції.

20. *Нестуля О.О.* Реабілітація прийшла посмертно (М.Ф. Болтенко) // Репресоване красзнавство (20–30-і роки). – К., 1991. – С. 148.

21. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 6.

22. Там само. – Арк. 15.

23. Там само. – Арк. 16.

Під час захисту в залі Одеського музею були присутні уповноважений Укрнауки в Одесі проф. Ф. Альохін, голова наукової ради музею проф. С. Дложевський, члени наукової ради проф. М. Болтенко та К. Мілісавлевич, представник Одеського інституту народної освіти проф. П.Потапов, представник секції наукових робітників профспілкової спілки «Робос» проф. Р. Волков і проф. М. Мандес. Планувалося, що на захисті будуть присутні також представники Агітпропу Окружного комітету КП(б)У та Одеської міської ради, але вони не з'явилися.

Засідання розпочав головуючий – голова наукової ради ОДІАМ проф. С. Дложевський. Згідно з процедурою захисту він запропонував бажаним виступити. Коли таких не знайшлося, вчений секретар наукової ради ОДІАМ і секретар засідання проф. М. Болтенко ознайомив присутніх із анкетними даними К. Штеппи та надав слово дисертантові.

У своїй промові К. Штеппа тезово зазначив, що насамперед його головною метою є з'ясувати історичну обстановку, в якій зародилася і розвинулася християнська релігія. Для цього він проаналізував соціально-економічне, політичне та ідеологічне підґрунтя досліджуваного явища, зазначивши, що «Ідеологічна ж база зародження християнства являє з себе надзвичайно строкату картину. В високій мірі цікаву, як для історії релігії, так і для історії культури» [24]. Далі Кость Тодосьович зупинився на демонологічних теоріях і уявленнях, які поширилися у суспільстві й літературі перших століть нашої ери. Він дав характеристику демонологічним доктринам еллінських і римських письменників, наголосивши, що в їхній творчості уявлення про демонів (духів, напівбогів, богів) досягли найвищого втілення.

Найбільш повного, закінченого і стрункого вигляду учення про демонів, як про особливу категорію переможних надприродних істот, набуло у грецьких та латинських авторів нашої ери – Плутарха, Максима Мирського, Апулея. Проте, воно не винахід кого-небудь із них, а є загальним здобутком античної філософії, до якої воно, радше всього, перейшло зі Сходу, – можливо, з Ірану [25].

Далі К. Штеппа перейшов до трактування релігійних поглядів християнських письменників, обґрунтовуючи думку, що вони виводили існування Сатани і демонів як його слуг, що було цілком чужим для античної традиції. На завершення своїх тез дослідник зазначив:

24. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 66.

25. Там само. – Арк. 67.

Демонологічні погляди, які з народних мас перейшли в філософську теорію і набули там своєрідного вигляду, повернулися відтіля знову до свого першоджерела, зустрілися на своєму шляху з аналогічними єврейськими, перськими, асирійськими і т. д., і в цій вигадливій мішанині з'являються нам в пам'ятниках марновірства того часу – заклятих таблицях, магічних папірусах і т. д. [26].

Науковий дискурс продовжили оголошенням рецензій. Так, у відгуку на дисертацію К. Штеппи професора Ленінградського університету Є. Кагарова акцентувалося на тому, що праці, яка б порівнювала всю античну і християнську демонологію й ангелологію, немає ні в західноєвропейській, ні в українській, ні в російській науковій літературі. Тому студія К. Штеппи має особливе значення. Зупинився проф. Є. Кагаров і на недоліках роботи. Зокрема, він наголосив, що роботу покращили би більш чіткі формулювання; треба було звернути увагу також на статистичний метод дослідження тощо. Загалом, рецензент був високої думки про у працю К. Штеппи [27].

Відгук професора Тифліського університету Г. Церетелі не зберігся. Але лист Г. Церетелі, який він надіслав К. Штеппі незадовго до захисту, частково відтворює думку тифліського рецензента щодо дослідження. У листі Г. Церетелі зазначав: «Вашу роботу я тем временем прочел и, не желая говорить Вам комплиментов, скажу прямо, что Ваша работа производит хорошее и солидное впечатление настоящей научной работы, каких в настоящее время пишется очень мало» [28].

Відгуки професорів О. Покровського та М. Бережкова були ті ж самі, що подавалися раніше під час розгляду київською комісією, то ж повторюватися потреби не має. Наголосимо лише, що це був кваліфікований розгляд праці колеги, де зазначалося, зокрема, й таке: «дисертацію ж його [рецензент – *авт.*] визнає науковим дослідом, що має не тільки серйозне наукове значення, але і широку актуальність для радянського суспільства» [29].

Керівник секції античної культури ННДК проф. І. Турцевич теж дав схвальний відгук на працю К. Штеппи. Він наголосив, що автор виконав важливу й трудомістку роботу: «кто не знаком или мало знаком с античной демонологией и христианской ангелологией, тот

26. Там само. – Арк. 67 зв.

27. Там само. – Арк. 7–9; див. також: *Кагаров Є.* [рец.] Штепа К. Нариси з історії античної й християнської демонології (1926) // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. 4. – С. 182–183.

28. Там само. – Арк. 14.

29. Там само. – Арк. 11 зв.

найдет в этой диссертации много интересного по этим вопросам; если и не разделит всех выводов автора, то получит возможность составить свои» [30]. Хоча Іван Григорович і вказав на деякі недоліки студії – побіжна характеристика Римської імперії доби Антонінів, потреба розширити хронологічні рамки дослідження до IV ст. н.е. тощо – загалом був переконаний, що її автор заслуговує присудження наукового ступеня доктора наук.

Позитивні відгуки іменитих рецензентів підтримали й офіційні опоненти. Першим виступив проф. М. Мандес. Він наголосив, що студія ніжинського вченого викликає закономірний інтерес, оскільки питання, які розглядає дисертант, мають велике культурно-історичне значення. Водночас, одеський професор звернув увагу на фрагмент дисертації, присвячений творчості Плутарха, Максима Мирського і Апулея. На його думку, більшу цінності роботі додало би те, якби Кость Тодосьович дослідив їхню творчість у цілому, а не лише з точки зору лише богословської демонології.

Все эти соображения несколько не изменят моего искреннего уважения к работе. Я смотрю на нее, как на некоторую программу к ряду дальнейших работ на ту же, лучше выясненную тему, как на некоторый пробный шар. Для меня ясно, что автор имеет задатки исследователя, которые поведут его к серьезным научным достижениям. Считаю потому работу Константина Штепы достойной диспута и степени доктора [31].

Розлогу рецензію на дисертацію К. Штеппи написав проф. С. Дложевський. Він наголосив на роботі автора з першоджерелами: читає прокляття і магичні папіруси, де згадуються демони, цитує греко-римських авторів і письменників початкової християнської доби і вміє оперувати ними критично, має власний підхід до фахової літератури. Проте, думка опонента про те, що дисертант не користується перекладами античних авторів, а використовує оригінали, звучала радше як комплімент. Підсумовуючи свій відгук, голова наукової ради ОДІАМ зазначив:

Тепер я охоче повертаюсь до початку своєї відозви і, констатуючи в поданій праці: 1) підготовленість автора до розробленої теми; 2) обережність висновків; 3) опанування матеріалом; 4) оригінальність концепції обробленого матеріалу і 5) цікавість самої теми, я цілком приєднуюсь до сприятливого висновку про працю проф. М. Мандеса [32].

30. Там само. – Арк. 12 зв.

31. Там само. – Арк. 17 зв.

32. Там само. – Арк. 20 зв.

Значною за обсягом і вагомою за значенням була рецензія спеціаліста-антикознавця проф. М. Болтенка. Рецензент наголошував, що докторська дисертація К. Штеппи є цінним і своєчасним внеском до української науково-дослідної літератури з історії духовної культури греко-римського світу в зв'язку з питанням про походження світу. Також цей офіційний опонент зазначав, що праця ученого охоплює друге століття нашої ери, коли «з одного боку, ще не могло спостерігатися впливу християнських уявлень про пізню античність» [33].

Проф. М. Болтенко, аналізуючи дисертацію К.Штеппи, наголосив, що її автору вдалося пов'язати аспекти теолого-релігійні з явищами громадського життя. На завершення рецензент присуджував до загальної думки, що К. Штеппа заслуговує на присудження йому ступеня доктора історії культури.

В унісон із попередніми відгуками звучала й рецензія проф. Р. Волкова. За процедурою захисту в прикінцевому слові Кость Тодосьович дав відповіді на зауваження, які цілком задовольнили прискіпливу наукову раду ОДІАМ. Захист завершився ухвалою:

На підставі розгляду поданої К.Т. Штепою дисертації, наслідків переведеного диспуту й ознайомлення з рецензіями, що існують на подану К.Т. Штепою працю проф. Ленінградського державного університету Є.Г. Кагарова, проф. Тифліського державного університету Г.Ф. Церетелі, проф. О.І. Покровського, проф. М.М. Бережкова, проф. І.Г. Турцевича, – визнати К.Т. Штепу достойним ступеня доктора історії культури та надіслати цей висновок на затвердження Укрнауки, а відзиви надрукувати [34].

Невдовзі, 26 листопада 1927 р., рішенням Комісії з вчених ступенів Укрнауки за підписом проф. О. Палладіна К. Штеппу повідомляла про присудження йому наукового ступеня доктора історії європейської культури [35]. Кость Тодосьович став першим доктором в Україні з цієї спеціальності; до того ж – першим в Україні (і в СРСР загалом!) доктором наук із провінційного наукового центру!

33. Там само. – Арк. 21.

34. Там само. – Арк. 43.

35. Там само. – Оп. 6. – Спр. 8725. – Арк. 6.

РОЗДІЛ V

Науково-педагогічна й музейно-краєзнавча робота Костя Штеппи впродовж ніжинського періоду життя

Після захисту докторської дисертації помітно зріс авторитет К. Штеппи як викладача НІНО, де він працював із 1 вересня 1924 р. З цим вищим навчальним закладом пов'язане життя вченого загалом упродовж більше 10 років – спочатку як студента, потім як аспіранта і насамкінець – як професора за спеціальністю «всесвітня історія та лінгвістика». Навіть при поверховому огляді його фахових зацікавлень вражає спектр лекцій, семінарів і практичних занять, які він проводив [1]. Так, на факультеті соціального виховання він викладав методику суспільствознавства й політосвіти, а також німецьку мову. На факультеті робітничої освіти читав курс політекономії. Студенти обох факультетів слухали його лекції з проблем античного світу й історії середньовіччя.

Штеппа–педагог був людиною тонкої рафінованої культури, справжнім естетом, неперевершеним знавцем минулого й, водночас, гостро чутливим до всього нового, конструктором новаторських ідей. Його лекції, виголошені українською мовою, відзначалися високою риторичною майстерністю, акторським виконанням. Поряд із цим, К. Штеппа проявив себе як умілий організатор навчального процесу, викладач із неабияким адміністративним хистом. Тож не дивно, що впродовж двох термінів педагогічна рада факультету соціального виховання його обирала деканом (у 1926–1928 роках). К. Штеппа власноруч розробив програму складання соціально-економічного мінімуму для робітничого факультету з проблем політекономії й учення про державу та радянську конституцію, був ініціатором створення та незмінним керівником семінару з антирелігійної пропаганди [2]. Великого розголосу в УСРР набув підготовлений за участі К. Штеппи та інших викладачів НІНО й успішно впроваджений у навчальному процесі цього інституту – першому з усіх українських ВНЗ – т.зв. Дальтон-плану або лабораторно-бригадного методу навчання – системи колективної підго-

1. *Верба І.В.* Кость Штеппа // УІДЖ. – 1999. – № 3. – С. 102.

2. *Штеппа К.* Семінар по антирелігійній пропаганді в педвузі // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1925. – Кн. II–III; *Його ж.* Антирелігійне виховання й завдання педвузів // Шлях освіти. – 1929. – № 3.

товки студентів шляхом проведення навчальних конференцій, лабораторних занять, організації кількісного та якісного обліку праці. Підводячи підсумок своїм довголітнім експериментам, К. Штеппа наголошував: «Практика Дальтон-плану в Ніжинському Інституті характеризується, по-перше, рішучим розривом із старою системою й переведенням його, так би мовити, на всі 100 %, по-друге, вільним від усякого фетишизму ставленням до окремих форм його прояву, до всього його зовнішнього аксесуару. Цим і пояснюється, що в п'ятий рік роботи за Дальтон-планом ми вступаємо без усякого сумніву в його придатності для нашої роботи» [3]. У своїй рецензії К. Харлампович високо оцінив здобутки К. Штеппи щодо впровадження в Ніжині нових форм навчання [4].

Не так важливо, що згодом цю систему – тотально і бездумно запроваджену в усій системі народної освіти УСРР – побудови навчального процесу не тільки як у вищій, так і в середній школі згорнуть, повернувшись на початку 1930-х років до більш звичної класно-урочної – нова форма не пройшла випробування часом, відразу ж наштовхнувшись на численні труднощі її запровадження, здебільшого, внутрішнього, структурного характеру. Але НІНО став флагманом у запровадженні новаторського методу навчання. І одним із розробників теоретико-методологічних засад й палким популяризатором цього новаторства був якраз К. Штеппа. Він бачив переваги Дальтон-плану і вірив, що сповідуючи нові ідеали суспільство уникне недоліків цього методу навчання. Ту є певний відсоток далекоглядності К. Штеппи як педагога, але все ж більше – ідеалістичної віри в можливість людини. Загалом, педагогічна діяльність Костя Тодосьовича як упродовж ніжинського, так і наступних періодів його життя характеризується органічною взаємопов'язаністю різних наук, насамперед, історичних і філологічних; методичним розмаїттям у реалізації синтезу цих наук.

За інтенсивною педагогічною й адміністративною працею не забував К.Штеппа своїх старших колег-наставників. Так, на смерть вчителя й друга проф. О. Покровського він написав некролог, у яко-

3. Див.: *Штеппа К.* Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924–1928 рр.) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при Інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. – С. 182.

4. *Харлампович К.* Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924–1928) // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 148.

му віддав шану своєму колезі [5]. Цю студію-реквієм особливо відзначив К. Харлампович у рецензії до часопису «Україна» [6]. Працюючи із зацікавленням, із творчим натхненням, К.Штеппа майже в кожному номері «Записок» НІНО вміщував свої наукові розробки, генерував цікаві ідеї. Зокрема, широкого громадського розголосу набула його студія про селянські рухи в Римській імперії, здійснена на основі достовірних і перевірених фактів із виваженими оцінками [7].

Цю ґрунтовну статтю Кость Тодосьович присвятив своєму колезі й учителю проф. І. Турцевичу з нагоди 50-річчя наукової діяльності.

Дана праця ставить перед собою мету розкрити соціальну суть деяких відомих уже фактів з історії Римської імперії, – саме тих, що переховували в собі за тою чи іншою формою – революційні рухи римського селянства, і що, з цього саме боку, або не досліджені зовсім, або досліджені неправдиво... [8].

Праця «Селянські рухи в Римській імперії» була написана як цикл нарисів. Перший із них висвітлював боротьбу римської імператорської влади проти молодого християнського церкви. На думку науковця, влада пішла на визнання нової ідеологічної течії, бо шукала в ній опору, задля зміцнення своєї сили – «християнство могло бути першорядним знаряддям для підтримання єдності імперії, якій загрожувала небезпека з різних боків» [9].

Досліджуючи агонію Римської імперії у IV ст. н.е., К. Штеппа зупинився на аграрній та податковій реформах імператора Діоклетіана, зауваживши, що вони стали тягарем для селянства, загостривши соціальні відносини. Як наслідок – відбулися повстання у

5. *Штеппа К.* Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-Дослідчої Кафедри історії культури й мови при Інституті. – 1929. – Кн. IX. – С. 280–289; *Його ж.* Професор Олексій Іванович Покровський (1929) // Україна. – 1930. – Липень–серпень. – С. 186.

6. *К..Х[арлампович].* Записки Ніжинського Інституту Народної Освіти та Науково-Дослідчої Кафедри історії культури й мови при Інституті. За головним редагуванням Миколи Петровського. – Кн. IX. – Ніжин, 1929. – 306 с. // Україна. – 1930. – Липень–серпень. – С. 186.

7. *Штеппа К.* Селянські рухи в Римській імперії // Записки Інституту Народної Освіти та Науково-Дослідчої Кафедри історії культури й мови при Інституті. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 3–46.

8. Там само. – С. 5.

9. Там само. – С. 5.

Римській імперії. Вчений із притаманною йому ретельністю дослідив повинності колонів, наголосивши, що вони спочатку вдавалися до страйків, бандитизму та втеч із маєтків.

Але в IV ст. це невдоволення вилилося в величезний рух, що не вшухав протягом цілого століття. Зовнішньою формою для нього послужили ті надії, що відбувалися в цей час в нетрях християнської церкви, – це так звана схизма донатистів.

Донатизм був яскравим виразом тієї внутрішньої кризи, що її давно вже переживала християнська церква. Криза ця обумовлювалася боротьбою двох течій в ранньому християнстві – непримиренної хоч і пасивної опозиції всьому існуючому ладу, що знаходила вираз в мартирологів та есхатології, мучеництві та сподіванні на кінець світу й загальне визволення та «угодницької», що готова була визнати існуючі відносини... [10].

Аналізуючи рух донатистів у Римській імперії в IV ст. н.е., К. Штеппа вносив чимало нового в дослідження цього питання. Попередня історіографія (М. Ростовцев, П. Преображенський) звертала увагу, головне, на політичні аспекти цього явища, тоді як ніжинський історик, спираючись на першоджерела (праці Августина Оптата й інших), вивчав саме економічні чинники виникнення цих заворушень.

Варто наголосити, що публікація цієї студії відбулася завдяки сприянню головного редактора «Записок» НІНО» проф. М. Петровського [11], який відіграв мабуть доленосну роль у біографії свого ніжинського колеги. Сучасна історіографія стверджує, що саме Микола Неонович познайомив К. Штеппу з акад. М. Грушевським, з яким сам тісно співпрацював, починаючи з 1924 р. [12] – тобто

10. Там само. – С 24.

11. *Остряко А.М.* «Записки Ніжинського інституту народної освіти» як історіографічне джерело // Україна і Росія в панорамі століть. Зб. наук. праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 318–324.

12. Див.: Листи М.Н. Петровського до М.С. Грушевського (упоряд. С.В. Дмитрієнка, О.Б. Коваленка) // Україна і Росія в панорамі століть. Зб. наук. праць на пошану проф. К.М. Ячменіхіна. – Чернігів, 1998. – С. 327. Думку, що К. Штеппу звів із М. Грушевським Микола Неонович Петровський підтримує й дослідниця О. Юркова. Вона цитує лист останнього до брата академіка – О. Грушевського від 7 березня 1927 р., в якому ніжинський колега підкреслював, що К. Штеппа «гарно володіє, крім грецької і латинської мови, ще і мовами: німецькою, французькою й англійською і дуже усейдний і гарний науковий робітнику». За даними, які містяться у листах, можна вста-

фактично від часу повернення останнього в Україну. Співпрацювати з найбільш відомим українським істориком, без сумніву, було мрією багатьох істориків. Фаворизований більшовицькою владою, М. Грушевський уособлював гордість і цвіт національної науки. Годі й говорити, що це був учений європейського рівня, зі світовим визнанням, і праця з ним додавала авторитету, сприяла самоствердженню насамперед молодих науковців, надавала можливість налагодження плідних наукових контактів. Цілком логічно, що до Історичної секції ВУАН, яка працювала під патронатом Михайла Сергійовича, горнулися кращі – не заперечуючи заслуг решти істориків, котрі дотримувались іншої методології й методики наукових досліджень – дослідники.

Очевидно, зв'язок К. Штеппи з науково-дослідними установами акад. М. Грушевського був установлений у 1927 р. на час захисту ним докторської дисертації, бо в листах Костя Тодосьовича до іменитого науковця за 1927 р. йдеться про їхню співпрацю як про цілком звичайну річ. Без сумніву, для К. Штеппи співпраця з Михайлом Сергійовичем мала неабияке значення. Не буде перебільшенням зазначити, що в Кабінеті примітивної культури при КНДКІУ, який очолювала дочка М. Грушевського Катерина і штатним співробітником якого був К. Штеппа, фактично розквітнув його багатогранний таланти. Він також активно співпрацював із Культурно-історичною комісією та Комісією історичної писемності, які також фондувала К. Грушевська [13]. Ці три академічні осередки створили «Асоціацію культурно-історичного досліду», що в загальних рисах були прообразом Українського соціологічного інституту, заснованого за участю М. Грушевського у Відні в 1919 р. Вже хрестоматійною стала теза, що Михайло Сергійович покладав на цей заклад велику надію, бо йшлося про перенесення на український ґрунт найновіших досягнень світової науки [14]. Реалізація цих кар-

новити, що познайомилися М. Грушевський і К. Штеппа десь у березні 1927 р., бо вже 22 травня науковець зробив доповідь на засіданні Відділу примітивної культури КНДКІУ (див *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.) – К., 1999. – С. 105. Також див.: *Зозуля С.* До питання про зв'язки М.Н. Петровського з О.С. Грушевським (за матеріалами ЦДІАК України) // Пам'ятки. Археографічний щорічник. – Т. 4. – К., 2003. – С. 213–219.

13. Див.: Діяльність Історичної секції Всеукраїнської Академії Наук та зв'язаних з нею історичних установ Академії в році 1926. – К., 1928. – С. 14.

14. Див.: *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і

динальних планів вимагала накопичення передових знань, наукових кадрів із широким світоглядом і досконалим володінням європейськими мовами. Таким вимогам К. Штеппа відповідав бездоганно.

Сучасні наукові розвідки, документи і матеріали дають можливість вичленити магістральні напрями активної діяльності ніжинського професора в історичних установах М. Грушевського. Вражає, насамперед, проблемно-тематичний спектр його дослідницьких інтересів, наприклад, дослідження, пов'язані з питаннями вітчизняної демонології в контексті теми «Сатанайл в українській легенді», вивчення богомільських мотивів у слов'янській народній творчості, аналіз різних аспектів синкретизму [15]. Цим питанням присвячена низка доповідей на засіданнях інституцій КНДКІУ: «Переслідування відьом у старій Україні» [16], «Богомаз-Тан і його книжка «Християнство в свете етнографии» [17], «До українських легенд про створення людини» [18] й інші. К. Штеппа здійснив докладний аналіз праць західноєвропейських авторів Й. Іванова, Є. Арбмана, К. Беца. І суть не в кількості зробленого, а в тому, що вчений прагнув пов'язати необхідність розвою української культури з процесами національного самоусвідомлення українського народу. Мабуть, чимало в цьому плані дали йому поїздки до Ленінграда, Москви, Харкова, які фахівець здійснив наприкінці 1928 р. Як повідомляв він К. Грушевській, йому вдалося зібрати там чимало цікавого матеріалу з проблематики Відділу примітивної культури [19]. Загалом, 1928 і 1929 роки були визначальними в історії співпраці К. Штеппи з М. Грушевським. Свідченням цього є його дієва участь у часопису «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», який редагувала К. Грушевська. Статті ніжинського вче-

Academia. – К., 1993. – С. 167–172. Співпраця К. Штеппи з інституціями, якими керувала К. Грушевська була настільки інтенсивно й плідною, а безпосередні стосунки були настільки дружніми, що пліткарі з ВУАН поза очі вже «сватали» молодого й енергійного провінційного доктора наук із донькою іменитого науковця. Але це були лише плітки. Дійсно, особисте життя К. Грушевської ніяк не влаштувалося, натомість К. Штеппа був одружений, мав двох малолітніх дітей (див.: *Вербя І.В.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 104).

15. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 845. – Арк. 1–3.

16. НА ІУ НАН України. – Оп. 3. – Спр. 170. – № 21. – Арк. 18.

17. Там само. – № 6. – Арк. 123.

18. Див.: // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 159.

19. ЦДІАК України. – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 1038. – Арк. 1–8.

ного, присвячені питанням античного релігійного синкретизму [20] та історії переслідування відьом в Україні за доби середньовіччя [21], і сьогодні живлять невичерпний інтерес науковців і читачів

У праці «Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості» К. Штеппа зазначав, що «в релігійному світогляді українського народу, оскільки він відбивається в різних пам'ятках писаної і усної творчості, помічається занадто різноманітна суміш уявлень і образів християнського і нехристиянського походження» [22]. Історик вважав, що цим українці не відрізняються від інших європейських народів, але наголошував, що в Україні християнство трансформувалося в українське народне християнство в «певній національно-історичній формі» [23].

Такий саме характер українського народного християнства пояснюється вже тими джерелами, якими воно вливалось в народну масу: всі ті «каліки, перехожі», старці божі, неписьменні або напівписьменні попи, дяки тощо, які були головними провідниками християнських уявлень до народної свідомості, передаючи все те, що було найцікавішим та найближчим до рівня і їх власного, не могли строго пильнувати чистоти церковної науки і відділити пшеницю від половини – ортодоксальну традицію від чужих для неї елементів [24].

Важливість висновків, до яких приходив Кость Тодосьович, аналізуючи українське народне християнство, з точки зору сучасної історіографії важко переоцінити: вони фактично інтегрували Україну в сім'ю європейських народів.

У 1928 р. в журналі «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» з'явилася ґрунтовна стаття К. Штеппи «Про характер переслідування відьом в старій Україні». У ній автор, зокрема, зазначав:

... однією з цікавих сторінок культурної історії Західної Європи є історія переслідування відьом в різних її країнах – історія, що має

20. Штмена К. Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentein Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Sran und Griechenland»). – Leipzig, 1922 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 114–127.

21. Штмена К. Про характер переслідування відьом в старій Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 114–127.

22. Штмена К. Проблеми античного релігійного синкретизму... – С. 114.

23. Там само.

24. Там само. – С. 114–115.

величезну літературу наукового змісту майже всіма мовами. Великий інтерес властивий цьому історичному явищу викликав і у нас на Україні зацікавлення аналогічними моментами нашої історії і нашого культурного життя, себто вірою в відьом та ставлення до них старої української громади, церкви, держави; зацікавлення це відбилось в чималій уже літературі, присвяченій цьому питанню, літературі переважно описово-збирацького змісту [25].

Однак учений наголошував, що цей процес у Європі та в Україні має суттєві відмінності – переслідування відьом в Україні ніколи не набуло європейського масштабу поширення. Історик зазначив також ще одну різницю – відмінній від поширеного в Європі обряд:

Різниця в переслідуванні відьом на Заході та у нас полягає, головним чином, в змісті самого обвинувачення їх: коли на Заході головною підставою до цього є зв'язок із нечистою силою, в відступі її від правдивої релігії, т.зв. апостазії, то у нас усі праці про відьом, що відомі з доступних нам матеріалів, побудовані на скаргах про будь-яку шкоду, що її заподіяла відьма тій чи іншій людині, її здоров'ю або добробуту [26].

К. Штеппа проаналізував інституції, які здійснювали ці процеси, відзначаючи, що в Європі цим займалася церква, а в Україні, здебільшого, приватні особи, – церква не була в цьому зацікавлена. Надалі, вчений проаналізував праці відомих українських дослідників із цієї проблеми: В. Антоновича, М. Стороженка, О. Левицького й інших. На основі такого аналізу він зробив висновок:

... відсутність яскраво виражених дуалістичних мотивів, відсутність моменту сресі і апостазії в уявленні про відьом на Україні, і навпаки, означено-примітивний характер цих уявлень вкупі зі всім культурно-історичним оточенням старої України, є причиною особливого, відмінного від Західної Європи, ставлення у нас до чарівників та відьом. Відьма на Україні була цілком аборигенною, цілком зрослася зі всім споконвічним світоглядом і побутом, була невідбираною належністю їх, щоб можна було переслідувати її, як таку, без огляду на її діяльність, тому ми й не маємо переслідування не відьомства самого по собі, але тільки тієї конкретної шкоди, що могла бути його результатом [27].

25. Штеппа К. Про характер переслідування відьом... – С. 64.

26. Там само. – С. 65.

27. Там само. – С. 79.

Перу історика належить низка рецензій-оглядів на книги Ю. Яворського, В. Холлідея, К. Беца й інших [28]. Аналізуючи монографію болгарського професора Й. Іванова «Богомилски книги и легенди», Кость Тодосьович уважав її дуже цінною для науки, насамперед, із огляду на те, що богомилство стало однією з перших філософсько-релігійних течій у Європі, яка закликала до визволення з християнства.

Причину виникнення богомилства він (Й. Іванов – *авт.*) бачить між іншим у протесті проти тієї економічної та політичної запосілості з боку Візантії, що особливо гостро почало відчуватися в Болгарії внаслідок офіційного прийняття християнства в X ст.; проти тих нових соціальних відносин, що прийшли до Болгарії разом із візантійськими культурними впливами; проти офіційної візантійської церкви із її мертвим ритуалом, з її розпусним і зажерливим духівництвом [29].

Рецензія К. Штеппи має також самостійне значення, оскільки він вийшов далеко за межі її жанру. Радше, це стаття зі значними вкрапленнями цитат відомих діячів раннього середньовіччя, тобто дослідник розглядав рецензію не тільки як жанр наукового аналізу, але як мистецтво його доповнити, уточнити й розширити.

В іншій рецензії К. Штеппа розглянув ужгородське видання 1927 р. книги Ю. Яворського «Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века». На думку вченого, вона цікава, насамперед тим, що досліджує «історію вкорінення християнства в народну свідомість, злиття – ча-

28. Див.: *Штена К.* [Рец]. Проф. В.Г. Богомаз-Тан. Християнство в свете этнографии. 1928 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 200–202; *Його ж.* [Рец]. Проф. Йор. Іванов. Богомилски книги и легенди, 1925 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 202–205; *Його ж.* [Рец]. Ю.А. Яворский. Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке конца XVII века, 1927 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 1. – С. 177–178; *Його ж.* [Рец]. Karl Beth. Religion and Magic, 1927 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 172–179; *Його ж.* [Рец]. Hollyday W.R. The ragon background of early Christianity, 1925 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2. – С. 179–180.

29. *Штена К.* [Рец.]. Проф. Йор. Іванов // // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 203.

сом органічного, часом механічного – нових, зайшлих уявлень зі споконвічними, перевірка їх на новому ґрунті, що в цілому ставить перед нами історію українського народного християнства в його конкретному вигляді» [30].

У 1929 р. в одному з номерів часопису «Первісне громадянство та його пережитки в Україні», Кость Годосьович вмістив розлогу рецензію на працю Ернста Арбмана «Unterscersuchungen zur priritiven Seelenvorstellung mit besonderer Rücksicht auf Indien», присвячену критичному розгляду популярної у ті часи етнологічної школи Леві-Брюля, яка займалася вивченням примітивних форм життя на землі. Е. Арбман зосередив свою увагу, головним чином на духовному житті первісних народів, які населяли Індію. К. Штеппа вважав його студію цінною, оскільки висновки автора можна застосувати до вивчення життя й світогляду жителів Давньої Греції доби Гомера.

Шляхом порівняння великого етнографічного матеріалу Арбман доходить до висновку, що «люди на примітивних стадіях духовного розвитку не мають ще суцільного уявлення про душу як безтілесну істоту, що перебуває в тілі людини, дає їй життя й свідомість, переживає смерть тіла й продовжує потім своє існування як дух» [31].

Проаналізував К. Штеппа й працю російського вченого В. Нікольського «Очерк первобытной культуры», що була перевидана у Харкові у 1928 р. [32]. Це був перший підручник з історії первісного суспільства для вищих навчальних закладів, який з'явився в Україні. К. Штеппа наголосив, що російський колега охопив майже всі важливі аспекти життєдіяльності первісного суспільства, виділивши в ньому кілька етапів: 1) епоха каміння; 2) протонеоліт; 3) азильці; 4) австралійці; 5) неоліт; 6) культура землянок тощо.

30. Штеппа К. [Рец.]. Ю.А. Яворский. Ветхозаветные библейские сказания... – С. 177.

31. Штеппа К. [Рец.]. Ernst Arbman. Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellung mit besonderen Rücksicht uaf Indien. R. I. – Le Monde Oriental, vol XX, 1–3, 1926. Uppsola cc. 85–226, r. II (Altindischer Seelenglsube) – Le Monde Oriental, XXI, 1–3, 1927, Uppsala, cc. 1–185 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип. 1. – С. 132–135.

32. Штеппа К. [Рец.]. В. Никольский «Очерк первобытной культуры». Видання 4-е. Видавництво «Пролетарій». – Х., 1928. – С. 375, 72 мал., 23 табл. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип. 3. – С. 153–156.

Аналізуючи цей підручник, К. Штеппа подав своє розуміння окремих дискусійних питань:

З теоретичних висновків його особливо можна відзначити тези про преанімізм як про фазу світопочуття, що попереджає найпервісніші форми релігії; про магічні підвалини протемізму, про подвійний характер первісної магії – магії наслідування і магії заміщення, про до-логічне мислення (за Леві-Брюлем). Оригінального в цих тезах нічого немає, але автор тут, як і скрізь, стоїть врівень із сучасною європейською наукою [33].

З нагоди урочистого ювілею 60-річчя корифея української історіографії акад. М. Грушевського К. Штеппа в збірнику на його честь вмістив свою працю «До українських переказів про сотворення першої людини» [34]. У ній він проаналізував іранські (і не тільки) космогонічні мотиви, які відбилися у стародавній релігії Авести і дійшли до України через численні хронологічні й територіальні кордони:

... перше місце і часом значення, безумовно, треба відвести добі так званого гелліністично-іранського синкретизму, що припадає приблизно на III ст. до нашої ери – III ст. після нашої ери і охоплює територію Римської імперії, – добі зародження християнства з його канонічним та апокрифічним письменством, добі надзвичайної релігійної творчості і зникнення найрізноманітніших релігійних вірувань і уявлень. В цю добу склалася більша частина тих оповідань, легенд, переказів, що потім тими або іншими шляхами дійшли й до нашого вжитку [35].

Ніжинський учений тут указує на джерела надходження таких переказів: біблійна традиція й апокрифічна література, яка мала широке розповсюдження в українському суспільстві, особливо на Гуцульщині. Підсумовуючи своє дослідження, Кость Тодосьович резюмував:

... у нашій антропологічній, як і в космогонічній легенді відбилася декілька стародавніх, переважно іранських мотивів, які повинні були прийти до нас з епохи гелліністично-іранського

33. Там само. – С. 156.

34. *Штена К.* До українських переказів про сотворення першої людини // Юв. збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т. II. Частина історично-літературна. – К., 1928. – С. 9–18.

35. Там само. – С. 10–11.

синкретизму, почасти через апокрифічну літературу, почасти через богомилство, почасти з якимось іншим шляхом, до цього часу неясним. Зрозуміло, що ці мотиви прийшли до нас уже в перекрученому, часом вульгаризованому вигляді, що пояснюється великим числом передатних інстанцій, з'ясування яких і повинно стати предметом дальшого наукового дослідження: воно повинне показати, яким саме чином ми стали причетними до того міжнародного обміну думок і уявлень, що характеризував собою певний ступінь культурного розвитку європейських та азійських народів, – епоху зародження християнства [36].

Торкаючись теми вшанування видатних науковців, ледве чи можна замовчати також рецензію Костя Тодосьовича на збірник, присвячений 30-літтю наукової і літературної діяльності акад. АН СРСР Д. Петрушевського, якого довгі роки пов'язували з Україною [37].

Як зазначає сучасна українська дослідниця біографії К. Грушевської Ірина Матяш, навколо журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» вдалося об'єднати як відомих учених, так і «енергійний молодняк». Окрім К. Штеппи, в журналі публікувалися дослідження, статті, розвідки українських, російських, білоруських учених: Т. Гавриленка, П. Глядківського, М. Грушевського, К. Грушевської, В. Денисенка, М. Жуковської, Є. Кагарова, К. Квітки, Ф. Колесси, К. Копержинського, В. Кравченко, Б. Луговського, Ф. Савченка, Є. Смолинської, П. Тутківського, Л. Шевченко, О. Шлюбського [38]. Все це розширювало наукові обрії, відкривало шляхи для нових творчих планів, і, зрештою, давало можливість заробітку, адже рецензія у журналі коштувала 7–8 крб., а стаття – до 250 крб. Усього за час існування журналу впродовж 1926–1929 років вийшло з друку 8 книг: у 1926 р. – вип. 1/2, 3; у 1927 р. – вип. 1/3; у 1928 р. – вип. 1, 2/3; у 1929 – р. – вип. 1, 2, 3 (числа за 1928 р. з'явилися із запізненням – у 1929 р., ювілейний 1-й за 1929 р. (присвячений 10-річчю ВУАН) вийшов вчасно, а останній видрукували вже у 1930 р.) [39].

36. Там само. – С. 18.

37. *Штеппа К.* [Рец]. Дмитрию Мойсеевичу Петрушевскому в ознаменовании тридцатилетия научной и литературной деятельности. Российская ассоциация научно-исследовательских институтов. Ученые записки. – М., 1929. – Т. III. – 392 с. // Україна. – 1930. – Січень–лютий. – С. 217–222.

38. *Матяш І.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 63.

39. *Гуржій О., Парахіна М.* Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. Нарис діяльності. – К., 2004. – С. 187.

Кость Тодосьович планував публікувати свої статті в кожному номері, адже оригінального матеріалу вистачало. Проте, різні обставини заважали цим планам. Ідеологічний наступ на «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» руйнував задуми дослідника, тому він починає співпрацювати з іншими тогочасними українськими виданнями, менш дратівливими для більшовицької влади, зокрема, з часописом «Червоний шлях». В одному з номерів за 1930 р. він – як знавець церковної старовини – надрукував тут розвідку про монастирський побут стародавньої України [40].

Ця розвідка була написана в розпал антирелігійної кампанії. Вже на початку праці історик визначив мету – показати життя українських монастирів у XVII–XVIII ст. як інструмента визиску селянства.

В соціальних і побутових відносинах старої України не останнє місце належало монастирям: в їхніх руках скупчилася велика сила рухомого й нерухомого майна, їм були підвладні сотні тисяч кріпацького люду; маючи в своїх руках велику економічну силу, монастирі могли різними джерелами впливати на все околицьне життя [41].

К. Штеппа звернув увагу на те, що до часу Хмельниччини православні монастирі в Україні вели, здебільшого, боротьбу проти католицького впливу, тому й не мали державної підтримки з боку Речі Посполитої, – отже, економічно були слабкими. Ситуація кардинально змінилася після початку національно-визвольного повстання під проводом Богдана Хмельницького:

Після Хмельниччини становище монастирів на Україні значно змінюється: від козацького уряду всіма засобами набувають вони собі маєтки, починають широко користуватися кріпацькою працею, нагромаджують у себе величезні скарби; приваблює до себе охочих ласо пожити; монастирі набирають все більшої ваги в громадському житті, часто зловживають своєю силою. Поруч з цим у суспільстві все більше зростає обурення проти монастирських розкошів, проти розпусти ченців і чорниць, проти експлуатації ними кріпацької праці й т.ін. [42].

40. *Штеппа К.* З монастирського побуту старої України // Червоний шлях. – 1930. – № 7/8. – С. 152–159.

41. Там само. – С. 152.

42. Там само.

Свої зауваження вчений ілюстрував численними прикладами з життя монастирської братії та способами її збагачення. Варто зазначити, що ця стаття, попри те, що українська історіографія поступово переходила в річище марксистсько-ленінської методології, має певну наукову цінність, оскільки її автор показав життя національних православних монастирів XVII–XVIII ст. через їх економічне буття. Однак, це була тільки частина правди, бо довелося ігнорувати інші сторони монастирського існування (політичну, благодійницьку діяльність тощо).

Загалом, критична оцінка праць К. Штеппи 1920–х років дає підстави вважати їх дослідженнями досить високого гатунку. Незважаючи на те, що частина матеріалу в них морально застаріла, завдяки використанню дослідником першоджерел, чимала частка його студій і до сьогодні зберігає актуальність, насамперед, через ґрунтовне і досконале опрацюванням ним історіографічних питань.

Без сумніву, масштаб і талант К. Штеппи розумів той-таки М. Грушевський. Тому навесні 1928 р. ініціював подання кандидатури ніжинського вченого на затвердження у якості дійсного члена КНДКІУ [43] (зауважимо, що не менш імениті вчені, поряд із якими працював Кость Тодосьович, наприклад, М. Ткаченко, М. Петровський, С. Гаєвський такого статусу не отримали). Тут варто врахувати і той факт, що К. Штеппа працював у КНДКІУ безкоштовно [44] і це обрання можна розглядати як своєрідну компенсацію. Втім, наприклад, О. Юркова зазначає, що вже 18 травня 1928 р. керівний осередок, заслухавши біографію професора НІНО, доктора історії європейської культури К. Штеппи, ухвалив звернутися з проханням до Укрнауки затвердити його у складі кафедри після розгляду кандидатур К. Копержинського та Ф. Колесси і призначити йому платню [45]. Зрештою, головне – офіційно в складі установи під орудоб М. Грушевського чи ні, але незаперечний факт, що Кость Тодосьович активно і ефективно працював у КНДКІУ. Про це свідчить хоча б перелік його доповідей, які він впродовж

43. Див.: *Верба І.В.* Родина Грушевських в українській історичній науці 1920–х рр. // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 136.

44. Імені К. Штеппи, наприклад, не має у відомостях на зарплату КНДКІУ (див.: НА ІУ НАН України. – Оп. 3. – Спр. 170. – № 6. – Арк. 177–177 зв.).

45. *Юркова О.* Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 105.

лише одного 1928 р. виголосив на засіданнях кафедри: «Богомилски книги и легенди» проф. Іванова», «Ветхозаветные библейские сказания в карпато-русской церковно-учительской обработке XVII в.» Ю. Яворского», «До українських легенд про сотворення чоловіка», «О.І. Покровський – його життя й діяльність», «Переслідування відьом в старій Україні», «Уваги з приводу нового видання книги К. Beth'a «Religion Magic», «Християнство в світлі етнографії» Бого-раза-Тана» [46]; також додамо ще кілька реферативних повідомлень

Взаємини К. Штеппи і М. Грушевського нерідко носили особистісний характер. Без сумніву, саме на прохання академіка Кость Тодосьович опікувався працевлаштуванням у Ніжині колишнього соловецького в'язня, опального знавця давньоруської літератури Д. Абрамовича, якому після звільнення із заслання заборонили мешкати в рідному Ленінграді [47]. Небога акад. С. Єфремова Наталя Павлушкова, котра звідала весь жах сталінських репресій, живучи в еміграції згадувала, що К. Штеппа належав до найближчих сподвижників М. Грушевського. Мабуть, знаючи цю обставину, НКО УСРР включив його після трагічної смерті мистецтвознавця Д. Щербаківського до складу комісії з неофіційної перевірки роботи Історично-філологічного відділу ВУАН у зв'язку зі скаргами М. Грушевського на акад. С. Єфремова та А. Кримського [48]. Щоправда, приязне ставлення М. Грушевського до ніжинського професора не завадило деяким співробітникам КНДКІУ, зокрема, секретареві С. Глушку, вельми стримано, навіть, з підозрою ставитися до К. Штеппи, з огляду на його співпрацю зі Всеукраїнською асоціацією марксистсько-ленінських інститутів і реноме, принаймні, на словах як історика партійного напрямку [49]. Згодом стосунки К. Штеппи з М. Грушевським перервалися. Одна з останніх наукових праць професора під егідою Історичної секції ВУАН – стаття для запроєктованого номера «Первісного громадянства та його пережитками на Україні» з приводу оцінки теорії Е. Дюрк-

46. Історія Національної академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. – К., 1998. – С. 729.

47. *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і Academia... – С. 155.

48. *Павлушкова Н.* Спілка Визволення України й спілка української молоді (спогади) // СВУ–СМУ. – Нью-Йорк, Мюнхен, 1964. – Ч. 2. – С. 50.

49. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47004. – Арк. 7.

гейма в аспекті історичного матеріалізму, яку він підготував у 1929 р. [50]. Але вже за рік розпочався масове винищення кадрів історичних установ ВУАН, яке все відвертіше набирало обертів.

Зазначимо також, що К. Штеппа в цей час співпрацював – хоч і не так інтенсивно, як із установами М. Грушевського – з іншими науково-дослідними інституціями. Так, наприклад, із доповідями «Процес утворення митів в найдавнішому періоді грецької релігії», «Про іудейську ангелологію в порівнянні її з античною демонологією» він виступав на засіданні античної секції Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. Д.І. Багалія та на засіданні Ленінградського науково-дослідного інституту історії літератури та мови [51]. З дослідниками-харків'янами у К. Штеппи складуться товариські наукові взаємини, будуть лаштуватися творчі задуми. У 1927 р. він був запрошений на урочисте вшанування акад. Д. Багалія з нагоди його 70-річчя [52]. Бажаним гостем буде К. Штеппа й у Ленінграді.

Одночасно, К. Штеппа в Ніжині – крім наукової й педагогічної роботи – активно прилучається до музейництва; бере участь у діяльності архівно-музейної секції Ніжинського озброєного відділу народної освіти [53]. Ще в 1925 р. він перебрав на себе керування Інститутським музеєм, що існував із певними видозмінами в НІНО з 1909 р. Його попередником був померлий наприкінці 1924 р. проф. І Семенов. Заступником у К. Штеппи був відомий у майбутньому музейник і вчений-нумізмат І. Спаський – тоді випускник НІНО, котрий у 1925–1927 роках був відряджений закінчувати освіту в Ленінградському університеті. За два роки Інститутський музей було вирішено перетворити з відомчого на публічний окружний, першим директором якого став І. Спаський. Саме йому влітку 1927 р. К. Штеппа передавав вправи. Проте, в Ніжинського окружного музею перейшли не всі колекції музею-попередника, частина з них

50. *Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М.* М.С. Грушевський і Academia... – С. 288.

51. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 11.

52. *Багалій Д.І.* Вибрані праці: У 6 т. – Т. 1: Автобіографія. Ювілейні матеріали. Бібліографія. – 1999. – С. 414. Про Харківську науково-дослідну кафедру української культури ім. Д.І. Багалія також див.: *Богдашина О.М.* Діяльність Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури ім. акад. Д.І. Багалія. – Х., 1994.

53. *Спаський І.* Нарис історії Ніжинського музею // Сіверянський літопис. – 1997. – № 6. – С. 75.

залишилися в Музей-кімнаті М.В. Гоголя, який вичленили з Інститутського музею і залишили в підпорядкуванні НІНО. Завідувачем останнього й залишився К. Штеппа аж до 1932 р., коли цілком полишив викладання у Ніжині [54].

Ніжинський окружний музей і Музей-кімната ім. М.В. Гоголя [55] мали велику колекцію старожитностей. Їх художньо-історичні фонди започаткували подарунки двох засновників Гімназії вищих наук князя Безбородька – графа О. Кушелева-Безбородька та його сина графа Г. Олександровича. У музеях знаходилася колекція картин, нумізматична колекція римських і давньоруських монет, останні – зі знаменитого Ніжинського [Магерського] скарбу, а також солідна колекція рукописів Миколи Гоголя. Також у історичному відділі музею зберігалися плани Ніжина, речі церковного вжитку із закритих ніжинських монастирів і церков (серед них «Євангеліє» 1644 р., церковні хоругви), 56 речей із місцевого костюлу; колекція печаток, ампірні меблі з апартаментів попечителя НІФІ; колекція холодної зброї тощо. Велику цінність складали етнографічні колекції, зокрема, інструменти й зразки виробів ніжинських золотарів (знамениті дукачі), символи ніжинських середньовічних ремісничих цехів; порцеляна тощо [56]. Свого часу до музею передала свій приватний архів і особисті речі – в т.ч. сценічні костюми – видатна українська актриса Марія Заньковецька. В коридорі музею було розміщено колекції фауни, яку передала Ніжину спілка мисливців.

54. Див.: *Зозуля С.* Архівна, красназнавча та музейна діяльність Ніжинської НДК історії культури та мови // Студії з архівної справи та документознавства. – Т. 9. – К., 2003. – С. 65–67.

55. У даному контексті можна розглядати ці дві музейні установи разом, оскільки розділялися вони суто формально, знаходилися поруч у суміжних і сполучених між собою кімнатах у приміщенні НІНО. Ймовірно, й самі музейники – той-таки І. Спаський і К. Штеппа, а також їх наступники не розділяли ці два музеї. Підтвердженням того є своєрідний гібридний термін, що став уживатися з 1930 р. – Ніжинський оружний музей ім. М.В. Гоголя. Навіть знищений окружний музей був формально за «гріхи» Музею-кімнати М.В. Гоголя – крадіжка монет із нумізматичної колекції, що знаходилася на балансі останньої стала приводом для закриття окружного музею, з огляду на недостатню охорону експонатів. Хоч причини крилися зовсім у іншому – за тотального нищення всього українського в першій половині 193–х років його експозицію визнали пропагандою «патріархальщини» і «буржуазного націоналізму».

56. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник (за ред. А.В. Кудрицького). – К., 1990. – С. 522; *Страшко Е.* Гоголівський інститут у 20–30–х роках // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 26–27.

Діяльність Інститутського музею до його перетворення на окружний музей (тобто коли ним керував К. Штеппа) полягала, переважно, в організації навчальних екскурсій для студентів, а також для школярів. Неоціненну допомогу Костю Тодосьовичу надавав його заступник І. Спаський. За спогадами останнього, майбутнього головного хранителя нумізматичних колекцій Державного Ермітажу в м. Ленінграді, працювати йому зі К. Штеппою довелося у надзвичайно важких умовах. «Музей мав надзвичайно поганий вигляд: підлога було милася 1–2 рази на рік, бруд, побиті вікна, вітрини без шибок, убогі меблі – конструкції з поламаних шаф, ящиків, дверей...» [57].

Проте, вдалося зробити чимало. В ході перетворення Інститутського музею на окружний ліквідувати безлад, оформили експозиції, було організоване опалення приміщення, музей поставили на окружний бюджет, з'явилася бодай одна, але оплачувана посада – директора, яку посів І. Спаський, – тоді вже аспірант ННДК якраз у секції античної культури, якою з осені 1928 р. керував К. Штеппа. До музейної роботи залучалися студенти й школярі, передусім до збирання нових експонатів. У всіх цих музейних здобутках значна частина заслуг К. Штеппи.

Наприкінці 1920–х років торкнулася ніжинського історика комунізація вищої школи. Оскільки Кость Тодосьович був лектором НІНО з дисциплін соціально-економічного мінімуму на робітничому факультеті й (тимчасово) з політекономії на факультеті соціального виховання, він мусив реагувати на посилення ідеологізація історичної науки та суспільствознавчих предметів. Змушений був багато працював над вивченням марксизму та ленінізму, спеціалізувався переважно в галузі історичного матеріалізму. Результатом цих студій стала його наукова доповідь «Філософські погляди Леніна», яку він читав на засіданнях інститутського семінару підвищеного типу з марксизму та ленінізму [58].

Як знавцю релігійної проблематики К.Штеппа за дорученням партійного осередку НІНО організував і керував семінаром із антирелігійної пропаганди, який готував майбутніх педагогів до громадської роботи. Причому Кость Тодосьович організував роботу таким чином, що семінар став основним консультативним центром всієї ніжинської округи. Учуть у роботі семінару чи просто за консультаціями приїздили викладачі й «войовничі атеїсти» не лише з

57. Спаський І. Нарис історії... – С. 75.

58. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 11.

Ніжина. Свій досвід у галузі організації цієї праці К. Штеппа виклав у статті «Семінар по антирелігійній пропаганді в Педвузі» [59].

Окрім окреслених обов'язків, учений був завантажений також іншими громадськими дорученнями: був членом бюро Ніжинської окружної ради Співки воявничих безвірників у м. Ніжині, членом бюро осередку воявничих безвірників у НІНО, членом Всеукраїнської ради воявничих безвірників [60].

Безперечно, що вся попередня робота К. Штеппи і його колосальні здобутки, звісно – насамперед наукові, поставили його на рівень найбільш відомих українських вчених. Цілком заслужено це позначилося на його кар'єрному зростанні: наприкінці 1920-х років обійняв посаду декана факультету соціального виховання НІНО, отримав посаду професора I категорії [61].

Інтенсивна науково-дослідна, музейна та педагогічна робота не заважала йому брати участь у роботі Ніжинського наукового товариства краєзнавства. Воно утворилося в 1925 р. як спроба групи вчених – професорів НІНО у такий спосіб надати поштовху розвитку досліджень з поля регіоналістики. Керівний осередок цієї установи (голова: спершу проф. В. Резанов, згодом – викладач НІНО М. Булаєвський, заступником упродовж кількох років був А. Єршов, секретарем В. Фесенко; учасниками товариства – практично всі колеги К. Степи з ННДК) діяв інтенсивно й виробив низку заходів для пошвавлення краєзнавчої роботи не тільки на Ніжинщині, але на території сусідніх Прилуцької та Роменської округ. Одним із головних напрямів передбачалося популяризація краєзнавчої роботи, рекламування власної діяльності через друковані органи, лекторії або тематичні семінари, а також стимулювання аматорської роботи зі збору та обробки місцевого матеріалу. К. Штепа впродовж років діяльності товариства посідав посаду скарбника [62].

Як дослідив С. Зозуля, К. Штеппа має безпосереднє відношення до розробники основних засад діяльності товариства. Головне за-

59. Там само. – Арк. 11 зв. Це щось на зразок факультативу, але з обов'язковим відвідуванням і обов'язковими формами контролю.

60. Науково-дослідча кафедра історії культури та мови при Ніжинському інституті народної освіти // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 295.

61. ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 7. – Спр. 589. – Арк. 6.

62. Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство 20-х рр. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2000. – № 5. – С. 100. Див. також: Зозуля С. Інституціоналізаційні процеси краєзнавчої роботи в Ніжині 1920-х років // Сіверянський літопис. – 2009. – № 1. – С. 54–60.

вдання у функціонуванні цієї установи він убачав у розширенні його структури (осередки, кадрова робота) та інфраструктури (власний музей, експедиції, тощо); посилення дослідницької і пошукової роботи (збір краєзнавчого матеріалу для його подальшого узагальнення тощо) [63]. Така позиція К. Штеппи явно дисонувала з новими завданнями, поставленими перед будівничими краєзнавчого руху на I Всеукраїнській краєзнавчій конференції, що відбулася навесні 1925 р. в м. Харкові: виявляти продуктивні сили, допомагати в їх використанні в народному господарстві, залучати до цього якнайширші верстви населення. Позиція К. Штеппи в цьому питанні була діаметрально протилежною. Він, по суті, відстоював усталені думки старої, немарксистської школи краєзнавців, що пропагувала «чисту» науку, прагматичний академізм, критичний підхід до вивчення подій та явищ [64].

Загалом, упродовж 5 років існування це товариство залишило помітний слід у розвитку ніжинознавчих досліджень. Так, М. Петровський вивчав міське самоврядування Ніжина в XVI–XVII ст., А. Єршов – діяльність ніжинських ремісничих цехів XVII ст., В. Фесенко – деякі питання сучасної історії Ніжина (1917–1928 роки), зокрема, новітню ніжинознавчу історіографію; І. Павловський – весільні обряди Ніжинщини, О. Каменев – агрохімічні й агротехнічні аспекти вирощування знаменитих ніжинських огірків; проф. М.Бережков і А. Єршов студювали описи Чернігівщини кінця XVIII – початку XIX ст., зокрема, праці О. Шафонського та М. Маркова [65].

Звісно, продовжувалися антикознавчі дослідження й адміністративно-організаційна діяльність К. Штеппи у якості вже дійсного члена та керівника секції античної культури ННДК. Щоправда, в наукових студіях постійно доводилося зважати на посилення ідеологізації та політизації духовної сфери. Так, у 1928 р. під тиском партійного керівництва НІНО у структурі ННДК була створена Комісія по дослідженню пролетарської культури, членами якої були директор інституту М. Куїс (голова), співробітники ННДК і НІНО В. Кукаркін, В. Резанов, Є. Рихлік, К. Штеппа, Я. Колубовський, П. Климіша. Після XI Всеукраїнського з'їзду Рад (травень

63. Зозуля С. Ніжинське краєзнавче товариство... – С. 99.

64. Там само... – С. 99.

65. Коваленко А.Б. М.Н. Бережков – історик и краевед // Література та культура Полісся. – Вип. 1. – Ніжин. 1990. – С. 105.

1929 р.) на цю комісію поклали запровадження в НІНО його ухвал щодо уніфікацію системи навчання в УСРР.

Ймовірно, відчуваючи неминучість трансформування класичного антикознавства в умовах методологічного й ідеологічного диктату кінця 1920–х років, особливо спостерігаючи катастрофічне зниження рівня освіти випускників радянської вищої школи порівняно з дореволюційними, К. Штеппа – коли постало питання про перспективу діяльності ННДК загалом і її секцій, зокрема – виступив за її трансформацію в секцію (а в майбутньому – в окрему науково-дослідну кафедру) європейської культури. Свідомо відмовляючись від чинника, який її робив унікальною на тлі української науки 1920–х років, він мотивував свою пропозицію тим, «ніхто зараз не вивчає ізольовано історію античного світу» [66]. Секція, як зазначалося «провадила роботу в напрямку виучування соціальної і культурної історії античного світу, загальної історії релігії, преісторії та соціології, ув'язуючи цю роботу з актуальними завданнями сучасності, головним чином, в питаннях марксівської методології» [67].

І така раціоналістична позиція взяла гору. Рішення про перейменування (й відповідне наукове переорієнтування) секції внесли до перспективного п'ятирічного плану розвитку ННДК терміном до 1934 р. Звісно, це було болісне рішення, але тільки так у тій ситуації вбачалася можливість зберегти цей своєрідного інтелектуального острівця у провінційному Ніжині.

Але ці заходи виявилися марними – у вересні 1930 р. за розпорядженням Сектору науки НКО УСРР мережу науково-дослідних кафедр розформували, ННДК – як і решта в УСРР – була ліквідована, аспіранти-початківці переводилися науково-дослідних установ Києва й Харкова, аспіранти-випускники та науковці – до відновлених інститутських кафедр. К. Штеппа очолив кафедру загальної і російської історії [68]. Наукова робота в Ніжині фактично припинилася. Почалися ідеологічні цькування й переслідування. К. Штеппа приймає рішення переїхати до Києва.

66. *Бойко О.* Нарис історії Ніжинської науково-дослідної кафедри історії, культури і мови (20–30-ті рр.) // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С. 125.

67. На Чернігівщині (Ніжинська науково-дослідна кафедра історії культури та мови) // Червоний шлях. – 1925. – № 6/7. – С. 293.

68. ВДАЧОН. – Ф. Р-6121. – Оп. 1. – Спр. 479. – Арк. 2.

РОЗДІЛ VI

Академічна та освітянська діяльність у Києві: орієнталістичні студії, викладання в університеті

У 1930 р. К. Штеппа переїхав до Києва, куди його запросили викладачем Інституту професійної освіти, що постав на базі чергової адміністративної реорганізації колишнього Київського інституту народної освіти, правонаступника Університету Св. Володимира. Щоправда, ще впродовж двох років учений залишався у штаті Ніжинського інституту соціального виховання (також зреформований НІНО), наїжджаючи до Ніжина читати лекції, доки внаслідок «чистки» не переформували очолювану ним кафедру, а самого Костя Тодосьовича звільнили за формальною причиною відсутності у навантаженні семінарських занять [1]

У місті на Дніпрі – тоді ще не столиці УСРР – професор із сім'єю оселився в академічній квартирі, розташованій на вул. Короленка, 37, кв. 12–А [2], у якій раніше проживав незадовго до цього арештований органами ДПУ особистий секретар М. Грушевського Ф. Савченко.

Окрім викладацької роботи, К. Штеппа продовжив й науково-адміністративну роботу, тепер у структурі ВУАН – як заступник голови КДІБСВ, яка була створена 1 лютого 1930 р. Формально Кость Тодосьович обіймав посаду наукового співробітника цієї комісії [3].

Подібна робота не була для вченого новою. Ще з середини 1920–х років він тісно співпрацював із Всеукраїнською науковою асоціацією сходознавства (далі – ВУНАС) та Візантологічною комісією ВУАН, на базі яких і виникла в 1930 р. КДІБСВ. Набуток обох інституцій став основою для подальшої науково-дослідної діяльності КДІБСВ [4]. Однак, робота останньої розгорталася зовсім у інших умовах. 16 грудня 1929 р. відбулося засідання Історико-філологічного відділу ВУАН, на якому обговорювалася діяльність Візантологічної комісії. Було ухвалено доручити редагування її збірок відомому, але все ж учорашньому провінційному професорові К. Штеппі. Неважко здогадатися, що за

1. Державний архів Чернігівської області. – Ф. П–1669. – Оп. 1. – Спр. 145. – Арк. 213.

2. Див.: ДА СБУ. – Спр. 59881 ФП. – Арк. 1; спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 6.

3. *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С. Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – С. 261; Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 21.

4. *Черніков І.Ф.* Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства (1926–1931 рр.) // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 31–38.

цим рішенням стояв ідеологічний чинник. Він, по суті, й вирішив подальшу наукову долю історика. Можливо, за наполяганням голови Укрголовнауки Ю. Озерського, щиро прихильного до Костя Тодосьовича, він і опинився в Києві. І невипадково, адже йшлося про перебування роботи вітчизняних орієнталістичних дослідів на нових марксистсько-ленінських засадах. У такий спосіб автоматично відсікалися від живого творчого процесу небажані з погляду офіційної влади авторитетні заслужені сходознавці – керівники, за якими стояли цілі школи, насамперед, акад. А. Кримський і проф. П. Кудрявцев [5].

В останній день січня 1930 р., як нотує дослідниця Є. Циганкова, П. Кудрявцев передав Костю Тодосьовичу майно Візантологічної комісії ВУАН: протоколи засідань, книги, майже 3 тис. карток бібліографічного покажчика літератури, рукопис «Візантологічного збірника» [6]. У справах Комісії К. Штеппі довелося кілька разів їздити до Москви, де він, зокрема, зустрічався з акад. М. Грушевським і його донькою К. Грушевською [7]. Пізніше під час арешту в справі К. Штеппі ці зустрічі будуть кваліфіковані антирадянською діяльністю.

К. Штеппі як співробітнику новоствореної академічної установи, довелося вирішувати безліч організаційних і кадрових питань. Офіційно комісію очолював визначний український вчений акад. А. Кримський, який на початку 1930-х років фактично був відсторонений від будь-якої роботи в Академії, в т.ч. й від головування в КДБСВ [8]. Відтак, його функції перебрав на себе харківський колега, визначний учений акад. В. Бузескул. Але віддаленість від місця діяльності комісії унеможливлювала безпосереднє керівництво ним цією академічною структурою, тому виконувати частину його обов'язки довелося Костю Тодосьовичу. Силами останнього до роботи в КДБСВ було залучено плеяду блискучих дослідників з різних міст СРСР, насамперед, із Києва (Т. Кезьма, Б. Курц, П. Лозієв, П. Кудрявцев), Харкова (В. Дубровський, П. Тичина, М. Константинопольський), Одеси (Ф. Петрунь), Москви (І. Бородин), Ленінграда (Є. Ка-

5. *Верба І.* Кость Штеппа як орієнталіст // Східний світ. – 2001. – № 1. – С. 64.

6. *Циганкова Є.* Візантологічна комісія ВУАН // Східний світ. – 1996. – № 2. – С. 132; *Її ж.* Комісія для дослідів з історії Близького Сходу ВУАН (1930–1933) // Східний світ. – 1998. – № 12. – С. 167–181.

7. *Матяш І.* Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997. – С. 104.

8. Див.: *Денисенко Г.Г.* Неодмінний секретар ВУАН (А.Ю. Кримський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). – К., 1991. – С. 120.

гаров, В. Зумер), Тифліса (К. Кекелідзе, О. Церетелі) [9]. Окремі доручення виконував К. Харлампович, який нарешті отримав дозвід на поселення в Києві й переїхав сюди з Ніжина того-таки 1930 р. [10]. Не забув Кость Тодосьович і про іншого ніжинського колегу з ННДК – керівником ніжинського осередку КДБСВ був затверджений проф. І. Турцевич.

Загалом, доробок КДБСВ мало відомий науковцям, хоча за чотири роки її існування (1930–1934) проводилася колосальна робота: розроблена тематика видання капітального корпусу джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавнішого часу до кінця ХІХ ст., підготовлена до публікації й передана у видавництво низка змістовних і оригінальних тематичних збірок: тритомний «Україна і Схід», «Студії з Туреччини» та «Історіографічні студії й наукові повідомлення». У КДБСВ Кость Тодосьович проводив чималу науково-організаційну роботу, листувався з кожним її співробітником, пропонував для розробки актуальні теми, в разі необхідності просив фахівців відгукнутися на те чи інше прохання. Так, на прохання К. Штеппи В. Бузескул написав некролог на смерть відомого сходознавця, члена-кореспондента АН СРСР І. Мейера, якого знав особисто [11]; лєнінградський колега Є. Кагаров подав низку статей із проблематики примітивного (первісного) мистецтва й опрацював тему «Енгельс і новітня етнологія» [12].

Фактично на початку 1930-х років К. Штеппа очолив в Україні цілком напрям орієнталістичних досліджень [13]. Як свідчать листи В. Дубровського до К. Штеппи, за цей час він ініціював дослідження історичних зв'язків України з різними країнами Близького Сходу, насамперед, із Османською імперією; інтенсивна науково-організаційна робота велася К. Штеппою у напрямку візантології, вивчення давнього арабського світу, гебраїстики (семітології), тюркології. Планувалося дослідити сучасне внутрішньополітичне й соціально-економічне становище народів і країн регіонів, що перебували тоді в колоніальній залежності [14].

9. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій української орієнталістики 1920–1930-х років: незнаний збірник «Україна і Схід» // Україна в минулому. – К., Львів, 1993. – Вип. 4. – С. 79.

10. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 16.

11. ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 29060. – Арк. 1.

12. Там само. – № 29216. – Арк. 1.

13. Верба І. В. Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 105.

14. Черніков І. Ф. Всеукраїнська наукова асоціація сходознавства... – С. 59–60.

Підтримуючи ініціативу Костя Тодосьовича, В. Дубровський підготував для КДІБСВ декілька ґрунтовних студій на теми: «Богдан Хмельницький і Туреччина», «Посольство Мазепи до Туреччини року 1699» та «Україна і Крим в історичних взаєминах» [15]. Хоча робота Комісії була досить результативною, але працювалося важко. За матеріальної скрути обіцяні гонорари часто не виплачувалися, підготовлені та прорецензовані збірки роками лежали в шухляді. Нерідко діяльність КДІБСВ доводилося корегувати з огляду на ідеологічний чинник. Зокрема, ЦК КП(б)У декілька разів вимагав від Костя Тодосьовича організувати докладне рецензування праць харківського колеги М. Константинопольського, студіями якого особисто опікувався академік-філософ В. Юринець [16]. За нині відомими джерелами останній був штатним інформатором НКВС УСРР. Під час арешту в 1937 р. він зізнався, що за завданням чекістських органів вів серед колег провокаційну роботу, підбурював на небезпечні для їхнього життя розмови тощо [17]. Щоправда, це не врятувало йому самого від репресій. Звичайно, керувати в такій атмосфері було нелегко.

Усе це фактично унеможливило творчу діяльність і чимало цікавих задумів вдалося зреалізувати лише частково, а безпідставна й необґрунтована критика багатьох учених зводили нанівець їхню подальшу роботу, а нерідко й життя. Не побачили світ і задумані праці самого Костя Тодосьовича, адже йому часто-густо доводилося займатись далекими від науки справами, наприклад, готувати пропагандистські брошури, розробляти договори про соцзмагання, відбувати лекторії на заводах і фабриках, виконувати обов'язки голови місцевого Історичного циклу тощо [18]. Чимало хвилювань додала йому стаття «Академік Кримський як історик Туреччини», у якій праця всевітньо відомого вченого-орієнталіста піддавалася нищівній критиці [19]. Хоча назвати критикою це важко, – радше, брудним пасквілем.

Дивовижно, як К.Штеппі все ж удавалося займатися науковою роботою за такого завантаженості: він був членом Київської міськради,

15. ІР НБУВ. – Ф.Х. – № 29197. – Арк. 1–4.

16. Там само. – № 29362. – Арк. 1–2.

17. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 62089 ФП. – Арк. 141.

18. ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 2790. – Арк. 1.

19. *Матвеева Л.В., Циганкова Є.Г.* А.Ю. Кримський і Українська академія наук // *Матвеева Л., Циганкова Є. А.Ю.* Кримський – неодмінний секретар Всеукраїнської академії наук. Вибране листування. – К., 1997. – С. 35.

очолював профспілку «Робос» (1931–1934) (міське бюро секції наукових працівників) [20], кілька разів проходив «чистки» у ВУАН. В. Марочко і Г. Хілліг додають, що Кость Тодосьович також очолював осередок бойовничих безвірників у ВУАН, писав антирелігійні агітки [21], керував бригадою з реорганізації Історичного циклу ВУАН (1933 р.), де планувалося створення Комісії історії Сходу й Заходу [22].

Окрім усього цього, КДБСВ – у розрізі нових тенденцій – повинна була виконувати умови угоди про соціалістичне змагання з Комісією для вивчення соціально-економічної історії України XVIII–XIX ст. (керівник проф. О. Оглоблин): поглиблено наввипередки вивчати марксистсько-ленінську літературу, писати праці методологічного характеру тощо [23]. Такою була реальність, у якій жив і працював К. Штеппа – життя змушувало маскуватися й жити за подвійними стандартами.

Українська (і не тільки українська) творча й наукова інтелігенція в умовах зміцнення тоталітаризму, залякана ідеологічними «чистками», зломлена арештами початку – середини 1930-х років змушена була пристосовуватися й слугувати класовій справі більшовиків [24]. В умовах сталінізму Кость Штеппа як і чимало вчених, щоб вижити перетворив свої наукові задуми на служницю політичному режимові. Відтак, тільки з таких позицій необхідно розглядати написані ним у 1930-х роках студії з явним пропагандистським присмаком, зокрема, «Проблеми античного способу продукції», «Східна політика царату та церкви», «Проблема занепаду античного способу продукції в її методологічному значенні», «Завоювально-колоніальна політика царату на Сході і церква» [25] й інші. Втручання партійних і владних структур у сферу наукових досліджень стали звичним явищем. Тож не дивно, що за дорученням Комітету в справі відзначення 50-х роковин смерті К. Маркса, К. Штеппа підготував і здав до видавництва

20. ДА м. Києва. – Ф. 920. – Оп. 12. – Спр. 78. – Арк. 3.

21. *Марочко В., Хілліг Г.* Костянтин Штеппа – дослідник «античної і християнської демонології» // *Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941)*. – К., 2003. – С. 236.

22. *Богдашина О., Верба І.* Листи Н.Д. Полонської-Василенко до О.Д. Багалій-Татарінової // *Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського*. – К., 1999. – Т. 3. – С. 512.

23. ІР НБУВ. – № 4141–4142, 4220; ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 246. – Арк. 42.

24. *Верба І.* Кость Штеппа як орієнталіст... – С. 64.

25. ІР НБУВ. – Ф. X. – № 1711. – Арк. 10–10 зв.

ВУАН такі праці: «К.Маркс та Ф.Енгельс про античний спосіб продукції» (5 арк.), «Проблема класової боротьби в античній формації за Марксом та Енгельсом» (2,5 арк.), «Рабство як економічна та соціальна категорія» (1,5 арк.); за вказівкою Всеукраїнської робітничої спілки войовничих безвірників написав відверто агітаційну розвідку «Політика і церква» обсягом 10 арк. [26].

Показником лояльності до існуючого ладу мала бути показова суспільна діяльність. Тож, К. Штеппа змушений був читати лекції в будинку Червоної Армії та в Домі народів Сходу, обслідував діяльність секції історії матеріальної культури археологічного музею і музею ВУАН, навіть брав участь у посівній кампанії у с. Славечне Київської області. Ще була влаштована за його участі виставка, присвячена пам'яті К. Маркса, консультування її відвідувачів [27]. У той же час, у шухляді його столу лежав незакінчений рукопис капітальної монографії «Младотурки та імперіалісти» [28]. Звичайно, така громадська активність К. Штеппи не могла не подобатися ідеологічному керівництву Історичного циклу ВУАН. Тим більше, що К. Штеппа, як і переважна частина науковців, сумлінно виконував соціальне замовлення. Не дивно, відтак, що на різних зборах, котрі стали масовими в горезвісному 1933 р., його незмінно ставили в приклад іншим. Колишній аспірант М. Грушевського Т. Гавриленко підкреслював велике значення студії К. Штеппи «Маркс і Енгельс про античні способи продукції» у розвінчанні різних буржуазних концепцій Сходу, а один представників офіційного напрямку в історії, затятий погромник школи М. Грушевського – І. Кравченко наголосив, що «продукція К. Штеппи носить радянський характер і сприяє боротьбі з націоналістичною фашистською історіографією» [29]. Такий Штеппа владі був потрібний. Сила його авторитету, природна ерудиція, фахові знання, зрештою, відточене перо вченого – все це як ніколи знадобилося псевдонауковцям із партійними квитками в кишенях, щоб руками талановитого спеціаліста проводити свою класову лінію [30]. Не останню роль, звісно, зіграла й амбітність самого Костя Тодосьовича, який за все це отримував матеріальні винагороди, соціальні привілеї.

26. Там само. – № 1703. – Арк. 2–2зв.

27. Там само. – № 2790. – Арк. 1.

28. Там само. – № 1703. – Арк. 2зв.

29. Там само. – № 2790. – Арк. 3–4.

30. *Верба І.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 107.

Його нерідко бачили в оточенні партійних і радянських керівників Історичного циклу ВУАН, зокрема, О. Камишана, П. Шурана, Л. Артемського, Л. Окиншевича [31]. Звичайно, в очах академічної громадськості це створювало йому реноме цілком лояльної до влади людини. Ймовірно, що саме в цьому ракурсі треба оцінювати проект керівництва ВУАН створити в 1933 р. Комісію з історії Сходу і Заходу під керівництвом цілком благонадійного К. Штеппи.

Але незважаючи ні на що, історик посилено працював. Навіть відпочиваючи в Криму, він брав участь у археологічних розкопках античних міст Мірмікея і Пантікапея на території сучасної Керчі.

Я любил раскопки. Они были как бы рекреацией в нелегкой жизни советского профессора. Над головой не висит больше опасность уклона или ошибки, после которой начинается тягостная процедура проработки. Нет и обычного изнурения лекциями, заседаниями, собраниями. Вечера можно оставить для бесед, даже для «пульки», танцев, невинных забав.

И люди встречаются здесь самые разные, из всех городов, из Ленинграда, Москвы... [32]

У наведеної цитаті виразно вчувається сум професора за нормальним науковим життям, насиченим виключно улюбленою працею, без озирання на цензорів...

Результатами досліджень К. Штеппи ставали наукові праці, численні доповіді, з якими він виступав на різних засіданнях: реферат «До проблем християнізації Київської Русі» [33], студія «Маркс, Енгельс і проблема античного способу продукції» [34].

Щодо останньої, то в листі від 2 лютого 1933 р. до проф. І. Турцевича в Ніжин він писав:

По поручению Всеукраинской Академии Наук, я должен приготовить к наступающей годовщине смерти К. Маркса работу на тему: «Классики марксизма об «античном способе производства». В эту тему входят также основные вопросы: Происхождение афинской демократии. Классовая природа «полиса». Взаимоотношения между

31. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 54467 ФП. – Арк. 36.

32. *Штеппа К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи. – М., 2003. – С. 125.

33. Історія Національної академії наук України. 1934–1937. Документи і матеріали. – К., 2003. – С. 801.

34. *Штеппа К.Т.* Маркс, Енгельс і проблема античного способу продукції. – К., 1934.– 110 с.

классами. Формы классовой борьбы. Классовая природа античной культуры. Вопрос о «капитализме» в древнем мире. Классовая природа римской империи. Причина упадка. Центральный же вопрос темы: взаимоотношения между свободным и несвободным трудом, количественное качественное в частности – участие свободных в рабских движениях и участие рабов в гражданских войнах [35].

Ця студія К. Штеппи вийшла друком у видавництві ВУАН у 1934 р. [36], вбираючи в себе кілька розділів за проблематикою: «Античність як суспільна формація», «Проблема походження античного способу продукції» та «Проблема занепаду античного способу продукції. Рабство як економічна і соціальна категорія».

У передмові Кость Тодосьовича коротко проаналізував праці попередників К. Маркса і Ф. Енгельса, які торкалися доби античності, зокрема Ріккєрта, Ранке, Мейєра, Белоха, Ферраро, і зазначив: «Історія поглядів на античність, історичного вивчення античності – це історія самої історичної науки» [37]. Піддавши критиці згаданих авторів, він зауважив, що «і соціологія, і історія стануть справжніми науками лише відтоді, як Маркс і Енгельс створили для них нову методологічну базу у вигляді діалектичного матеріалізму. Бо тільки діалектичний матеріалізм дозволяє послідовно запроваджувати в цих науках принцип закономірності, без чого взагалі не може бути науки» [38].

Далі К. Штеппа проаналізував класичні праці К. Маркса і Ф. Енгельса: «Капітал», «Вступление к «К критике политической экономии», «Святое семейство», «Юридический социализм», «Письмо Энгельса к Каутскому», «Людвиг Фейербах и конец классической немецкой философии», – зробивши наголос, що «для матеріалістичного розуміння історії, марксова історія суспільних формацій має кардинальне значення, навіть більше: вона становить головний зміст марксистсько-ленінської методології історії» [39].

К. Штеппа вважав, що античність якраз і є однією з таких суспільних формацій. У світлі поглядів Маркса і Енгельса учений проаналізував такі важливі категорії, як «антична форма рабовласницького

35. Верба І., Зозуля С. Листування проф. К.Т. Штеппи з проф. І.Г. Турцевичем // Схід–Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. V. – С. 249.

36. Штеппа К. Маркс, Енгельс і проблеми античного способу продукції. – К., 1934. – 109 с.

37. Там само. – С. 8.

38. Там само. – С. 13.

39. Там само. – С. 14.

способу продукції», «застосування рабської праці в господарстві простих товаровиробників», «залежні категорії в античному світі», «боротьба класів» тощо.

Говорячи про повстання рабів в античному світі, К.Штеппа виходив із теорії Маркса і Енгельса про класову боротьбу. Він наголошував, що «продукційні відносини рабовласницького способу продукції неминуче заходять у суперечність з продуктивними силами античної громади, стають непереборною перешкодою для дальшого розвитку їх ... Античний бо спосіб продукції приховував у собі дані, що унеможливлювали перехід до вищих господарчих форм, і суперечність між продукційними відносинами і продуктивними силами античної громади могла бути усунена лише ціною її загибелі, тобто ціною повного знищення античного способу продукції як такого» [40].

Ця праця К. Штеппи, на нашу думку, демонструє використання вченим марксистсько-ленінської методології в умовах сталінізму, застосування якої мало вберегти його від ідеологічного цькування.

Проте, суспільна атмосфера ставала все напруженішою. Розпочався новий виток репресій. У Києві 1933 р. Кость Тодосьович стане свідком його жажливих масштабів, побачивши гнаних голодом селян, що помирали на вулицях міста. На все життя він вкарбував у пам'ять ті трагічні обставини:

Вантажівки на вулицях, вщент завантажені трупами, вантажівки з дітьми, охлялих від голоду, які не мали вже сил ні кричати, ні плакати; цілі зграї безпритульних, які нишпорили у безнадії знайти на смітниках щось їстівне чи при нагоді вирвати із рук перехожих так нелегко зароблений ним шмат хліба. Найжахливішими були «доходяги», які частенько цілими сім'ями – батько, мати, діти, – розміщувалися десь на розі майдану чи вулиці, очікуючи своєї смерті. Напружуючи останні сили, якимось дивом, добиралися вони до міста, але для того, щоб знайти тут свою смерть. Допомоги чекати було марно, тому що люди в місті також ледве тягнули на тому пайку, який отримували та й допомагати «кулакам» вважалось майже політичним злочином. Міліція не встигала прибирати з вулиць помираючих чи померлих. Люди сторонилися їх, не зупиняючись. Є безодня, куди краще не заглядати. І, хто скаже, що моральніше – бути катом чи свідком при страті? І те, й інше однаково по ту сторону добра й зла? [41].

40. Там само. – С. 19–20.

41. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 21.

Трапилася нагода залишити на деякий час Україну: від імені керівництва ВУАН акад. А. Кримський запропонував К. Штеппі очолити наукову експедицію в Середню Азію для дослідження археологічних пам'яток місцевої старовини й вивчення поселень українських колоністів. Спосіб обрали цікавий: спуститися човнами річкою Сир-Дар'я. К. Штеппа погодився, тим більше, що давно цікавився українською діаспорою в Туркестані, історія якої нараховувала майже два століття. Влітку 1933 р. він із групою комсомольців (7 осіб) стартував на човнах уздовж Сир-Дар'ї з району Намангана. Цю експедицію Кость Тодосьович запам'ятав на все життя. Не один раз він ризикував життям. Під Бухарою вони потрапили під кулі «басмачів»

Через два–три дні після початку, десь у пустинному місці, між річкою і з двох боків, що стиснули її гірськими кряжами остова, де залишалися тільки вузькі смуги берега, ми зустріли групу озброєних людей. Ми не знали, була це місцева міліція чи басмачі – тоді їх залишалося вже не багато, але вони все ж були. Вершники щось кричали своєю мовою і показували жестами причалити до берега...

Насіли на весла. Течія і без того була швидкою, і наші човни понесли швидше коней. Вершники – їх було біля десятка – стали стріляти. Але поцілити, гарцюючи на коні та ще й по мішені, яка рухалась, можна було тільки випадково. Кулі свистіли по воді. Враження було не з приємних: гірше, ніж у бою. Відчували себе як під розстрілом, який продовжувався майже годину, а то й довше», – згадував він⁴².

Та це була не остання небезпека: кілька разів експедиція втрачала харчі, потрапляла під сильні зливи, шторм, долала пороги, пережила напад цілого рою ос. Згадуючи про останнє, К.Штеппа писав:

Це було дійсно страшно. Вони закрили собою світ. Обліпили нам обличчя і руки. Їх гудіння через вуха доходило, здається, до самого мозку. Інстинктивно ми прагнули не ворухитися: на щастя, течія була така швидка, що нам не довелося гребти, достатньо було тримати напрямок. І все ж порятунку, здається, не існувало. Чомусь поки нікого з нас не жалили [43].

Але навіть такі труднощі не змогли затьмарити загального позитивного враження від експедиції. Костю Тодосьовичу вдалося описати низку мусульманських пам'яток у Ходжені та Бухарі, дослідити по-

42. Там само. – Арк. 32.

43. Там само. – Арк. 35.

селення українців. Учений відзначав, що земляки-українці зберегли далеко від батьківщини самотутню культуру предків:

Перше враження нас приголомшило: десь серед туркестанських пустель, по березі річки з дивною назвою для наших вух, розкрився перед нами цілий шмат справжньої України. Ті ж білі мазанки, які утопали у вишневих садках, навіть колодязі з журавлями. Начебто якийсь чарівник переніс все це десь з Полтавщини чи Поділля. І в хатах ті ж вишиті рушники, та ж обов'язкова ступа, той же стіл під іконами, покритий скатертиною [44].

Експедиція досягла своєї мети: пам'ятки старовини були описані й вивчені, українські поселення у Туркестані досліджені. Згодом Кость Тодосьович зробив доповідь у ВУАН про цю подорож і її результати.

1933 рік був плідним для К. Штеппи і в науковому плані. Так, до тематичного збірника КДІБСВ він передав свою статтю «Візантія і розклад родової громади на Україні» [45].

На жаль, в умовах, що склалися, тільки частина задумів ученого була втілена у життя. Розпочався черговий етап реорганізації Академії: на початку 1934 р. був ліквідований II (Соціально-економічний) відділ, а на його місці постала низка науково-дослідних інститутів [46]. 13 лютого 1934 р. Кость Тодосьович рішенням Президії ВУАН був переведений до новоствореного Історико-Археографічного інституту (далі – ІАІ) [47].

У нових умовах К. Штеппи терміново довелося корегувати робочі плани, підганяти під нові вимоги задумані проекти. Зрештою, це не важко було зробити, адже «вигідна» тема «Маркс, Енгельс, Ленін про феодалізм» [48], яку він ґрунтовно до цього опрацював, цілковито вписувалася у наукові пріоритети новоствореного закладу. К. Штеппа фактично очолив сектор історії Заходу і Сходу [49], у якому працювали також О. Оглоблин, К. Лазаревська, О. Баранович, К. Антипович, Ф. Козубовський, К. Грушевська, І. Кравченко й інші [50]. Зайве наголошувати, що ІАІ, створений під патронатом Агіт-

44. Там само. – Арк. 38–39.

45. Кіржаєв С., Ульяновський В. Причинок до студій ... – С.87.

46. Див.: Полонська-Василенко Н.Д. Українська Академія наук (нарис історії). – К., 1993. – Ч. 2. – С. 34.

47. Архів Президії НАН України. – Ф. 251. – Оп. 1. – Спр. 56. – Арк. 24.

48. ІР НБУВ. – Ф. X. – № 1706. – Арк. 5.

49. НА ІУ НАН України. – Оп. 3. – Спр. 171. – № 28. – Арк. 62–62 зв.

50. Історія Національної академії наук України. 1934–1937... – С. 37.

пропу ЦК КП(б)У, виконував конкретне ідеологічне завдання – боровся з розвінчанням буцімто буржуазних теорій історичного розвитку не тільки України, але й, цілком певно, всього світу. У таких обставинах основні студії К. Штеппи так чи інакше віддображали вплив часу і йшли в рідні офіційної суспільної думки. Разом із тим, попри заполітизованість тематики, його дослідження демонстрували вкрай рідкісний для науки тих років діапазон творчих зацікавлень. Це праці «Фашистські концепції в історії військової справи (Ганц-Дельбрук)» [51], «К. Маркс, Ф. Енгельс і досвід буржуазних революцій в Іспанії» [52], «Ленін і Сталін про колоніальну політику на Сході» [53], «Торгівельно-політичні стосунки Київської держави із Західною Римською імперією», «До генезису фашистських концепцій сучасної німецької історіографії «Пруська школа» (Драйзен, Рільке, Тренке) [54], «Генега західно-європейського феодалізму і критика расової концепції великого переселення народів» [55] й інші. До цього переконливого списку варто додати також чисельні консультації з питань всесвітньої історії, котрі К. Штеппа незмінно проводив для викладачів вищих навчальних закладів і шкіл. Окрім цього, НКО УСРР зобов'язав Костя Годосьовича організувати в Києві курси з перепідготовки вчителів історії середніх шкіл [56]. Паралельно у знову зреформованому Київському університеті проф. Штеппа очолив деканат історичного факультету й кафедру історії середніх віків. Продовжував виконувати обов'язки члена Київської міськради [57]. У березні 1934 р. підготував і прочитав на науковій сесії ВУАН у зв'язку з урочистостями з нагоди 120-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка ґрунтовну доповідь «Історичні коментарі до релігійних сюжетів Т.Г. Шевченка» [58].

Зрозуміло, що така інтенсивна діяльність відбирала лівову частку часу й сил ученого, а головне – доводилося на невизначений термін відкладати подальшу розробку улюблених тем. Тому К. Штеппа пише заву про перехід до більш «спокійного» (тобто менш ідеологічно заанга-

51. НА ІУ НАН України. – № 34. – Арк. 23.

52. Там само. – № 33. – Арк. 18.

53. Там само. – Арк. 99 зв.

54. НА ІУ НАН України. – № 32. – Арк. 22.

55. Там само. – Арк. 25.

56. Там само. – № 29. – Арк. 5.

57. Там само. – № 37. – Арк. 243.

58. Там само. – № 29. – Арк. 19.

жованого) й близького йому за фахом Інституту історії матеріальної культури ВУАН (далі – ПМК), щоб поринути в рідну для себе стихію античності [59]. Проте, керівництво ІАІ в особі тодішнього директора І. Кравченка дошкульно йому нагадало, що він є єдиним в інституті фахівцем зі всесвітньої історії, і його перехід до іншої установи зірве виконання важливого ідеологічного доручення [60]. Щоб утримати К. Штеппу, наказом керівництва ІАІ ім'я дружини Костя Тодосьовича було включене до списків утриманців, які одержували академічну пайку [61].

Під час своєї профвідпустки влітку 1934 р. К. Штеппа працював у бібліотеках і архівах Москви та Ленінграда, занурившись у незрівняну атмосферу наукового пошуку [62]. Зібраний ученим цінний документальний матеріал, можливо, мав бути використаний у підручнику «Методика викладання історії» для педагогічних вищих навчальних закладів [63]. Але невідомо, чи встиг він закінчити цю роботу, бо вже 21 листопада 1934 р. через ліквідацію ІАІ був звільнений з роботи [64].

У пошуках додаткового місця роботи 17 січня 1935 р. він заповнив анкету з обліку кадрів Польського педагогічного інституту в Києві, у якій вказав, що є автором більше тридцяти наукових праць і пройшов «чистку» в апараті ВУАН ще у 1930 р. [65].

Матеріали задуманого підручника «Методика викладання історії» були використані в невеликих за обсягом «Методичних вказівках для заочників до програми з історії середніх віків: Для педтехнікумів», які побачили світ у харківському видавництві «Радянська школа» у тому-таки 1935 р. [66].

К. Штеппа намагався сконцентруватися на викладацькій роботі. Посада декана теж відбирала чимало сил, але реалії часу диктували свої правила життя. Репресивні органи все відвертіше втручалися у навчальний процес, вимагали проведення «чисток». Нерідко тон цьо-

59. Там само. – № 35. – Арк. 73.

60. Там само. – Арк. 72.

61. Там само. – № 37. – Арк. 65.

62. Там само. – Арк. 128.

63. ІР НБУВ. – Ф. Х. – № 1703. – Арк. 2зв.

64. НА ІУ НАН України. – Оп. 3. – Спр. 171. – № 25. – Арк. 40.

65. ДА м. Києва. – Ф. 920. – Оп. 12. – Спр. 78. – Арк. 3; *Марочко В., Хілліг Г.* Репресовані педагоги України... – С. 237.

66. Історія Національної академії наук України. 1934–1937... – С. 624; *Штеппа К.Т.* Методичні вказівки для заочників до програми з історії середніх віків: Для педтехнікумів. – Х.: Радянська школа, 1935. – 28 с.

му задавали кадри молодій радянській інтелігенції, зазвичай – аспіранти-партійці, виплекані комуністичною партією. Історичний факультет університету все частіше ставав ареною гострих ідеологічних дискусій, відгомін яких знайшов місце на шпальтах тодішньої преси [67]. Звісно, з огляду на посаду, К. Штеппі було важко триматися осторонь політичних пристрастей, але все ж, на наш погляд, він – наскільки це було можливим – намагався уникати політичних звинувачень на чийсь адресу. Так, у 1936 р., критикуючи на вимогу партосередку щойно обраного декана історичного факультету Т. Межберга, К. Штеппа зосередився на «виробничому» питанні – необхідності вивчення майбутніми істориками іноземних мов [68].

За таких умов Кость Тодосьвич ще знаходив у собі сили для активної праці: в газеті «Комуністична освіта» були опубліковані його «Деякі уваги до лекційного викладу з історії в середній школі» [69]; здійснив поїздку до Москви, де збирав матеріал для наступних досліджень; обговорював із К. Грушевською майбутні спільні проекти [70].

На 1937 р. К. Штеппа запланував поїздку до Ленінграду, щоб, скориставшись матеріалами бібліотек і архівів, доопрацювати й видати свою давню працю про Марка Аврелія [71]. У цей час учений особливо тісно спілкувався з акад. М. Кравчуком, істориком Н. Мірзою-Авак'янц, дружиною голови Раднаркому УСРР П. Любченка – викладачем історичного факультету М. Крупенік. Можливо, саме завдяки їхнім зусиллям К. Штеппі певний час вдавалося чинити опір відвертій русифікації й надалі запроваджувати українську мову як основну для викладання [72]. Збереглися свідчення студентів (В. Спицький, інші), які слухали лекції проф. К. Штеппи. Вони підкреслювали, що в ньому відчувалася небуденна особистість, людина величезної ерудиції та значного педагогічного досвіду [73]. Студент історичного факультету, пізніше – доктор історичних наук, проф. І. Грищенко відзначав досконале володіння К. Штеппою українською мовою:

67. Див.: // Партійний організатор. – 1937. – № 12; // Большевик. – 1937. – 28 сентября.

68. Проф. *Штеппа*. Про підвищення наукового рівня викладання історії // За комуністичні кадри. – 1936. – 29 березня.

69. *Штеппа К.Ф.* Деякі уваги до лекційного викладу з історії в середній школі // Комуністична освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 35–40.

70. *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 107.

71. *Верба І., Зогуля С.* Листування проф. К.Т. Штеппи з проф. І.Г. Турцевичем... – С. 253.

72. Глухі вістки про це є в архівно-кримінальній справі Н. Мірзи-Авак'янц та П. Клименка (див.: ДА СБУ. – Спр. 50021 ФП. – Арк. 54–55).

73. *Верба І.В.* Кость Штеппа... – С. 108.

Серед наших наставників виділялися особистості, які справляли на нас велике враження і вплив. Їх лекції нас буквально зачаровували. Ми завжди чекали на них і з великим бажанням відвідували. Тут, передусім, слід назвати професора Костянтина Васильовича (так у тексті – *авт.*) Штепу. Його лекція була першою, якою розпочався перший день нашого навчання на факультеті. І, починаючи від тієї першої лекції, він упродовж чотирьох семестрів читав нам курси історії Стародавнього Сходу, історії Греції і Риму та частину курсу історії середніх віків. Не було випадку, коли б він увійшов у аудиторію не підготовленим. Пам'ять його була феноменальною. Костянтин Васильович викладав матеріал вільно, майже не звертаючись до конспекту. Привертала увагу його бездоганна українська мова. Взагалі, на історичному факультеті, за поодинокими винятками, навчання велось українською мовою. Українська мова була мовою і повсякденного спілкування у студентському середовищі. Однак, мова професора Штепи була якоюсь особливою. На його лекціях ми вивчали не лише історію, а й українську мову. До того ж у нього була гарна дикція, він був наділений логічним мисленням і аналітичним розумом [74].

Але лекції проф. К. Штеппи викликали не тільки захоплення у слухачів. Були й такі, хто використовував їх як матеріал для компромату на історика, перекручуючи зміст його виступів. Як згадував пізніше К. Штеппа, цькування в університеті почалося з появи в університетській газеті 1936 р. статті «По ошибке умышлению». У ній один зі студентів «свідчив», що у своїй лекції професор назвав французьку героїню Жанну Д'Арк «екзальтованою і психічно невірноваженою». Тоді як, зазначав високо свідомий і пильний дописувач, «генеральний секретар Комінтерну тов. Дімітров у своїй останній промові підкреслив, що комуністи не дозволять фашистам присвоїти монопольне право на вшанування цієї великої героїні в боротьбі французького народу за свою свободу» [75].

Зважаючи на коло дослідницьких інтересів К. Штеппи і курси дисциплін, які він викладав, знайти формальний привід для обвинувачень було неважко. То йому закидали, що згадав царя Мідаса у невідповідному контексті; то, аналізуючи античну й християнську демонологію, учений зазначив, що селяни були більш відсталими (сво-

74. Грищенко І.А. Нехворощани (Життя і доля селян Надроснянського краю в ХІХ–ХХ ст.). – Чернівці, 2004. – С. 136.

75. Штеппа К.Ф. «Ежовщина» ... – С. 24–25.

го часу, наприклад, Л. Троцький висловив подібну думку, хоча, звісно, з іншого приводу). «Свідомі» студенти доповідали, що К. Штеппа перекручує зміст грецьких міфів. Нарешті, читаючи лекцію, присвячену соціальним рухам у Північній Африці часу існування Римської імперії, професор заявив, що вони були не лише селянськими повстаннями, але й мали національне спрямування.

Наконець, наступлення на мене почалося по всьому фронту. Осенью 1937 года в течении многих длинных вечеров меня подвергали жестокой проработке. В моих печатных трудах, в моих лекциях и докладах были обнаружены одновременно «троцкизм» и «буржуазный национализм», и преклонение перед буржуазными «авторитетами», наряду с «игнорированием наследия классиков марксизма-ленинизма», и многое другое в таком же духе.

В роли критиков выступали преимущественно мои ассистенты и, от части, слушатели. Под конец стали уже слышаться и голоса «распни его» или, на советском языке, «требование организационных выводов» – снятие с работы и даже ареста.

Моя обреченность стала для меня очевидной» [76].

Не лише в університеті, але й в інших установах, де працював К. Штеппа, все гостріше стало відчуватися упереджене ставлення й ідеологічний тиск. На хвилі чергової «чистки» в 1936 р. він був звільнений з ПМК, куди з великими труднощами влаштувався. Підставою для звільнення стали обвинувачення в тому, що він, мовляв, у своїх роботах «протягує» антимарксистські концепції й не виконує робочий план [77]. Без сумніву, це була акція політичного характеру. У такий спосіб тоталітарний режим, який ще донедавна використовував (радіше – експлуатував) досвід, знання й авторитет ученого, тепер «розчищав» місце для більш відданих і благонадійних.

К. Штеппа відчував наближення катастрофи, хоча, можливо, не уявляв її масштабів. Зрідка навідуючи родину Грушевських, він неодноразово висловлював побоювання, що його заарештують, бо частина студентів ставиться до нього вороже [78]. При цьому до останнього сподівався, що здоровий глузд візьме гору, і він зможе чимало корисного зробити для науки й освіти.

76. Там само. – С. 26–27.

77. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56706. – Арк. 14–14зв.

78. *Сергійчук В.* Нове про родину Грушевських // УІ. – 1996. – № 1/4. – С. 381.

РОЗДІЛ VII

Передвоєнні “єжовські рукавиці” (арешт і слідство)

18 березня 1938 р., у день Паризької комуни, К. Штеппа був заарештований співробітниками НКВС у своїй квартирі й звинувачений в антирадянській діяльності [1].

Когда мы все заснули, нас разбудил стук в дверь. Стук хорошо известный советским людям. Почти всегда под утро.

В комнату вошли двое, один в штатском, другой в форме речной флотилии. Третий, наш дворник, в замешательстве остановился у двери и, как будто, не решался переступить порога.

Тот, что был во флотской форме, назвал мою фамилию, имя, возраст, место рождения. Потребовал паспорт, сверил его с какой-то запиской. После этого протянул мне ордер, который я от волнения, не мог даже прочитать, и начал обыск [2].

Традиційна процедура. К. Штеппі інкримінували націоналістичну діяльність у стінах НІНО, організацію повстанських загонів на Київщині й Чернігівщині та здійснення шпигунської діяльності на користь однієї з іноземних держав [3]. Як згодом з'ясувалося, ще в 1937 р. у Чернігові обласне управління НКВС знешкодило начебто українську контрреволюційну націоналістичну організацію, керівне ядро якої знаходилося в Києві. За свідченнями учасника цієї «організації» Є. Полтарьова, саме К.Штеппа з Києва через свого брата Вольдемара, котрий повернувся із заслання, давав указівки націоналістичному підпіллю на Чернігівщині [4].

1. Обставини арешту й хід слідства над К. Штеппою впродовж 1938–1939 років на сьогодні вже були об'єктом наукових досліджень. Проте, дослідники того часу оперували лише архівно-кримінальною справою вченого. Протягом останнього часу з'явилися нові джерела, які надають додаткові відомості, уточнюють уже встановлені факти щодо цієї трагічної сторінки біографії вченого: спогади К. Штеппи «Ежовщина» та «Чистка в Росії» (у співавторстві з Ф. Гоутермансом; архівні матеріали з ДА РФ). Тепер це питання можна висвітлити більш повно (див.: ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 6; Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.). Джерелознавче дослідження. – К., 1999; Верба І.В. Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 109–110; № 4. – С. 98–104).

2. Штеппа К.Ф. «Ежовщина» // XX век. История одной семьи. Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII. – М., 2003. – С. 50–51.

3. Там само. – Арк. 9.

4. Там само. – Арк. 1–2.

Це стало відомо пізніше. Під час арешту сім'я не знала за що заарештували історика. Дружина К. Штеппи одразу ж писала у Ніжин професору І. Турцевичу:

Вы наверное слышали, что Константина Федосеевича арестовали. Поймите мое горе! А у меня ведь после ареста на другой день родилась дочь Элеонора. Чудесное дитя! Но в какой несчастливый день родилась! <...> Верю в то, что он вернется, т.к. абсолютно не знаю причин для его обвинения <...> его духовного происхождения <...> Но ведь в этом он не виноват. Не знаю, как доведу до конца ребят. Хорошие ребята, но хватит ли средств [5].

Сім'я опинилася у критичному становищі. Дружині довелося взяти на свої плечі турботу тепер уже про трьох дітей і старих батьків, яким було вже за 80 років [6]. Фактично почалося життя на межі голодного існування: вся платня Костя Тодосьовича в університеті, Київському педінституті та в Українському науково-дослідному інституті педагогіки (далі – УНДІП), де він працював до арешту, були втрачені. Щоб вижити, дружині довелося продавати домашні речі, а за кілька місяців, залишивши доньку-немовля на руках старших дітей, почала вчителювати. Проте, не зважаючи на значний педагогічний стаж, який мала Валентина Леонідівна, її платня була мізерною, її катастрофічно не вистачало. Старших дітей – Аглаю та Еразма – у школі почали цькувати і «проробляти» на різних зборах. Це вплинуло на здоров'я дітей, вони почали хворіти, а ось маленька Елеонора після страшної та голодної зими 1939 р. померла. «Отец никогда не увидел ее – она умерла в возрасте 13 месяцев», – пригадувала донька історика Аглая [7].

Довгих півтори роки «режисери» з НКВС утримували К. Штеппу в слідчому ізоляторі Лук'янівської в'язниці. Сьогодні добре відомо, за якими задалегідь кваліфіковано відпрацьованими на попередніх відкритих і закритих процесах сценаріями це відбувалося. Важко описати всі фізичні й моральні муки, яких зазнав історик за цей час. Ясно одне, що до певного часу К. Штеппа не визнавав себе винним. Його гнітили думки про долю родини. Декілька разів він звертався до тюремного начальства з проханням дозволити побачення із сім'єю, але його благання весь час залишалися марними. Пізніше вчений згадуватиме:

-
5. Верба І., Зозуля С. Листування проф. К.Т. Штеппи з проф. І.Г. Турцевичем // Схід-Захід (історико-культурологічний збірник). – Х., 2002. – Вип. V. – С. 254.
 6. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 231–233 зв.
 7. Горман А.К. Из воспоминаний // XX век. История одной семьи... – М.: Русаки, 2003. – С. 255. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вип. VIII)

Мой первый следователь – Шапиро, начальник самого страшного Третьего отдела НКВД, ведавшего делами о шпионаже, терроре и подобных вещах, встретил меня обычным вопросом: признаю ли я себя виновным в антисоветской деятельности?

Я пытался отвечать уклончиво, в том смысле, что если, мол, считать контрреволюционной деятельностью ошибки в изложении курса, в формулировках, так же как и замечания или высказывания в частных беседах, то, конечно, я должен быть признан контрреволюционером, и т.д. в этом же духе.

На это последовала непечатная брань моего следователя, а после этого – начало следственного воздействия.

Из приемов воздействия ко мне лично применены только «конвейер» и «лишение сна» – об «уговаривании» и «устрашении» я не говорю.

Я подвергался допросу почти без перерыва с 18 марта (ареста) до 10 мая – в течении почти пятидесяти дней.

Спать мне приходилось по два или три часа в сутки и то, не лежа, а полусидя, в промежутках между допросами.

Бывали же и такие сутки, когда я не мог заснуть хотя бы на один всего час <...> Это довело мои нервы до состояния крайнего напряжения, и я не знаю, подействовали бы потом избивания, так как я начал терять всякую чувствительность, всякое вообще ощущение внешнего мира.

За это время у меня сменилось тринадцать следователей» [8].

Через шість місяців ізоляції і тривалих допитів, зламаний фізично та виснажений морально, він почав давати перші свідчення, визнавши себе винним і причетним до антирадянської української націоналістичної організації. Але слідчі змусили вченого «зізнаватися» далі. Уже 5 вересня 1938 р. він заявив, що ще в Ніжині разом із М. Петровським вони створили націоналістичну організацію, в яку переважно входила місцева професура: Є. Рихлік, Т. Алексеев, А. Єршов, В. Єфімовський та інші. Головною метою «підпільників» була боротьба за створення самостійної Української держави. Далі Кость Годосьович переповів про головні програмні складники об'єднання, такі як вербування кадрів, агітація в селах, формування нелегальних загонів. Ідеологічним штабом націоналістичної пропаганди стали «Записки» НІНО. Згодом, через М. Грушевського ніжинські націоналісти, за свідченням заарештованого, встановили зв'язок з іншими національно свідомими елементами. У Києві він зійшовся з К. Грушевською, В. Денисенком, Т. Гавриленком; у Харкові – з групою істориків

академіка Д. Багалія. Мали вони «філії» в Звенигородці (акад. А. Кримський) і в Чернігові (проф. С. Маслов). Особисто К. Штеппа – з його слів – згуртував у Києві в університеті й педагогічному інституті, де він викладав, у таємну організацію викладачів, серед яких П. Лавров, Н. Мірза-Авак'янц, І. Мельников й інші. Під диктовку слідчих К. Штеппа докладно розписує зв'язки із закордоном (ОУН і УВО) та іншими організаціями в Україні. Апогеєм самообвинувачень стало зізнання в організації повстання, яке планувалося у Києві на чолі з П. Любченком і А. Хвилею, а в перспективі за підтримки польської та німецької інтервенції – вбивство Й. Сталіна. Собі К. Штеппа відводив роль «керівника терористичної групи» в університеті й педагогічному інституті [9].

Психічно здоровій людині важко збагнути гіркі й жахливі наклепи заляканої та зломленої людини, яка попри все хотіла вижити й повернутися до родини і праці. Але така вже доля судилася Костю Тодосьовичу, що йому довелося пройти всі кола сталінського пекла. Насильно введена «ін'єкція страху» прижилася й знекровлена свідомість продовжувала давати кривосвідчення, підсилені очними ставками із заарештованими Н. Мірзою-Авак'янц і К. Грушевською. Але тепер уже вони, можливо після таких самих «конвеєрів», свідчили про контрреволюційну діяльність К. Штеппи. Про це останній згадував так:

Спротивление мое было, наконец, сломано «конвейером» с лишением сна и угрозами избития – угрозами, сомневаются в осуществлении которых у меня не было ни малейших оснований, а главное – «очной ставкой» с дочерью самого Грушевского и с моей коллегой по университету – проф. Мирза-Авакьянц.

Е.М. Грушевская на очной ставке со мной заявила, что я, действительно, был соучастником возглавлявшейся ее покойным отцом контрреволюционной организации, направленной к подготовке вооруженного восстания и к свержению советской власти.

Тут же, во время очной ставки, следователь показал мне и письменное показание покойного М.С. Грушевского, собственноручно им написанное, в котором он признавал свои академические учреждения не более, как внешней формой, за которой скрывалось активно враждебное советской власти политическая организация.

Что мне оставалось делать? Мирза-Авакьянц заявила также, что Наталья Крупеник, жена наркома Любченко, рассказала, будто бы, ей

лично о том, что я давно состою участником подпольной националистической организации, которую одновременно возглавляли Грушевский и Любченко. Я прекрасно понял, чем были вызваны такие показания, но, вместе с тем, для меня стало ясно, что дальнейшее мое сопротивление бесполезно, так как следствие располагает уже нужным ему обвинительным материалом, во всяком случае, для моей ликвидации.

И я признал себя виновным в участии в подготовке на Украине вооруженного восстания против советской власти», – нотував він згодом [10].

Сьогодні, з плином часу є можливість звірити спогади Костя Тодосьовича з документами його архівно-кримінальної справи і внести окремі корективи. Дійсно, заарештована 12 червня 1938 р. професор Київського університету, історик Н. Мірза-Авак'янц уже 27 серпня заявила, що Кость Тодосьович входив до контрреволюційної організації їхнього навчального закладу [11]. А ув'язнена після свідчень К. Штеппи Катерина Грушевська 7 вересня 1938 р. заявила, що через нього організація підтримувала зв'язок із її батьком, опальним московським засланим акад. М. Грушевським. Далі вона наголошувала, що К. Штеппа за завданням її батька вів значну підривну роботу на науковому фронті, пропагуючи різні контрреволюційні теорії [12]. Ці, добуті під тортурами свідчення, читати страшно й болісно – самонаклепи, картання вчорашніх друзів, однодумців і колег... А втім, ставкою у цьому жакливому фарсі було найдорожче – життя, і всі заарештовані як могли за нього боролися. У ситуації, що склалася, важливо з'ясувати роль К. Штеппи в справі К. Грушевської. Певні її аспекти вже були предметом дослідження в окремих працях [13], Однак, останню крапку ще ставити рано. Це тим більше необхідно зробити, бо ще в 1941 р. в окупованому Києві Кость Тодосьович на запити окремих осіб виправдувався тим, що Катерина Михайлівна сама себе обмовила, а він тільки підтвердив її зізнання [14]. Як же все це було насправді?

Дійсно, замордована багатоденними допитами слідчого-бузувіра сумнозвісного заступника начальника 2-го відділення 4-го управ-

10. Штеппа К.Ф. «Ежовщина»... – С. 73.

11. ДА СБУ. – Спр. 50021 ФП. – Арк. 54; Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 141.

12. Там само. – Арк. 124, 129; Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 45–46.

13. Див.: Малюк Я. Катерина Грушевська // УІ. – 1991–1992. – Т. 28–29. – С. 271–276; Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 148–158.

14. Див.: Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій в огні столиці України // В боротьбі за Українську державу. – Львів, 1990. – С. 808.

ління НКВС М. Хапта, Катерина Михайлівна ще в середині серпня 1938 р. визнала свою «провину», а 7 вересня намалювала доволі панорамну картину своєї буцімто контрреволюційної діяльності, яку в головних рисах відтворили біографи вченої Р. Пиріг й І. Матяш [15]. На десятках сторінок слідчої справи вона розповідала про своє життя, вказувала на зв'язки, у яких фігурував калейдоскоп прізвищ як вищого партійного рангу, так і відомих свого часу науковців. Невдячна справа переказувати все те, що наговорила під тортурами нещасна жінка, але звернемо увагу, що навряд чи це було зроблено для підтвердження слів К. Штеппи. Логічно думати – і це видно з протоколів допиту від 7 вересня 1938 р., що слідчі, які вибивали ці зізнання з Катерини Михайлівни, не апелювали свідченнями К. Штеппи, бо він у своєму обширному «зреченні» від 5 вересня 1938 р. озвучив стандартне звинувачення на адресу К. Грушевської, за яким арештовували тоді тисячі людей: буцімто вона була учасницею антирадянської націоналістичної організації, яка пропагувала фашистські установки й направляла діяльність своїх колег по контрреволюційному шляху [16]. Але й без цих абсурдних визначень зрозуміло, що головна «провина» К. Грушевської була в тому, що вона – донька найбільшого, з погляду офіційної влади, ворога більшовизму акад. М. Грушевського, якого всіляко лаяли на всіх рівнях. Цілком певно, що від помертної долі Михайла Сергійовича залежала доля Катерини, яка підписала собі смертний вирок свідченнями від 7 вересня 1938 р. Мабуть К. Штеппа був ознайомлений з ними, бо на очній ставці між Катериною Михайлівною і Костем Тодосьовичем від 8 вересня 1938 р. він майже послідовно повторив все те, що розказав про неї на допиті від 7 вересня 1938 р., а також переповів свідчення самої К. Грушевської від 5 вересня. Так, він свідчив, що К. Грушевська у своїй контрреволюційній діяльності мала добре відпрацьовані закордонні зв'язки, збирала інформацію в Україні й передавала її за кордон. Таким чином готувалася основа для реалізації інтервенціоністських намірів Польщі, Чехословаччини та Німеччини. При цьому фігурували десятки імен, переважно тих, кого називала сама К. Грушевська. Вона, здебільшого, підтвердила слова Костя Тодосьовича, але заперечила щодо включення в список учасників організації ака-

15. Пиріг Р.Я. Життя Михайла Грушевського... – С. 149–152; Матяш І. Катерина Грушевська: життєпис, бібліографія, архіви. – К., 1997 – С. 108–113.

16. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 47.

демів А. Кримського і В. Корчак-Чепурківського, історика Н. Полонської-Василенко та Новицької. Насамкінець вона заявила, що у К. Штеппи могли виникнути такі переконання і думки під час їхніх розмов, які вона «базувала на установках із-за кордону, однак, про це йому не казала. Все інше – правда» [17]. На очній ставці К. Грушевська поводи́ла себе по-іншому. Вона заявила, що знає К. Штеппу як учасника антирадянської націоналістичної організації, який нерідко бував на їхній квартирі. Без сумніву, така лаконічна заява вразила професора і він додав, що К. Грушевська знає про його антирадянську діяльність набагато більше. Буцімто про це вона знала як особисто від нього, так і від інших учасників організації [18]. На наш погляд, нових компрометуючих фактів очна ставка не дала. Разом із тим, ці свідчення тільки підтвердили й більш рельєфно окреслили «організацію».

Загалом, складається дивне враження, що свідчення К. Штеппи й К. Грушевської планувалося використати для якоїсь акції, можливо, пов'язаної із Західною Україною, бо саме цей регіональний аспект у їхніх свідченнях цілеспрямовано наголошувався і, правдоподібно, тільки вступ Червоної Армії на цю територію зірвав ці плани. Звичайно, для підтвердження цієї версії бракує документів, але очевидно, їх і не буде більше, поки архіви колишнього НКВС не розкриють всі свої таємниці. Проте, це гірка правда, яка цілком вписується в логіку боротьби за життя. Ймовірно, ця логіка раніше підштовхнула інших заарештованих, зокрема Захарчука, Іванушкіна, Коссака, а також Н. Мірзу-Авак'янц і П. Клименка (деякі на час слідства були вже розстріляні) підписатися під нищівним наклепом на К. Грушевську [19]. Зрештою, свідчення самої Катерини Михайлівни фігурували у звинувачувальному висновку на того ж К. Штеппу, О. Майліса, О. Сухова й інших учених, частина з яких також понесли несправедливу кару. Загострюючи увагу на цих фактах, не ставимо за мету когось виправдати чи засудити, а лише хочемо внести певні уточнення до вже усталеної точки зору.

8 вересня 1938 р. відбулася очна ставка між Н. Мірзою-Авак'янц і К. Штеппою, на якій Наталія Юстівна показала, що вчений є кадровим націоналістом і проводить значну підривну роботу на фронті національно-культурного будівництва [20].

17. Там само. – Арк. 149.

18. Там само. – Арк. 144.

19. Там само. – Арк. 180–181; Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 155.

20. Там само. – Спр. 50021 ФП. – Арк. 303; *Вєрба І.В.* Кость Штеппа... – С. 99.

Професор Мірза-Авак'янц пішла ще далі. Вона заявила, що пані Любченко (дружина П. Любченка Н. Крупенік – *авт.*) говорила їй конфедичійно, що я тривалий час був членом «підпільної антирадянської організації», яку разом очолювали Грушевський і Любченко.

Все це було, звичайнісінькою вигадкою, і я чудово розумів, якими саме методами подібні зізнання витягувалися. Але я також розумів, що чинити далі опір марно, оскільки такі важливі свідчення викривають мене, і я поклався на свою долю. Я зізнався в тому, що брав участь у підготовці збройного повстання і терористичних актів [21].

13 вересня 1938 р. був проведений перехресний допит між заарештованим братом акад. М. Грушевського Олександром Сергійовичем і Костем Тодосьовичем. На ній О. Грушевський усіяло виправдовував свого колегу підкресливши, що про його антирадянську діяльність йому ледве чи щось відомо й зазначив, що особисто знав вченого як радянську людину. Натомість, К. Штеппа сказав, що О.Грушевський закликав створювати терористичні групи і розповсюджувати наклепницькі інсинуації на адресу радянської держави [22]. Як не дивно, Олександр Сергійович загалом визнав свідчення К. Штеппи свідчення за правдиві, наголосивши, що його виступи не мали антирадянського характеру.

Костю Тодосьовичу у в'язниці довелося звідати й камеру смертників. Щоправда, як він пригадував, життя у цій камері мало відрізнялося від життя в інших камерах: ті ж процедури (обшуки, оправка, прийняття їжі), але люди були іншими, більш заляканими [23]. У камері смертників він зустрів і героя громадянської війни в Україні, колишнього командира Першої Української радянської дивізії у 1918–1920 рр., голову Ніжинського повіткому КП(б)У в лютому–травні 1919 р. М. Кропив'янського. Але найбільше йому запам'яталися зустрічі з головою контррозвідки батька Н. Махна – відомим Левом Зиньківським – Львовою Задовим. «Громадного роста, грузний, с веснушчатым лицом и рыжий, он, действительно, должен был производить жуткое впечатление на людей, попавшихся ему в руки» – вкарбував він у свідомість ту зустріч [24]. Однак, Костю Тодосьовичу він запам'ятався доброю і сентиментальною людиною, яка

21. Штеппа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії. – Х., 2000. – С. 122.

22. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 64688 ФП. – Арк. 149.

23. Штеппа К.Ф. «Ежовщина»... – С. 103–105.

24. Там само. – С. 108.

співала у камері пісні О. Вертинського й розповідала цікаві історії зі свого бурхливого життя. Вочевидь, ці історії й сьогодні зацікавлять дослідників [25]. Кость Штеппа був одним із останніх, хто бачив Л. Зиньківського перед розстрілом, тому його спогади мають велике значення для дослідників.

Уже 8 грудня 1938 р. у документах слідства була «сформована» контрреволюційна організація, до якої входили К. Штеппа, К. Грушевська, професор Одеського державного університету О. Сухов і декан географічного факультету Київського педагогічного інституту ім. О.М. Горького О. Майліс. Начальник відділу 3-го управління НКВС молодший лейтенант Оболянський підкреслив, що К. Штеппу та К. Грушевську пов'язують між собою як учасників антирадянської націоналістичної повстанської організації, і водночас О. Сухова, О. Майліса та К. Штеппу кваліфікують як агентів японської розвідки [26]. Пізніше, пояснюючи цей аспект, Кость Тодосьович зауважив, що він кілька років очолював візантологічні дослідження в Україні, і цей факт пов'язали з Близьким Сходом, Турцією, Іраном та іншими близькосхідними країнами:

Это обстоятельство «объективно» связало меня с «восточными державами», из которых самой опасной для Советского Союза была, разумеется, Япония. И хотя последняя не принадлежала к «Ближнему Востоку», но это была уже тонкость, которая могла и не интересовать придававших мало значения деталям следователей НКВД.

Второе: в порядке так называемом общественной работы и шефства научных работников над Красной Армией, я должен был читать доклады и лекции по истории военного дела в древности и в средние века высшим командирам Красной Армии, так как советские власти заботились о поднятии их общеобразовательного уровня. Это объективно «связывало меня с Красной Армией», давая мне возможность «собрать шпионские сведения».

Необходимы были еще пути и средства связи с представителями и агентами соответствующих держав. Нашлись и они.

Во-первых, в 1937 году я присутствовал на торжественном банкете, который устраивало общество культурной связи с заграницей в Киеве в честь известного чешского ориенталиста, профессора Грозного.

Я даже разговаривал пять-шесть минут с этим знатным иностранцем, а этого было вполне достаточно, чтобы он успел «завербовать» меня на службу какой-нибудь иностранной разведки [27].

25. Там само. – С. 109–114.

26. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 1–2.

27. Штеппа К.Ф. «Ежовщина»... – С. 75–76.

З останньої абсурдної тези, як пригадувала дослідник історії ВУАН Н. Полонська-Василенко, виріс жажливо-іронічний анекдот, який довгенько з посмішкою переповідали в Києві, за яким, буцімто, після тортур Кость Тодосьович «зізнався», що він японський шпигун, а на запитання про те, від кого ж одержав гроші, відповів, що від мікада в Токіо [28]. У дійсності, звичайно, все це виглядало трагічніше, й згадана байка народилася через свідчення О. Майліса та О. Сухова, які заявили, що збирали свідчення, в т.ч. й від К. Штеппи, котрий читав лекції серед військових Червоної Армії, та передавали їх за кордон через японське консульство в Одесі [29]. Коли організацію остаточно «сформували», 10 грудня 1938 р. здеморалізованого історика ознайомили з обвинуваченням. Цей промовистий документ із шести пунктів вражає своєю езуїтською витонченою лаконічністю. У ньому зазначалося, що К. Штеппа – переконаний український націоналіст із дореволюційним стажем, а з 1927 р. ще й активний учасник антирадянської української повстанської організації, яку очолював із 1931 р. Далі вказувалось, що він спочатку проводив вербовку кадрів у селах Ніжинщини, а після перевідрядження до Києва став керівником. У 1937 р. він створив терористичну групу з метою знищення вождів партії й уряду. На завершення зазначалося, що з 1935 р. учений став агентом розвідки однієї з іноземних фашистських держав і за завданням О. Майліса вів шпигунську роботу в частинах Червоної Армії [30]. З подібними нісенітницями ознайомили К. Грушевську, О. Майліса та О. Сухова. Слідчі свою справу виконали блискуче, тепер роль інквізиторів передавалась військовим юристам. 15 квітня 1939 р. четвірку арештованих доставили під конвоем до залу військового трибуналу Київського особливого військового округу, де в закритому засіданні під головуванням бригадвоенюриста Голенкова над ними відбувся суд. Попередньо всі в'язні підтвердили обвинувачення.

Мог ли я сопротивляться? Мог ли отрицать эти обвинения и отказаться от роли, отведенной мне в «пьесе» Сухова и одобренной следователем НКВД?

Рискуя поломанными ребрами, отбитыми почками и пр., мог бы. Но к чему? Ведь два свидетеля – Сухов и Майлис – были уже нали-

28. Полонська-Василенко В. Исторична наука в Україні за советської доби та доля істориків // Записки НТШ. – Париж, Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 47.

29. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 79.

30. Там само. – Арк. 172–173.

цо, а этого было вполне достаточно для обвинительного приговора. А интересы Истины?...

Нет. Я не имел силы ради нее идти на распятие. В этом мой грех.

Все, кто не прошел через чистилище НКВД, не испытал всех при-
емов его следственного воздействия, пусть со спокойной совестью
забросают меня камнями... [31].

Цей спектакль вартий окремих зауваг, бо проливає світло на важ-
ливий момент біографії К. Штеппи, а саме – на його зв'язок із НКВС
УРСР. Ця тема побіжно відображена в історіографії, проте, витоки її,
правдоподібно, сягають 1939 р., доби «чудесного воскресіння з мерт-
вих» ученого. Якраз із цього часу К. Штеппі закидають сексотство,
таємне інформаторство, слугування різним іноземним розвідкам. Од-
нак, визрівши в підсвідомості багатьох людей, ці приховані думки
ледве чи опиралися на достовірні джерела. Сьогодні, керуючись до-
кументами, які довгі роки були сховані в ДА СБУ, можемо бодай у
загальних рисах відтворити другу іпостась талановитого вченого, яка
була, без сумніву, огидна йому самому.

У виступі на суді К. Штеппа переповів попередні свідчення, але впе-
рто відхрестився від звинувачень у терористичній діяльності й у спів-
праці з японськими спецслужбами. Насамкінець він зазначив, що тво-
рив задля науки, у якій чимало зробив корисного, просив суд врахува-
ти його чистосердечне каєння та змилосердитися. Приблизно за таким
сценарієм вивели на судилище й інших приречених. Здебільшого, суд-
ді у військовій формі почули попередні виступи-каєття арештантів.

Однак, на другий день, 16 квітня 1939 р., коли процес досяг своєї
кульмінації й нависла загроза розстрілу, К. Штеппа та О. Сухов до-
моглися від суддів окремого від К. Грушевської та О. Майліса заслу-
ховування, оскільки їхні свідчення мають суттєве значення у справі.
Те, що оповів К. Штеппа дуже обмеженому колу слухачів, з усією
наочністю розкрило другий, законспірований бік життя історика.
Враховуючи важливість сказаного, хочемо подати його дослівно.

З 1927 року я почав працювати секретним співробітником НКВС.
По роботі в апараті НКВС я був зв'язаний в Ніжині з начальником
міствідділу НКВС Козельським і НКВС УРСР з Долинським, Пусто-
войтовим, Соколовим і Тимошенком. Надалі ці особи були викриті
як вороги народу. Подані мною на попередньому слідстві свідчення

з даного питання не цілком відповідають дійсності. До 1927 року я тільки виявляв хитання у національному питанні, але організаційно з українським націоналізмом зв'язаний не був. До складу контрреволюційної націоналістичної організації на Україні увійшов за дорученням колишніх співробітників НКВС, зокрема, Козельського. Надалі свою належність до цієї організації від співробітників НКВС я не приховував. Про це знали не тільки в Ніжинському міськвідділі НКВС, але і в НКВС УРСР. Будучи секретним співробітником НКВС, я дав багато матеріалів по викриттю українського контрреволюційного націоналістичного підпілля, всі ці мої агентурні дані знаходилися в НКВС. Я викрив націоналістичну групу, очолювану Сахновським, Лозовиком, Склярівим та іншими. Націоналістичну організацію, очолювану Грушевським М.С., я також розкрив і викрив. Мені НКВС доручало особливо важливі завдання і я їх виконав. Я був відряджений в місто Москву для (так у документі – *авт.*) антирадянської націоналістичної діяльності Грушевського М.С. і це завдання виконав. Мені доводилося працювати в особливо важких умовах. Я подав ряд цінних матеріалів по викриттю українського націоналістичного підпілля, але частина цих матеріалів органами НКВС затушовувалася. Мені казали: «почекай», «ще не настав момент» і т.д. Я усвідомлюю, що не досить політично розвинутий і відставав в кваліфікації окремих видів контрреволюційної діяльності ворогів, однак це не свідчить про те, що покривав антирадянське націоналістичне підпілля в Україні [32].

Мабуть, цей виступ Костя Тодосьовича задовольнив членів трибуналу, й надалі вони просили уточнити тільки окремі деталі. У зв'язку з цим К. Штеппа прояснив, що секретним співробітником НКВС працював із 1927 р., але документально оформився тільки в 1928 р. у Ніжинському міськвідділі НКВС. У центральному ж апараті рахувався з 1930 р. Далі він розкрив певні деталі своєї співпраці з органами підкресливши, що від нього тільки вимагалось зайняти керівне становище в націоналістичній організації. Проте в агентурних зведеннях – як на цьому наполягали в НКВС – свого прізвища він не ставив, як учасник антирадянської націоналістичної організації за документами не проходив. При цьому К. Штеппа наголосив, що його зв'язки з іноземною розвідкою – легенда. Все ж через півгодини своєї деконспірації, він заявив, що для НКВС його інформаторство було недостатнім. Від нього вимагали якомога швидше очолити керівництво

націоналістичною організацією, чого він не встиг зробити, позаяк був заарештований. Єдине, чого вдалося йому досягти, – це завербувати кадри, але саме під час процесу, за його словами, він усвідомив, що це в чекістські плани не входило. Врешті-решт довелося визнати свою вину в неправильних методах агентурної роботи [33]. Історією своєї співпраці з НКВС поділився і О. Сухов, але члени трибуналу визнали його відвертість недостатньою.

Вивчаючи архіви СБУ, сьогодні можна дещо додати до слів К. Штеппи. У документах зафіксовано псевдоніми та прізвиська, за якими він проходив у агентурних списках. У донесеннях ДПУ–НКВС УРСР учений фігурував як «Лохвицький» і «Медведєв». Значимо, що чекісти активно втручалися в науковий процес і частенько давали вказівки щодо публікації тієї чи іншої праці, зокрема, так було з «Україною» М. Грушевського [34].

Разом із тим, хочемо подати окремі зауваження щодо співпраці Костя Тодосьовича. Можливо, мотивація власних учинків і рішення погодитись на співпрацю з органами ДПУ–НКВС УРСР не полишали К. Штеппу. В одній зі своїх праць він, розмірковуючи над сексотством як явищем тогочасного життя, пояснював:

... інші сексоти виконували свою роботу під впливом більшого чи меншого безпосереднього тиску на тій машині, під колеса якої вони потрапили. Це, звичайно, слабкі й безхарактерні люди чи такі, що мали підстави боятися НКВС. У своїй більшості вони були завербовані з величезного числа людей, що сподівалися, працюючи на НКВС, здобути прихильність цієї організації та відвернути небезпеку жереба «класового ворога». Але вони прорахувалися. Нерідко вони були людьми виняткових якостей, як то жінки й дівчата особливої краси й духу, які стали об'єктом тиску з боку НКВС і були примушені виконувати такі об'єкти, сподіваючись врятувати своїх друзів та близьких родичів. НКВС в цілому твердо дотримувалися таких угод, у всякому разі доти, поки новий поворот подій не зробить службу цих людей непотрібною, після чого вони будуть заарештовані [35].

Безперечно, у цих словах занотований гіркий досвід і самого К. Штеппи. Хоча така співпраця була йому вкрай огидною, але іншо-

33. ДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 182.

34. *Шпановал Ю.* Невідомі документи ГПУ–НКВД про життя і діяльність М. Грушевського у 1924–1934 роках // УІ. – 1996. – № 1–4. – С. 337–338.

35. *Штеппа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії... – С. 130.

го виходу вчений не бачив. Від цього залежали кар'єра, життя самого історика та його рідних. Очевидно, задля порядку Кость Тодосьович у виступі на суді перебільшив свою діяльність як інформатора. Це є очевидним і з огляду на те, що органи НКВС навряд чи півтора року мордували б у своїх катівнях цінного співробітника й довели його сім'ю до злиденного й голодного існування.

Розмірковуючи над явищем сексотства в Радянському Союзі, хочемо подати ще окремі зауваження, принаймні, щодо ситуації в науці. Сам К. Штеппа згадував, що із трьох людей, які зустрічалися, один обов'язково був сексот: « Я не знаю, чи це правда. Швидше за все, двоє з них були сексотами. Можливо, всі троє» [36]. На сьогоднішній день це явище ще не стало предметом окремого наукового дослідження; напевне, й не стане найближчого часу через засекреченість матеріалу й значних архівних утрат (часто – цілеспрямованих), а головне – з огляду на морально-етичні наслідки, які, без сумніву, породять такі дослідження.

Поза тим, варто визнати, що актуальність цієї дразливої проблеми безперечна. Це явище в радянському суспільстві не було поодиноким і рідкісним, скоріше – навпаки. Його масштаби в міру побудови соціалізму та – як результат – появи прокомуністично настроєних учених, тільки зростали. Безперечно, першість тут вели науковці-партійці, особливо молоді, сформовані у післяреволюційний період. Але й ті дослідники, котрі начебто стояли осторонь більшовизації наукової інтелігенції, також зазнали ідеологічного тиску з боку партійного апарату, що зрісся з репресивним. Звичайно, можна було уникнути вербовки ДПУ–НКВС, але це перекреслило би кар'єру, добробут і, навіть, життя. Про методи, які застосовували радянські каральні органи, щоб залучити нових агентів, і ціну відмови від співпраці з ними описав у своїх спогадах відомий правник Л. Окіншевич [37]. Тоді, на початку 1930-х років доля була більш милосердною до цього науковця – він за свою відмову стати сексотом позбувся, як би цинічно це не звучало, *лише* високої посади заступника секретаря Соціально-економічного відділу ВУАН, зрештою – *лише* улюбленої справи.

Але не всім науковцям, яких насильно затягнули у свої тенета репресивні органи, вдалося відбутися малою кров'ю. Приклад цього – доля завідувача академічної друкарні, історика й етнографа

36. Там само. – С. 129–130.

37. Див.: *Окіншевич Л. Моя академічна праця в Україні.* – Львів, 1995. – С. 50–52.

М. Левченка. Прийомний син акад. А. Кримського і його найближчий помічник, він у 1926 р. був завербований чекістами як донощик, однак, за їх висновками, подавав «явну дезінформацію органам ДПУ» [38]. Не має сумніву, що цього було цілком досить, щоб М. Левченка за сфабрикованим процесом СБУ засудили до вищої міри покарання, «милосердно» заміненої на 10 років концтаборів [39].

О. Сухов, що разом із К. Штеппою визнав свою співпрацю з НКВС, розповів, як він шпигував у Одесі, не зупиняючись, навіть, перед доносами на своїх родичів і родичів дружини [40]. При цьому він не забув додати, що працював і на японську розвідку, підтвердивши легенду про своє подвійне агентство.

Логічно, що найщільнішим кільцем інформаторів НКВС оточили найбільш відомого українського історика М. Грушевського, який у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну. Відразу ж органи ДПУ почали створювати розгалужену мережу інформаторів і сексотів різних гатунків для пильного стеження за колишнім головою Української Центральної Ради та його однодумцями. Це гарно проілюстровано в науково-документальному виданні В. Пристайка та Ю. Шаповала «Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934». Упорядники, без сумніву, знали більше, ніж могли сказати, й не розкрили прізвищ таємних донощиків.

Однак, навіть за езоповою мовою наведених джерел можна вирахувати декого з імовірних таємних співробітників. Це стосується, насамперед, повідомлення Київського окружного відділу ДПУ про те, що біля М. Грушевського є надійна людина, котра не тільки наближена до нього по роботі в Академії, але і його старий партійний товариш [41]. Знаючи матеріал і коло співробітників славетного Грушевського можна вирахувати, що під цю категорію підпадають усього декілька осіб, насамперед, особистий секретар академіка Ф. Савченко та проф. О. Гермайзе. Цим самим методом можна вирахувати анонімного автора компромату на Михайла Сергійовича, зібраного та поданого до карально-репресивних органів одним із аспірантів-

38. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 58105. – Арк. 195; *Верба І.* Кость Штеппа... – С. 102.

39. *Циганкова Е.* Маловідомі сюжети з академічного життя // Вісник Національної академії наук України. – 1996. – № 3/4. – С. 55.

40. ДА СБУ. – Спр. 50407 ФП. – Т. 1. – Арк. 183.

41. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С. 40.

партійців КНДКІУ в листопаді 1926 р. [42]. У науково-документальному виданні В. Пристайка та Ю. Шаповала його прізвище замовчується. Але швидше за все йдеться про члена КП(б)У, аспіранта з 1925 р. В. Камінського, який у своїх свідченнях 1938 р. зазначав, що, навчаючись на кафедрі М. Грушевського, вів безкомпромісну боротьбу із самим академіком і «грушев'янцями» [43]. Щоправда, не менше шансів на кандидата у кляузники й у іншого члена КП(б)У, аспіранта КНДКІУ з 1926 р. П. Кияниці [44]. Торкаючись цієї делікатної теми, слід зазначити, що М. Грушевському явно не щастило з аспірантами, особливо з тими, яких йому силоміць нав'язувала Укрголовнаука. Навіть і ті, кого він сам відбирав, також нерідко працювали на ДПУ. Це стосується, насамперед, секретаря редакції часопису «Україна», що виходив під орудою Михайла Сергійовича, його учня П. Глядівського. Останній вимушено сексотив упродовж майже двох років (1931–1933), але, на думку депеушників, «вів себе по-дворушницьки і займався активно антирадянською діяльністю», за що й був усунений від такої роботи [45]. Мабуть, П. Глядківському тоді більш пощастило, ніж іншим колегам М. Грушевського, і репресивна машина його не зачепила. Але так таланило не всім. Наприклад, після кількомісячного ув'язнення у слідчому ізоляторі завербували відомого літературознавця, соратника Михайла Сергійовича – С. Гаєвського. Його справа потрапила до агентурного фонду репресивно-каральних органів [46], а науковець опинився у Середній Азії, де його сліди загубилися. До цього часу не вдалося з'ясувати долю помічників іменитого історика – аспіранта І. Мандзюка та секретаря-архіваріуса М. Жуківської. Перший після арешту в 1929 р. вийшовши на свободу фактично зник, проте, його справа осіла в агентурному фонді [47]. Те ж саме чекало й на М. Жуківську, яка, на нашу думку, під час слідства у 1931 р. дала згоду стати інформатором, однак, після звільнення також безслідно зникла [48].

42. Там само. – С. 67.

43. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 47595. – Арк. 74 зв.; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К., 2006. – С. 216.

44. НА ІУ. – Оп. 3. – Спр. 172. – № 15.

45. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594. – Арк. 35–37.

46. Там само. – Спр. 54892. – Арк. 116.

47. Там само. – Спр. 56914. – Арк. 1.

48. Там само. – Спр. 57432. – Арк. 21.

Узагалі, за всіма ознаками обробка потенційних секретних співробітників проходила під час арешту та подальших судових процедур, де в'язня відповідно обробляли і після його згоди знаходили сміхотворне формулювання звинувачення, щоб випустити на волю. Скажімо, відомого етнографа В. Петрова у 1938 р. (можливо й раніше) затягнули в лабети спецслужб. За період слідства йому інкримінували важкі злочини, зокрема, те, що він ідейний монархіст-чорносотенець, який ще в 1919 р. працював у в денікінській розвідці. Проте, за місяць після арешту в червні 1938 р. В. Петрова звільнили в зв'язку з недостатністю доказів [49]. Чимало здивувань викликає і справа історика-марксиста М. Рубача, який у 1935 р. також був ув'язнений. Його звинувачували в ідеологічних помилках, ідеологічному збоченні, в тому, що він, мовляв, як член троцькістської організації подавав у своїх працях процес переростання буржуазно-демократичної революції в пролетарську викривлено. Проте, через деякий час Михайло Абрамович опинився на волі, а в його слідчій справі зазначалося, що органам НКВС «недостатньо зрозуміла його контрреволюційна діяльність» [50].

Трагікомічно на цьому тлі виглядає ув'язнення в 1933 р. відомого натоді літературознавця О. Дорошкевича, звинувачення якого викладені на десятках сторінок його слідчої справи. Того, що йому приписували, вистачило б на фабрикування кількох гучних процесів, бо складається враження, що Олександр Костьович мав би розплачувався за всю Академію. Так, у звинувачувальному висновку зазначалося, що він «націоналістично направляв всю роботу в цілому при, здавалося б, радянськості всіх виступів і декларацій» [51]. Далі – як не парадоксально – у вересні 1933 р. вченого звільнили з-під варті з доволі незвичним формулюванням, у якому попри констатацію факту, що він є активним учасником контрреволюційної організації, зазначалося, що, враховуючи стан його здоров'я (порок серця, коліт, гострий розлад нервової системи), слідство припиняється [52].

Подібних прикладів чимало. Звичайно, в даному дослідженні ця тема зачіпається лише побіжно, висувати комусь звинувачення, звісно, за мету не ставиться – тим більше, що можемо оперувати тільки окремими документами. Але навіть проаналізоване, дає підстави твердити, що

49. Там само. – Спр. 56393 ФП. – Арк. 1–6.

50. Там само. – Спр. 39490 ФП. – Арк. 67–68.

51. Там само. – Спр. 44590 ФП. – Арк. 75.

52. Там само. – Арк. 156.

явище сексотства стало частиною біографії цілого покоління українського суспільства, зокрема, наукової інтелігенції. Здається, що без вирішення цієї проблеми її портрет за радянського часу буде неповним.

Проектуючи ці зауваги на постать К. Штеппи, робимо спробу зрозуміти мотивацію його вчинків: у прагненні вижити він сам себе перевершив – у свідченнях відвів собі головну роль у розгромі школи М. Грушевського. Вчений, на нашу думку, свідомо творив легенду, оскільки довгі роки жив у Ніжині, отже, його віддаленість від установ М. Грушевського ставить під сумнів володіння ним повноцінною інформацією.

Ймовірно, біля М. Грушевського була все ж більш поінформована людина, яка не через примус, а за прихованими ідеологічними переконаннями шпигувала за істориком і його колегами. Зрозуміло, що це в жодному разі не знімає вини з самого К. Штеппи. Проте, гіперболізувати його роль у тій ситуації також не варто. Зрештою – така «чистосердна розповідь» на суді врятувала йому життя, тоді як доля інших трьох в'язнів була трагічною: О. Сухову не зарахували його співпрацю з НКВС і спочатку засудили до вищої міри покарання, а потім замінили її на 5 років позбавлення волі; такий самий термін призначили і О. Майлісу, але за результатами дослідження, проведеного у червні 1939 р., звільнили [53]; К. Грушевській присудили 8 років виправно-трудових концтаборів, покаравши найсуворіше з усієї четвірки [54].

Хоча К. Штеппа й звідав всі муки слідства і все подальше життя жив у страху, але одержав життя, більше того – омріяну свободу. Щоправда, не одразу: ще довгих півроку вченого тримали в цілковитій ізоляції й непевності; 4 вересня 1939 р. навіть «ощасливили» медичним висновком, що він цілковито здоровий і може йти на етап [55]. Мабуть, це було останньою наругою над ним, бо вже 27 вересня 1939 р. перед ним у зв'язку з «бездоказовістю звинувачення» відкрилися двері Лук'янівської в'язниці [56]. Попередньо він дав підписку про нерозголошення побаченого й почутого в ув'язненні [57].

Однак, що в цій справі рано ставити останню крапку. Доведеться ще довго й наполегливо аналізувати як був інспірований процес, що йому передувало; досконало вивчити поведінку кожного з обвинува-

53. *Матяш І.* Катерина Грушевська... – С. 21.

54. *Пиріє Р.Я.* Життя Михайла Грушевського... – С. 157–158.

55. ДА СБУ. – Спр. 49863 ФП. – Т. 1. – Арк. 236.

56. Там само. – Арк. 240–242.

57. *Штепа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії... – С. 129.

чених, особливо О. Сухова та О. Майліса. Важливо з'ясувати й усі аспекти процесу над Н. Мірзою-Авак'янц і П. Клименком. Але поки не всі спецсховища відкриті, доводиться задовольнятися підписаним у 1959 р. Указом Військової колегії Верховного Суду СРСР про реабілітацію К. Грушевської, де відзначалося, що К. Штеппа «був зацікавленою в справі особою» [58]. Остання теза навряд чи враховує всі перипетії тодішнього часу.

Для К.Штеппи життя тривало й поступово поверталось у звичну колію: він був поновлений у професорському званні на посаді завідувача кафедри стародавньої історії Київського університету, яку втратив через арешт, а перша поява вченого у стінах університету викликала щирі радість студентів, які стоячи вітали його воскресіння з мертвих. Цей епізод занотував тодішній студент К. Штеппи І. Грищенко:

Наскільки сильно любили і глибоко поважали студенти професора Штеппу, може свідчити такий епізод. Якось відповідно до розкладу мала відбутись його чергова лекція. Як завжди, ми з дзвінком зайняли місця в аудиторії. Однак, проходить п'ять, десять хвилин, а професор ніяк не з'являється. Це здивувало нас. Адже раніше такого не траплялося. Для з'ясування ситуації староста курсу звернувся в деканат. Секретарка декана Зінаїда Василівна Белова прийшла в аудиторію і сказала, що можна розійтись, професора Штеппи сьогодні не буде. На другий день ми узнали, що його заарештовано як «ворога народу». Звістка приголомшила нас. Кожний задав собі питання: «Невже?, «Та цього не може бути!».

Прошло кілька місяців (19 місяців – *авт.*), і одного дня, вже по закінченні перерви, хтось із однокурсників вбіг в аудиторію і вигукнув: «Професор Штепа повернувся! Тільки-но бачив, як він пройшов до кабінета ректора! Ми всі, незважаючи на те, що ось-ось мала розпочатися лекція, зірвалися з місць, прожогом кинулись на перший поверх і шеренгами стали уздовж стін коридору, що вів до ректорського кабінету, чекаючи на появу Костянтина Васильовича (Феодосійовича – *авт.*) І ось, нарешті, він з'явився з-за дверей. Ми радо вітали його. Він був помітно схвилюваний такою зустріччю. На наші привітання відповідав поклонами. Виявляється, хтось подав на нього в органи державної безпеки наклепницький донос. При докладній перевірці виявилась його невинність і професора Штеппу було звільнено [59].

58. Малик Я. Катерина Грушевська... – С. 276.

59. Грищенко І.А. Нехворощани (Життя і доля селян Надросянського краю в XIX–XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2004. – С. 137.

К. Штеппа одразу повернувся до своїх наукових студій, продовжував займатися науково-організаційною роботою, керував дисертаціями Б. Радзіковського та А. Єфременка [60], а вже з 1 листопада 1939 р. заявив нову тему свого дослідження «Римська Африка за доби переселення народів», яка стала частиною узагальнюючої праці «Революція рабів і варварське завоювання Римської імперії». Цю роботу історик планував закінчити 1 листопада 1941 р. У зв'язку з цим у робочі плани збірок і часописів «Наукові записки історичного факультету КДУ» та «Вестник древней истории» подав низку оригінальних студій [61]. Рецензуючи його праці, відомий учений О. Оглоблин відзначав, що вони написані на засадах марксистсько-ленінської методології, насичені великим історичним і методологічним матеріалом, надзвичайно багаті на оригінальні думки й поради вчителям» [62]. Така оцінка цілком об'єктивна: К. Штеппа кілька разів їздив у відрядження до Ленінграда, де працював у архівах та бібліотеках і здійснив властивий йому ретельний та копіткий пошук матеріалу. На основі зібраного, а також попереднього доробку він підготував ґрунтовну доповідь на тему «Повстання Фірма 372–374 рр. н.е. (До історії падіння Західно-Римської імперії)», яку виголосив у квітні 1940 р. на науковому форумі Київського університету, присвяченому 175-й річниці від дня народження М. Ломоносова [63].

Варто наголосити, що протягом 1940 р. у різних виданнях побачили світ багато методичних праць Костя Тодосьовича, написаних переважно для середньої школи. Це, зокрема, «Восстание Стоцы (536–546 гг. н.э.). К истории революционных движений в Римской Африке» [64], «Літературні ілюстрації у викладенні історії в середній школі (6–7 класи)» [65], «Мифы и легенды в преподавании истории Греции и Рима: (До методів вивчення історії в 5–6 класах)» [66].

Однак, успіхи вченого весь час затьмарювалися клопотами. Чимало хвилювань принесла йому епопея із перезатвердженням докторату.

60. ДА м. Києва. – Ф. Р-1246. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 10.

61. Там само. – Оп. 13. – Спр. 2. – Арк. 9.

62. ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 250. – Арк. 2.

63. Там само. – Спр. 247. – Арк. 36.

64. *Штеппа К.* Восстание Стоцы (536–546 гг. н.э.): К истории революционных движений в Римской Африке // Вестник древней истории. – 1940. – № 3/4. – С. 115–130.

65. *Штеппа К.* Літературні ілюстрації у викладенні історії в середній школі (6–7 класи) // Комуністична освіта. – 1940. – № 12. – С. 49–60.

66. *Штеппа К.* Мифы и легенды в преподавании истории Греции и Рима: (До методів вивчення історії в 5–6 класах) // Комуністична освіта. – 1940. – № 8. – С. 38–47.

Ще 4 листопада 1939 р. Вища атестаційна комісія СРСР прийняла рішення про переатестацію наукових ступенів і вчених звань, і когорта іменитих професорів університету, в яку входили К. Штеппа, Л. Беркут, О. Оглоблін, звернулася до цієї інституції за роз'ясненнями. Проте, з Москви прийшла відповідь, яка їх приголомшила: їхні докторські ступені, присвоєні Укрголовнаукою впродовж 1927–1928 років були визнані недійсними, вченим радили для перезатвердження подати клопотання від імені Вченої ради Київського університету [67]. Довелося вкотре збирати папери, звертатися до впливових і авторитетних фахівців за підтримкою, зрештою, готуватись до вимогливої атестації. Щоправда, 10 грудня 1939 р. вчена рада історичного факультету університету ухвалила, що «зважаючи на багаторічну педагогічну і наукову діяльність професорів Оглобліна, Беркута і Штепи, а також на важливість для історичної науки написаних ними наукових робіт, просити Вчену раду університету підтримати її клопотання перед ВКВШ (підкреслення в документі – *авт.*) про затвердження присуджених їм в 1927 р. ступеня доктора історичних наук» [68]. Сьогодні це здається справою більш легкою, а тоді фахівців із докторським дипломом такого рівня було обмаль і зрозуміло, що підготовці кадрів надавалося великого значення – йшлося ж бо про спеціалістів, у руках яких зосереджувався процес виховання молоді. Мабуть, у справі перереєстрації довелося тоді подолати чимало перешкод. На поверхню сплили давні інтриги, особисті образи, чимало було бажаючих зайняти посади завідувачів кафедр столичного університету, якими керували професори Л. Беркут (кафедра середньої історії), О. Оглоблін (кафедра історії України) і К. Штеппа (кафедра стародавньої історії). Історик А. Введенський – тоді виконувач обов'язків завідувача кафедри історії народів СРСР Київського університету – намагався, навіть, зірвати засідання Вченої ради історичного факультету й перенести розгляд згаданого питання на невизначений термін [69]. Спогад про цю «баталію» залишився в одній історіографічній довідці проф. О. Оглобліна, датованій 1942 р., де він зазначав, що в 1939–1940 роках А. Введенським робилися всілякі спроби поглинути вивчення історії України [70]. Звичайно, така не-

67. Там само. – ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 77.

68. Там само. – Спр. 247. – Арк. 18.

69. *Верба І.* Олександр Оглоблін. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 240–241.

70. Див. *Оглоблін О.* Українська історія у Київському університеті за часів більшовицького панування (публікація І. Верби) // Наукові записки Інституту української

здорова атмосфера відбилася й на К. Штеппі. Незважаючи на позитивне рішення університетської Ради, він почав готувати нову докторську дисертацію. Між тим факультетські суперечки затяглися. Так і не дочекавшись переатестації докторського ступеню, помер в 1940 р. Л. Беркут, а професор О. Оглоблин, утративши посаду завідувача кафедри, яку посів історик-комуніст П. Лавров, усе ж досяг свого – 2 березня 1941 р. таки був перезатверджений Вищою атестаційною комісією СРСР без повторного захисту докторської дисертації [71]. Судячи з документів, К. Штеппа планував упродовж 1941 р. захистити дисертацію на науковий ступінь доктора історичних наук [72], що незабаром і сталося. Без сумніву, саме з цією метою в 1941 р. він випустив ідеологічно загострену брошуру, котра була частиною його лекцій і присвячена повстанню рабів за часу існування Римської імперії. Ця праця відповідала кращим традиціям марксистсько-ленінсько-сталінської методології [73]. Вона вийшла у Політвидаві при ЦК КП(б)У значним – навіть як для УРСР п'ятдесятитисячним накладом як додаток до журналу «Більшовик». У певному сенсі, ця праця наочно продемонструвала злам, який відбувся з ученим. З іншого боку, так тоді писали всі, особливо ті, хто вцілів у жорнах сталінського терору, бо наприкінці 1930–х років уже не йшлося про методологію наукової праці, – радше про методологію її цілковитого знищення...

Навіть після звільнення примара фізичного знищення у зв'язку з можливим повторним арештом усе частіше переслідувала К. Штеппу. Він усвідомлював, що привід до чергового арешту (і не один!) залишається в силі: предки німці, участь у «білому» русі, співпраця з М. Грушевським, батько і брат-священники, дворянське походження дружини. Тому логічно, що для К. Штеппи початок II Світової війни став тим порятунком від сталінської тиранії, якої він весь час прагнув уникнути. Вочевидь, він міг би евакуюватися з Київським університетом, але зробив все, щоб цього не сталося. Врешті-решт, як показали наступні події – це було правильне рішення, бо НКВС приходило, щоб його заарештувати, але декілька тижнів перед цим він ночував поза власною домівкою [74].

археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1996. – Т. 1. – С. 413.

71. Верба І.В. О.П. Оглоблин // УДЖ. – 1995. – № 6. – С. 92.

72. ДА м. Києва. – Ф. Р-1246. – Оп. 13. – Спр. 2. – Арк. 5 – 5 зв.

73. Шмена К. Революція рабів в античному світі. – К., 1941. – 23 с.

74. Верба І. Кость Штеппа... – С. 106.

Р О З Д І Л VIII

Фольксдойч у окупованому нацистами Києві

II Світова війна (власне – німецько-радянська війна 1941–1945 років у межах II Світової війни або Велика вітчизняна війна радянського народу 1941–1945 років), зосібна, роки окупації Києва – важлива сторінка в біографії К. Штеппи, яку ще довго та наполегливо доведеться відтворювати й осмислювати. Треба зауважити, що проблема «Штеппа і період окупації» не така проста, як здається на перший погляд. Звісно, неважко піти за окремими публікаціями, де постать ученого змальована в суто негативних тонах, відтворивши с такий спосіб викривлений портрет ученого. До того ж, образ Штеппи-дослідника легше реконструювати, ніж образ Штеппи – громадського діяча. Передусім тому, що за своєю суттю К. Штеппа був не громадським діячем, а ученим, істориком. Однак, за нацистської окупації, коли гітлерівці вкрай негативно поставилися до української науки, зокрема, гуманітарної, вбачаючи в ній паростки недобитого більшовиками націоналізму, реалізувати себе можна було лише за умов громадської праці. Варто враховувати й той факт, що К. Штеппа зі своїм німецьким корінням мав переваги перед земляками з України, тому й увага нових «господарів життя» до нього була незмірно великою.

Як пригадувала донька Костя Годосьовича Агляя, коли німецькі війська підходили до Києва, батько твердо вирішив не відступати з міста разом із Червоною Армією, хоча така можливість у нього й була [1]. Він міг евакуюватися з Київським університетом, але цього не зробив. Хоча в хаосі евакуації виїхати таки було важко. У першу чергу евакуювали віддані владі кадри та їх сім'ї, а К. Штеппа таким не вважався. Не було, зрештою, жодної надії, що він благополучно доїде до місця евакуації, а не стане жертвою чергової репресивної хвилі.

Пізніше свій вибір К. Штеппа пояснюватиме так:

Однак, як і в 19-му році, коли був упевнений, що Біла армія не переможе, я все ж вирішив бути на її боці. Так підказувало мені моє безпосереднє відчуття, моя совість. Так і тепер. Я вирішив не йти з більшовиками, щоб там потім не трапилося.

Тут повторилося у моєму житті те, що я відчував на фронті у пері-

1. Горман А.К. Другая сторона медали // XX век. История одной семьи... – М.: Русаки, 2003. – С. 9. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII).

од «братання» – мені здалося, що з німцями у мене більше взаємного розуміння, ніж з більшовиками...

Всі, хто залишився у Києві – спалили свої кораблі... Відступати було нікуди, не тільки мені одному.

Чітко уявлялася альтернатива: чи німці... чи більшовики. ... Більшовики – це неминуча вірна смерть. Німці? – як сказати? Якщо вони переможуть, – сили їх будуть все ж виснажені. Утримати владу над країною при тих політичних принципах і методах управління, з якими вони почали свій похід на Схід, вони ні при яких обставинах не зможуть. В цьому не було жодного сумніву. Але все це були питання завтрашнього дня. Сьогодні ж нічого іншого не залишалось. Як сподіватися на їх перемогу і в міру своїх сил допомагати їм у звільненні України від більшовиків. Психологічно і політично населення було готове до колаборації. Батьківщина під владою більшовиків нам була не потрібна. Від такої батьківщини ми готові були відмовитися, навіть, якщо б не було надії знайти іншу. Завойовниками батьківщини по-суті були і німці, і більшовики [2].

Тож, К. Штеппа *цілком свідомо* вибрав окупацію.

Еще до начала массовых казней в Бабьем Яру (до 29 вересня 1941 р. – *авт.*) к папе пришли представители украинских националистов и предложили ему стать «головой ради», от чего отец отказался, но согласился возглавить отдел народного образования в новой администрации [3].

І справді: зі створенням КМУ на чолі з колегою з Київського університету – істориком О. Оглоблиним, Кость Тодосьович у вересні 1941 р. посів важливий і відповідальний пост завідувача відділу культури та освіти. Навряд чи легкою справою було відродити вертикаль початкової, середньої та вищої школи, дбати про мистецько-культурне життя колишньої столиці Радянської України. Бракувало кадрів і коштів, зрештою, до управління містом прийшли нові люди, заледве знайомі зі специфікою адміністративно-господарської діяльності. К. Штеппа вмів підбирати співробітників, що говорить про нього як про вмілого організатора. Вже 16 листопада 1941 р. з його подання голова КМУ призначив на заступників Костя Тодосьовича плеяду авторитетних спеціалістів П. Єфременюка – у справах середньої школи, І. Кавалерідзе – у справах мистецтва і Л. Окиншевича – у

2. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 54.

3. Там само.

справах вищої школи і наукових установ [4]. Водночас, із укомплектуванням штату відділу культури та освіти КМУ в листопаді того ж року К. Штеппа подбав про заснування в Києві Української архівної управи як керуючого органу всіма архівними установами [5]. Тоді ж була відновлена й низка центральних установ того ж профілю, серед яких – Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича (директор В. Міяковський) та Центральний архів давніх актів (директор Н. Полонська-Василенко). Зрозуміло, К. Штеппа все узгоджував із німецьким командуванням, бо те, чого свого часу мало поцінували більшовики, вкрай вигідно для своїх пропагандистських цілей використали окупанти. З іншого боку, ігнорувати позитивний бік цієї акції аж ніяк не можна. Варто поставити в заслугу К. Штеппи й те, що він зібрав під своїм керівництвом найкращі на той час сили інтелігенції – науковців, головне, гуманітаріїв, також музеєзнавців, митців, – загалом людей творчих, багатьом із них тим самим урятував життя.

Узагалі, розвиток історичної науки в Україні за нацистської окупації ще не був предметом спеціального дослідження, тому зупинимось на цьому докладніше з огляду на його зв'язок із діяльністю К. Штеппи в Києві. Ця тема з кон'юнктурних причин довгі роки практично не вивчалася і тільки останнього часу в окремих публікаціях [6] можна натрапити на згадки про життя українських істориків під зверхністю гітлерівців.

У працях зарубіжних українознавців, зокрема, Л. Винара, В. Омельченка й інших, ця проблематика розглядалася ширше [7]. Проте, в ос-

4. ДАКО. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. 172. – Арк. 22.

5. Там само. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 3.

6. *Гирич І.* Архів-музей переходової доби // *Старожитності.* – 1992. – Ч. 1. – С. 5; *Коваль М.* Доля української культури за «нового порядку» (1941–1944) // *УІЖ.* – 1993. – № 11; *Ульяновський В.* Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун: сторінками життєпису // *Полонська-Василенко Н.* Історія України. В 2-х тт. – Т. 1. – К., 1995; *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 2000; *Ткаченко М.* Музей України під час Другої світової війни (1939–1945 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1996. – 223 с.; *Дубік М.* Архівна справа в окупованій Україні (1941–1944 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06 / НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1997. – 189 с.; *Севта Т.* Архівні джерела про українські культурні цінності, вивезені нацистами в роки Другої світової війни: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2000. – 20 с.

7. *Винар Л.* Олександр Петрович Оглоблин. 1899–1992. Біографічна студія. – Нью-Йорк; Торонто; К.; Париж, 1994; *Омельченко В.* Проф. д-р Олександр Оглоблин // *Вісті УВАН.* – Нью-Йорк, 1970, ч. 1; *Любченко А.* Щоденник. – Торонто; Оттава,

новному дослідженню діаспори були написані на матеріалах спогадів українських вчених-емігрантів О. Оглобина, Н. Полонської-Василенко, Н. Кордиш-Головко, А. Любченка, Ю. Шевельова [8], які не вирізняються точністю у викладі фактів, хоча й подекуди містять цікаві сюжети. Загалом, як відомо, спогади апріорі не можуть вважатися об'єктивним джерелом. Натомість, сьогодні в Україні дослідники мають можливість на основі архівних джерел уточнити й значно розширити інформацію про розвиток історичної науки впродовж зазначеного періоду.

За сучасними даними (досить наближеними), в Києві під час окупації залишалось щонайменше 50 діячів історичної науки і суміжних до неї дисциплін. Серед них історики: професори О. Оглобин, Н. Полонська-Василенко, доцент О. Кіктев; викладачі О. Степанишина, П. Белік, Ю. Сонні, А. Вірніченко, М. Карачківський, А. Антонович, Г. Белло; археологи: Н. Кордиш, П. Курінний, В. Козловська, І. Самойловський, Є. Покровська, Л. Шиліна, Є. Махно, І. Іванов; архівісти: О. Барабашов, М. Яновський, К. Остроградська, В. Міяковський, М. Геппенер; історики мистецтва: А. Серета, С. Гіляров, О. Повстенко; історики літератури: С. Буда, С. Гаєвський; нумізмат В. Шугаєвський; етнограф, історик, археолог, фольклорист, письменник В. Петров (Домонтович). Пізніше до них приєдналися відпущені з німецького полону історики І. Премислер, М. Тищенко, а також історик-правник Л. Окиншевич. За деякими свідченнями, приїхав до Києва й історик мистецтва С. Таранущенко.

Проживали в Києві й члени родин відомих діячів науки і культури України, у різний час пов'язаних із ВУАН – АН УРСР. Це родичі акад. М. Грушевського – його вдова Марія Сильвестрівна, дружина брата О. Грушевського – Ольга Олександрівна, сестра академіка Ганна Сергіївна, вдова історика В. Антоновича – Катерина Мельник-Антонович [9].

Переважна більшість істориків залишилася в окупації свідомо, але, ймовірно, визначальним мотивом було все ж не бажання прислужи-

1951. – Кн. 1.; Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я – мене – мені... (і довкруги): Спогади: – Нью-Йорк, 2001. – Т. 1.

8. Полонська-Василенко Н.Д. Українська академія наук (нарис історії). – К., 1993; Оглобин О. Мій творчий шлях українського історика // Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобина. – Нью-Йорк, 1997.

9. Верба І. Життя та діяльність істориків в Україні в період нацистської окупації Києва (1941–1943 рр.) // Повернення. Збірник доповідей наукової конференції, присвяченої 100-літтю з дня народження українського історика та археолога Івана Овсійовича Іванцова (1904–1941 рр.). – К., 2005. – С. 58–59.

тися нацистам, а можливість більш повноцінно (принаймні так здавалося на початку окупації) зреалізувати свій науковий потенціал на користь української науки.

Чимало гуманітаріїв у роки тоталітаризму зазнали на собі нищівної ходи репресивної машини (О. Оглоблин, К. Штеппа, П. Курінний, В. Козловська, В. Міяковський, В. Шугаєвський), всі вони зазнали ідеологічних «проробок». Безперечно, в їх уявленні більше, ніж двадцятирічне панування більшовицького режиму асоціювалося, насамперед, із репресіями. Зазначимо й таке: на подібний крок кожна людина йде індивідуально в силу тих чи інших життєвих обставин та морально-етичних принципів. Не останню роль зіграла й сталінська пропаганда перших місяців війни, яка сформувала у свідомості істориків Києва щиру віру в брехливі тези про те, що столицю України ні за яких умов не здадуть. Коли ж стала зрозумілою справжня сутність таких заяв, евакуюватися з міста вже було запізно. Радянські органи вивезли тільки істориків-комуністів і пробільшовицьки настроєних дослідників («хвотальна евакуація»). Тих учених (із точки зору радянської влади – українських буржуазних націоналістів), яких не змогли евакуювати, заарештували, частину з них невдовзі знищили (академіків А. Кримського та Й. Студинського; О. Стешенко, Л. Старицьку-Черняхівську, І. Черкаського). Як зазначалося наприкінці попереднього розділу, шукали К. Штеппу – як і О. Оглоблина та Н. Полонську-Василенко. Але вони за декілька тижнів до подібної «евакуації» перейшли у підпілля.

Існувала ще одна категорія вчених, яка залишилася в окупації за завданням НКВС вести шпигунську діяльність. Сьогодні окремі імена відомі. Це етнограф В. Петров (Домонтович), якого завербувала у 1920–1930-х роках радянська розвідка [10].

В окупованому Києві представникам інтелігенції жилося і працювалося надзвичайно важко. Відчувався брак коштів й ігнорування їх інтересів, нерідко й цілком вороже ставлення до них окупаційної влади. Нацисти звертали увагу тільки на прикладні науки, які могли дати користь Вермахту для продовження війни.

Осередки гуманітарного циклу розгорнули свою науково-дослідну

10. Білокін С. Довкола тасмніці // Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.). Жертви українського терору. – К., 1992; *Ясь О.* Петров Віктор Платонович // Українські історики ХХ століття. Біобібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2, част. 3. – К., 2006. – С. 181–184.

діяльність тільки частково. Відомо, що директор Історичного інституту М. Андрусак піклувався про створення історичної бібліотеки на основі зібрання книг М. Марченка, проте, справу так і не вдалося владнати [11]. Брала участь науковці (зокрема, Н. Полонська-Василенко) й у написанні шкільного підручника з історії України, який так і не був виданий. Археологічний інститут вів розкопки Корчуватівського могильника в Києві. Певні відомості про діяльність Історичного інституту того часу можуть дати листи одного з найобдарованіших учнів М.С. Грушевського – львівського історика І. Крип'якевича до київського дослідника О. Оглоблина за листопад 1941 р. – січень 1942 р. У цьому епістолярії рефреном проходить думка про пріоритетність для німецького командування тем такого змісту, як: а) відображення боротьби з марксизмом, більшовизмом і русифікацією; б) розвиток зв'язків із новою Європою; в) дослідження українсько-німецьких взаємин та г) видання джерел [12].

Великі надії гітлерівці покладали на створення нового Інституту вивчення українського національно-визвольного руху. Щоправда, ця мрія теж залишилася нереалізованою [13]. Була знищена українознавча база. Відступаючі радянські військові частини вивезли з бібліотек усі інкунабули, всі стародруки XVI ст. і, частково, XVII ст.; всі раритети. Були евакуйовані всі цінні рукописи зі збірок Києво-Печерської та Почаївської лаври, Софіївського собору, Михайлівського монастиря, Київського університету, Київської духовної академії, Кременецького та Ніжинського ліцею. Були вивезені майже всі картографічні матеріали, колекція О. Лазаревського, українська преса періоду громадянської війни, велика кількість бібліографічного та бібліотекознавчого надбання. Все, що не можна було вивезти, безжалюно знищувалося. У «таємному» відділі згоріло не менше 100 тис. примірників безцінних книг [14].

Постраждали й архіви. Невдало проведена евакуація, концентрація першочергової уваги на оперативність і на матеріали, що мали полі-

11. ДАКО. – Ф. 2356. – Оп. 1. – Спр. 70. – Арк. 9.

12. Листи Івана Крип'якевича до Олександра Оглоблина (Публікація Л. Винара) // УІ. – 1990. – № 1/4.

13. // Українське слово (Київ). – 1941. – 4 листопада (ч. 59). – С. 3.

14. *Михасько*. Бібліотека Української Академії наук // Українське слово (Київ). – 1941. – 4 грудня (ч. 74). – С. 4.

станом на 1 січня 1941 р.

тичне значення, а також умови війни, пограбування архівних комплексів окупантами, здійснення обома воюючими сторонами політики «випаленої землі» напередодні свого відступу, – все це стало причиною загибелі величезної кількості архівних документів.

Тільки в одному Києві на початку війни існувало 4 державні архіви – Центральний державний архів давніх актів, Центральний архів фото-кінодокументів, Державний архів Київської області, Військово-історичний архів Київської області, а також міський, районні в місті поточні та відомчі архіви.

За радянськими даними, з Центрального державного архіву давніх актів у м. Києві (456 фондів, 484061 од.зб. [15]) були евакуйовані всього 12 ящиків матеріалів, із Державного архіву Київської області (5677 фондів, 3888550 од.зб.) були вивезені 97251 од.зб. У липні 1941 р. ці матеріали потрапили до Харкова, у вересні – до м. Златоуста Челябінської області (матеріали відділу секретних фондів: Київського губернського жандармського управління, охоронного відділення, повітових поліцейських управлінь, Київського військового окружного суду, військового прокурора військово-окружного суду, судової палати, губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду і Української Народної Республіки, партизанських комісій, особисті фонди й інші, обліково-довідковий апарат архіву). З Центрального державного архіву фото-кінодокументів (114952 од. зб.) та Військово-історичного архіву Київської області (3475 фондів, 114320 од. зб.) евакуація взагалі не проводилася [16]. За німецькими даними, з Центрального державного архіву давніх актів у м. Києві були евакуйовані матеріали у кількості 3–4 ящиків, з обласного архіву – 200 ящиків, причому частина матеріалів була спалена [17].

Усе це надзвичайно важко позначилося на подальшій дослідницькій праці істориків – аж до сьогодні. Окупаційна влада, яка спочатку декларативно підтримувала розбудову українських гуманітарних осередків, згодом досить стримано, часом навіть нетерпимо реагували на будь-які спроби роботи в цьому напрямку. Керівник групи

15. Тут і далі відомості про об'єм архівних напередодні евакуації в 1941 р. подані станом на 1 січня 1941 р.

16. *Дубік М.* Архіви Києва часів німецької окупації (вересень 1941 – листопад 1943) // Наукові записки. Зб. праць молодих вчених та аспірантів Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 519–520.

17. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 2. – Арк. 638, 639.

«Наука», створеної в Києві, доктор фон Франк'є у звіті про стан української освіти і науки підкреслював: «Жодна німецька служба не відчувала потреби у послугах вузів-інститутів гуманітарного профілю» [18]. Відповідаючи на запити місцевих науковців щодо відродження академічних осередків, німецький чиновник недвозначно пояснив, що вони можливі лише через багато років [19]. Не вплинув на нього й лист заступника Відділу освіти і культури КМУ про можливість безкоштовної праці вчених Історичного інституту. На це звернення фон Франк'є відреагував фразою, що не може бути й мови про дозвіл, оскільки обербюргермайстер не дозволить КМУ мати науково-академічних кошторис саме у сфері гуманітарних наук [20].

Ще виразніше висловився бригаденфюрер SS Квітцрау, який займався створенням у Києві «Збірного інституту науково-технічного профілю». За його брутальною термінологією, гуманітарні інституту – це наукові барахолки (sic!).

Побоювання німецької окупаційної влади, що суспільствознавчі заклади будуть використані для створення, як вони говорили, «національно-політичних структур», пояснює нацистську політику у сфері гуманітарних наук. Як висловлювався згаданий фон Франк'є, вони можуть перетворитися на «розсадник націоналізму». Саме він уживав заходів до заблокування спроб створеної у Києві Української національної ради (далі – УН Рада), очолюваної проф. М. Величківським і ідеологічним керівником якої був О. Ольжич, відновити діяльність Академії наук у Києві. При цьому підкреслював, що Академію українські свідомі кола розглядають як «інституцію державності очікуваної самостійності України» [21].

Власне, це не було перебільшенням. Високий гітлерівський чин добре знав, що чималу частину членів УН Ради склали саме вихідці з ВУАН – АН УРСР, і серед них – історик О. Оглоблин, літературознавець С. Гаєвський. Тож, в умовах тогочасної дійсності саме українці опинилися в найбільш скрутному становищі. Маючи вкрай обмежені можливості для дослідницьких студій, вони часто-густо ви-

18. Там само. – Спр. 4. – Арк. 8.

19. Коваль М. Академія наук у Другій світовій війні (1939–1945) // Історія Академії наук України. – 1993. – К., 1994. – С. 113.

20. Немцрон Н. У збудженій в огні столиці України // У боротьбі за Українську державу. – Лондон–Париж–Мюнхен–Нью-Йорк–Детройт–Торонто, 1990. – С. 813.

21. ЦДАВО України. – Ф. 3206. – Оп. 5. – Спр. 4. – Арк. 9.

ступали в позаакадемічних виданнях. Так, частина істориків відгукнулася в українській пресі на 7-у річницю смерті видатного вченого М. Грушевського. М. Андрусак ушанував метра української історіографії великою статтею «У сьому річницю», В. Міяковський присвятив йому дослідження «Лицар невтомної праці». Загалом, фактично всі учені, що лишилися в Києві, опинилися без роботи.

Перед К. Штеппою стояли складні й невідкладні завдання, головне – як підтримати гуманітарну (і не тільки) інтелігенцію.

Мой отец, покойный профессор Константин Штеппа, в то время считался заведующим отделом образования при Городском Управлении города Киева ... Так как никакого «образования» в полном смысле этого слова в Киеве не было в то время, то обязанности отца свелись к стремлению как-нибудь облегчить участь тех многочисленных людей умственного труда – профессоров, учителей, докторов, литераторов, артистов, художников, которые волею судьбы и немецкой оккупации остались «без места». Эти люди были без работы и без каких бы то ни было средств к существованию. Я могу назвать фамилии научных работников, погибших от голода и нужды в эти месяцы. Их было немало...

С большим трудом, «обивая бесчисленные пороги» немецких учреждений, он добивался улучшения снабжения населения, в частности научных работников и др. В своей книге «Повесть кривых лет» Татьяна Фесенко упоминает о столовой, которой пользовалась она сама, и писательница Олена Телига, и многие другие. А сколько людей помнит о том, что открытию этой столовой предшествовали неоднократные унижения перед оккупантами, пережитые моим отцом? Об этом почему-то никто не говорит. А сколько было таких людей, которым он помог устроится на работу, получить квартиру, спастись от принудительной мобилизации в Германию или хотя бы приобрести возможность получения одного горячего обеда в день? [22].

Справді, у Києві в окупації залишилося більше 1 тис. чоловік із колишньої АН УРСР, і їх справами займався відділ у КМУ, очолюваний К. Штеппою [23]. Так, за головування проф. Штеппи в жовтні 1941 р. постала Всеукраїнська учительська спілка з метою об'єднання всіх національно-свідомих робітників вищих, середніх і початко-

22. Горман А.К. XX век. История одной семьи... – М.: Русаки. 2003. – С. 268. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII).

23. Верба І. Сторінки історії Української академії наук в німецькій окупації (кінець 1941 – початок 1942 рр.) // Розбудова держави. – 1995. – № 3. – С. 45.

вих шкіл, науково-дослідних і культурних закладів задля «виховання українських дітей і молоді, щоб підготувати з них свідомих працівників та високоідейних синів своєї нації» [24]. Великою заслугою К. Штеппи стало його сприяння у фундації Українського видавництва «Школа», значну роль в якому відігравав його давній знайомий, учень М.Грушевського П. Глядківський [25]. Наскільки це було важливою та корисною акцією, мабуть, не варто й говорити. Допоміг К. Штеппа влаштуватися на роботу інспектором вищих шкіл свого відділу історіку П. Беліку [26].

Портрет Костя Тодосьовича за перших місяців окупації буде неповним, якщо не згадати про його дієву участь у відродженні Української академії наук (далі – УАН) – того живого острівця духовності, без якого повноцінна держава просто загине, а про стан окупації вже й годі говорити. Саме К. Штеппа як високопоставлений чиновник часто особисто підбирав академічні кадри, дбав про достатнє фінансування, забезпечував нормальне функціонування згаданого науково-дослідного осередку. Не без його зусиль Президентом УАН обрали відомого вченого акад. В. Плотнікова, а директорами різних інститутів авторитетних дослідників – Історичного – доктора М. Андрусяка, Археологічного – проф. Н. Полонську-Василенко, Мовознавства – проф. П. Горецького, Літератури й фольклору – проф. Є. Марковського, Економіки та статистики – проф. М. Величківського й інших [27].

Чимало зусиль доклав К. Штеппа задля відродження Київського університету. Будучи сам викладачем із двадцятирічним стажем, він добре розумів потребу і вагу відновлення роботи цього навчального закладу, всіляко цьому сприяючи. Небезпідставно вважаємо, що переобтяжений громадською роботою, він мріяв поринути в навчальний процес, зануритися в атмосферу творчого життя. Проте, замість цього він 19 листопада 1941 р. був призначений ректором Київського університету [28].

На цій посаді К. Штеппа почав діяльність із підбору кадрів, призначивши проректорами відомих дослідників професорів Д. Белінга та

24. Створення Всеукраїнської учительської спілки // Українське слово. – К., 1941. – 8 листопада. – С. 4.

25. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 66594 ФП. – Арк. 46.

26. Там само. – Спр. 71618 ФП. – Арк. 2.

27. Див.: *Верба І.* Спроби відновлення Української академії наук у Києві (кінець 1941 – середина 1942 рр.) // УІ. – 1995. – № 1–4. – С. 87–99.

28. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 1; Історія Національної академії наук України (1941–1945). Редкол.: О.С. Онищенко (відп. дед.) та ін. Част. 1. Документи і матеріали. – К., 2007. – С. 428–429.

О. Грузинського (останнього знав ще з часу свого студентства й аспірантства в Ніжині). Деканами факультетів, відповідно, теж були призначені авторитетні вчені: історико-філологічний факультет очолили професори І. Шаровольський і П. Горецький, юридичний – Л. Окіншевич, фізико-математичний – М. Шарлемань і В. Чудінов. Деякий час архівом давніх актів завідував його колега з відділу культури і освіти КМУ – історик І. Іванцов, а Зоологічним музеєм – проф. Артоболевський [29]. Заступниками деканів стали: історико-філологічного – П. Белік (історичного відділу) та А. Голубєва (філологічного відділу); біологічного факультету – доц. Г. Шпета, геолого-географічного – проф. М. Шматко, хімічного – доц. М. Пер'є, фізичного – доц. Л. Лихохід.

Розпорядженням К. Штеппи в університеті були створені (відновлені) кафедри. На історичному відділі з'явилася кафедра історії України на чолі із завідувачем проф. О. Оглоблиним (викладачі – проф. Н. Полонська-Василенко, доц. М. Андрусак, П. Белік, О. Степанишина та М. Геппенер). Кафедру загальної історії очолив сам Кость Тодосьович (викладачі – доценти С. Гіляров, А. Сагарда, П. Шульженко, асистент В. Зайцев). Він-таки ж очолив і кафедру класичної філософії на філологічному відділі [30]. До викладання історичних дисциплін К. Штеппа залучав відомих спеціалістів, наприклад, історика М. Карачківського. Загалом, керувати університетом було надскладною справою, бо вести викладацько-педагогічну роботу за старими планами і конспектами в умовах нацистського режиму було самогубством. Тому К. Штеппа вимагав від підлеглих розумного коригування лекцій у бік вимог часу зі значним наголосом на висвітлення культуртрегерської місії Німеччини. Втім, це більше торкалося гуманітарних факультетів, які в своїй діяльності наголошували на історії тих чи інших сторін українсько-німецьких взаємин. Усе ж в Київському університеті до певної міри і часу вдавалося проводити курс у межах задекларованої окупантами підтримки українського національно-визвольного руху. Значною мірою цьому сприяла діяльність УН Ради, чимало членів якої були викладачами Київського університету, – тож, цей загальнонаціональний орган мав опосередкований вплив на роботу цієї освітньої установи.

Цікавий випадок описав у своїх спогадах колишній голова УН Ради проф. М. Величківський. Він пригадав як на вимогу К. Штеппи забо-

29. ДАКО. – Ф. 2356. – Оп. 6. – Спр. – Арк. 14.

30. Там само. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 23. – Арк. 6

ронив приймати на роботу проректором в Київський університет колишнього керівника Львівського університету комуніста Криленка [31]. В іншому випадку – як свідчать документи – К. Штеппа підтримав клопотання професора університету Н. Полонської-Василенко про призначення їй персональної академічної пенсії у важку голодну зиму 1941–1942 р. [32]. Зберігся його позитивний відгук про цю непересічну жінку, в якому він характеризував найкращим словами її 32-річну працю на ниві вивчення української історії, прохаючи Президію УАН призначити їй заслужену винагороду [33]. Як наслідок – пенсію їй призначили. І це був гідний вчинок Костя Тодосьовича, бо у Києві в ті страшенні зимові місяці за окремими даними від голоду померло більше, ніж половина населення міста [34].

Дієва участь К. Штеппи проявилася у полегшенні долі футболістів збірної команди Києва, (із довоєнних київських команд «Динамо», «Крила рад», «Арсенал»), які з жовтня 1941 р. перебували у таборах для військовополонених у Боярці. Зусиллями К. Штеппи і за підтримки голови КМУ проф. О. Оглоблина вдалося витягти звідти відомих спортсменів-футболістів – І. Кузьменка, М. Трусевича, О. Клименка, М. Коротких, Л. Балакіна, К. Щегоцького та О. Швацького [35]. А якою була доля військовополонених цього табору сьогодні добре відомо [36].

Але загалом налагодити нормальне функціонування в окупованому Києві системи освіти не вдалося. Гітлерівці не вважали за потрібне здобуття освіти українською молоддю, обмеживши її лише чотирирічною школою, яку – до того ж – відвідувала тільки незначна кількість хлопчиків і дівчаток. У роки окупації в Києві працювало лише 40 шкіл (із 157 довоєнних), де навчалося 6470 учнів (96,6 тис. відповідно) [37].

Попри всі зусилля – розгорнути і налагодити функціонування Київського університету також не вдалося. Знову ж – окупантам не потрібна була вища освіта для українців. На початку 1942 р. після роз-

31. *Величківський М.* Сумні часи німецької окупації (1941–1944 роки) // *Визвольний Шлях.* – 1965. – № 2 (204). – С. 158–159.

32. ЦДАВО України. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 15.

33. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко (1884–1973). – К., 2000. – С. 175.

34. *Верба І.* Олександр Оглоблин. Життя і праця в Україні. – К., 1999. – С. 249.

35. *Пристайко В.І.* Чи був «матч смерті?». Документи свідчать. – К., 2005. – С. 44.

36. *Див. Король В.Ю.* Трагедія військовополонених на окупованій території України в 1941–1944 роках. – К., 2004. – 128 с.

37. *Ключко О.П.* Сучасна історіографія німецько-фашистського окупаційного режиму в Києві під час Великої вітчизняної війни // *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія».* – К., 2002. – Вип. 63–64. – С. 43.

порядження гауляйтера України Е. Коха про впровадження для місцевого населення лише чотирикласної освіти, київський вищий навчальний заклад закрили [38]. Щоправда, останнє безпосередньо вже не стосувалося Костя Тодосьовича, бо 14 грудня 1941 р. він перейшов на іншу роботу й обійняв посаду головного редактора газети «Нове українське слово» (НУС). Ймовірно, цей вибір дався йому не легко, бо перед призначенням він розраховував обійняти посаду директора Київського центрального архіву давніх актів [39]. І це не випадково: новий голова КМУ В. Багазій, орієнтований на більш свідомі українські кола, спочатку усунув К. Штеппу від керівництва відділом культури та освіти, а згодом – і від ректорства [40].

Донька К. Штеппи пригадувала, що В. Багазій був дуже милою людиною. Він був викладачем історії й добрим приятелем батька: «ни профессором, ни «вторым Петлюрою» он никогда не был и говорил Багазий на очень хорошем русском языке» [41]. Загалом, тема «Київ як центр самостійницького руху за часів окупації і ставлення нацистів до української інтелігенції» також ще не була предметом окремого наукового розгляду. Ми ж наголосимо, що на зламі 1941–1942 років тертя між місцевою інтелігенцією, з одного боку, та владою окупантів, з іншого, якраз досягли апогею, і завершилося все тим, що було заарештовано чимало свідомих українців; розпустили УН Раду й інші патріотично настроєні організації, а редакцію відносно незалежної київської газети «Українське слово» (І. Рогач, П. Олійник, О. Оршан-Чемеринський), яка мала загальноукраїнське значення, практично всю розстріляли. Повертаючись до тих подій, донька К. Штеппи Аглая, яка пережила окупацію, пояснювала цей факт тим, що «газета была переполнена статьями на тему, которую можна выразить одной фразой: «Бий москалив!» Газета была насыщена ненавистью ко всему русскому и всячески призывала население к борьбе с «московским влиянием» ... Газетными статьями деятельность группы не ограничивалась. Члены этой группы пытались нор-

38. Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово» в умовах нацистської окупації Києва (кінець 1941–1943 рр.): джерелознавчий аспект // Київська старовина. – 2004. – № 5. – С. 134; Див. також: Михайлюк М. Нацистська пропаганда в окупованому Києві // УІЖ. – 2006. – № 1. – С. 131–145.

39. ЦДАМЛМ України. – Ф. 542. – Оп. 1. – Спр. 90. – Арк. 2.

40. Немирон Н. (М. Андрусак). У збудженій в огні столиці України... – С. 809.

41. Горман А.К. Это было в Киеве... – С. 263.

малізувати життя місцевого населення, отруюючи його ядом абсолютно чуждих його інтересам і сприйняттю лозунгів ... Русские люди, т.е. те, у кого в паспортах було написано, що вони, русские, оказались в чрезвычайно трудном положении» [42].

Це теж була правда, як і те, що редакцію «Українського слова» розстріляли за патріотичну діяльність. Натомість, замість неї постала газета «Нове українське слово» [43]. Пресі німці надавали особливого значення, бо йшлося про прищеплення масам нацистської ідеології. Відтак, усі видання перебували під постійним наглядом гітлерівських агітаційних служб – інакше й бути не могло. 18 лютого 1942 р. гауляйтер України Е. Кох у спеціальній директиві визначив головну мету для засобів інформації на території окупованої України: полегшення важкого завдання німецької влади в боротьбі з більшовизмом і допомога їм у здійсненні великої місії фюрера у створенні нової Європи [44]. Тому не дивно, що ні про який – окрім пронимецький – курс преси вже не йшлося. Відхід від цих чітко встановлених меж розцінювався як непокірність владі, який карався в кращому випадку ув'язненням до концтабору.

З роками, перебуваючи в еміграції, К. Штеппа пояснив, чому він пішов на співпрацю з німецькою владою і висловив своє ставлення до українського руху, зокрема, у Києві:

... люди, які прийшли із Заходу врятувати Україну при всіх найкращих намірах і полум'яній вірі у свою місію, мали один великий недолік, який задалегідь прирікав їх справу на невдачу: вони не знайшли нічого спільного з місцевим населенням, у психології якого радянська влада залишила глибокий слід. У більшості місцеві люди не розуміли, як можна вважати національну незалежність найвищою цінністю, якій все підпорядковувалося.

Ще менше вони поділяли погляди на те, що росіяни споконвічні вороги українців, особливо, що у всій російській культурі не має нічого, щоб мало якусь вартість для українців.

Це після того, як українці впродовж трьохсот років брали участь у творенні цієї культури. Таку ж участь, як і самі росіяни.

Це після того, як обидва народи пройшли довгий і важкий історичний шлях, поділяючи перемоги і поразки, успіхи і труднощі. Вони

42. Там само... – С. 267.

43. Яременко В. Преса в Рейскомісаріаті «Україна» під час німецької окупації у липні–грудні 1941 р. // УІЖ. – 2006. – № 3. – С. 128.

44. Див.: Коваль М.В. Доля української культури... – С. 32.

обоє однаково несли на собі гніт рабства і деспотизму і обоє однаково брали участь у боротьбі за свободу. Навіть те, що більшовицький режим був занесений на Україну з боку, силою її московськими завоєвниками, не знаходив собі розуміння.

Якщо цей режим і був пов'язаний з якоїсь сторони силою, то це однаково стосується як українців, так і росіян. Прикладів колаборації багато, але що тут треба відзначити, так це одну обставину: хай служба завоювникам пояснювалася найчеснішими мотивами, – прагненням розсудливості, бажанням уникнути непотрібних жертв чи далекоглядними розрахунками і планами – все одно: нікому і ніколи це не принесло слави, героєм це нікого не зробило. Героїзм і слава є тільки там, де є безумність хоробрих, де є відважність, жертвовність, навіть з авантюрним присмаком. Навіть там, де відважність і боротьба не мають відчутних результатів чи допомоги для будь-кого.

Для героїзму обов'язковими є емоції, рух, боротьба. У колаборації в кращому випадку – один тільки розум і пасивність. В найгіршому – продажність і зрада. Розважливості не цінують, навіть у випадку успіху, а у випадку краху про неї не згадують. Розуміння обставин підказувало мені, що єдиний шлях визволитися від більшовиків – в перемозі німців, а відповідно у даний момент ні про що інше не можна було думати, як тільки про перемогу. Все інше слід було відкласти на майбутнє. У теперішніх обставинах – жертвувати всім, мало не до національної гідності, однієї єдиної мети. Це була, якщо говорити відверто, не служба, – новий для мене полон у самому кращому розумінні цього слова, такий же полон, як у більшовиків. І думки свої теж треба було налаштувати в одному напрямку: добре те, що слугує перемозі, а що їй заважає – те погане [45].

У цій розлогій цитаті – ключ до розуміння вчинків і поглядів К. Штеппи за нацистської окупації. Свою колаборацію він розглядав як тимчасовий полон, у національному питанні виступав радше як інтернаціоналіст, а основну боротьбу вів проти більшовизму. Всі, хто заважав цій боротьбі, зокрема, і національно-визвольний рух, розглядалися ним як недруги, яким треба чинити опір. Разом із тим, К. Штеппа виступав не проти самого націоналізму, оскільки за тематикою досліджень вивчав українські звичаї і побут, а проти крайніх, фанатичних його проявів – тобто з т.зв. інтегральним націоналізмом. Наслідки цих своїх переконань Кость Тодосьович відчує пізніше, в еміграції.

Можна стверджувати, що К. Штеппа об'єднав навколо себе доволі сильну й авторитетну в професійному сенсі, проте, залякану репресіями

редакційну команду. З ним тоді працювали відомі науковці: літературознавець проф. Б. Якубський, доктор німецької філології проф. І. Шаровольський, історик доцент О. Кіктєв, мовознавець проф. П. Пелєх, музеєзнавець С. Гіляров, філолог О. Дудін, правник Л. Окиншевич та інші [46].

Чи не найбільш впливовим політичним рухом у окупованому Києві був український націоналізм. Відтак, цілком зрозуміло, що перший удар НУС був спрямований саме проти нього. Одна за одною почали виходити статті-пасквілі проти діячів національно-визвольного руху, аналізувався український рух за суверенність.

Согласившись сотрудничать во вновь созданной газете «Новое украинское слово», мой отец принял на себя чрезвычайно большую ответственность. Он отдавал полностью себе в этом отчет и, сознательно жертвуя личными интересами для пользы дела, в которое он верил, принял на себя эти обязанности.

Новое название газеты подчеркивало факт, что направление ее течет по новому курсу. Да, мой отец разделял это новое направление, и в силу своих возможностей в тогдашних условиях, проводил линию, которая соотвествовала интересам и направлениям большинства населения. Газета под его руководством перестала носить характер крайне националистического, настроенного к русскому народу направления. Основным тезисом газеты стало разоблачение общего врага – большевизма.

Слово «москали» исчезло из ежедневного обихода, и нетерпимое (підкреслено в документі – *авт.*) отношение к русской культуре и русским людям стало все больше и чаще наполнять газеты.

За это мой отец снискал ненависть западно-украинских крайних националистов, которые в течении всей его последующей жизни преследовали его своими обвинениями, стараясь оклеветать, «облить грязью» [47].

К. Штеппа опинився у складному становищі. Зрозуміло, німці хотіли використати його авторитет задля впливу на голову спілки українських письменників, редактора часопису «Литаври» відому поетесу і громадську діячку Олену Телігу. Але вона демонстративно відмовилася від співпраці [48]. Дослідниця Н. Миронець підкреслює: О. Теліга не могла підтримати такий курс – і діяльність видавництва була заборонена [49].

46. ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 323. – Арк. 5–10.

47. Горман А.К. Это было в Києве... – С. 269.

48. Жданович О. На зов Києва // На зов Києва. Український націоналізм у II світовій війні: Збірник статей, спогадів і документів. – К., 1993. – С. 213.

49. Миронець Н. Вступ // Документи про Шовгенових та Телігу у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України. –К., 2006. – С. 31.

З часом відсторонилися від співпраці з НУС й інші свідомі національні сили. За свідченням співробітника газети С. Гілярова, така поведінка Костя Годосьовича його дуже вразила, бо він знав історика в минулому як «непартійного більшовика» [50]. А тепер він покірливо й цілеспрямовано виконував вказівки окупаційної влади і, за спогадами іншого співробітника НУС літературознавця Б.Якубського, вважається довіреною особою Гебітскомісаріату [51]. Зрештою, сам Б. Якубський охарактеризував емоційний стан К. Штеппи, який, за його спостереженням, працював із постійним відчуттям страху, тому й вимагав від підлеглих написання передовиць виключно на дві теми: антирадянські й антисемітські. Частенько сам визначав проблематику з короткою інструкцією і затверджував матеріали до друку [52].

Документи, які є сьогодні в нашому розпорядженні, дозволяють краще зрозуміти тогочасну ситуацію. Страх за життя сина Еразма (за нової влади й отримання статусу фольксдойча – Еріка), який опинився у ролі заручника, був далеко не останнім чинником у зміні поведінки ученого.

Ангел пришел ко мне в 1942 году, когда я умирал в концлагере в Германии. Я попал в концлагерь после того, как был пойман немецкой полицией при попытке бежать из остовского лагеря. Я был болен плевритом. Судьба сберегла меня и на этот раз: меня не «добили» на работе, когда я свалился с ног, как это делали с другими [53].

Супроти волі батьків Ерік виїхав до Німеччини, але там потрапив до концтабору. З величезним труднощами батькові вдалося його відшукати й визволити. Але за все це треба було платити і догоджати нацистам. Щоправда, не має сумніву, що відпрацьоване й так достатньо оплачувалося у прямому сенсі цього слова: одна стаття в НУС дорівнювала 150 окупаційним рехсмаркам, видавалися дешеві обіди. Як бачимо, природний талант К. Штеппи вже вкотре було підпорядковано класовим, а тепер – ще й расовим інтересам. Частина вцілілої

Кабінет К. Штеппи як редактора «НУСу» і кабінет О. Теліги як редактора «Литаврів» знаходилися поруч (див.: *Теліга О.* Листи. Спогади / Упор. Н. Миронець. – 2–ге вид., випр. – К., 2004. – С. 315).

50. Див.: ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 34964 ФП. – Арк. 56; *Верба І.В.* Кость Штеппа // УІЖ. – 1999. – № 4. – С. 109.

51. Див.: ЦДАГО України. – Спр. 43336. – Арк. 59–60.

52. Там само. – Арк. 18.

53. *Штвенна Э.К.* Не забудьте, люди! // ХХ век. История одной семьи. – М.: Русаки, 2003. – С. 150. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.)

української громади образливо охрестили НУС німецькою помийницею [54]. Мабуть, К.Штеппу можна було б однозначно за це осудити, проте, не враховувати всіх реалій його життя також не можна. Задля об'єктивності необхідно розглянути всі аспекти досліджуваної проблеми. Так, що стосується побуту, то Костю Тодосьовичу й справді краще жилося, ніж іншим мешканця Києва, адже він належав до категорії етнічних німців, до яких нацистами був застосований расовий підхід до продовольчої політики, тобто все краще було для райхсдойчів і фольксдойчів, а решта населення отримувала мінімально.

Окупаційна влада запровадила 4 категорії продуктового постачання, при цьому етнічні німці отримували їжу за найвищою категорією. У спеціалізованих магазинах із класичним написом «Тільки для німців» було все: жири, яйця, м'ясо, риба, овочі, фрукти, мед, мармелад, кава в зернах й інші продукти харчування, небачені в умовах воєнного часу. Пізніше відкрилися й спеціальні торговельні центри для фольксдойчів [55]. Без сумніву, що К. Штеппа і його сім'я цим користувалися.

Але як науковець, як творча людина, як особистість К. Штеппа постійно відчував тиск. Окупаційна влада весь час контролювала видавничий процес, стежила за кожною статтею НУС. У таємному аналітичному звіті служби безпеки Києва від 4 березня 1942 р. зазначалося:

... існуюча пропаганда проводиться на низькому інтелектуальному рівні ... Велике невдоволення в українських колах викликала стаття в газеті «Нове українське слово» від 14 грудня 1941 р., у якій націоналісти були порівняні з більшовиками. Такого роду пропаганда має негативні наслідки. То і українці, що пішли в німецьку армію, ті що боролися з комуністичною пропагандою, стали тепер ворогами Німеччини... [56].

Невдоволений був начальник служби безпеки Києва й тим, що газета буцімто не виконувала своїх безпосередніх функцій і не здійснювала належної пропаганди, а тільки вносила хаос в українську німецьку співпрацю, формувала недовіру місцевого населення до окупаційної влади, для якої головним джерелом ідеологічного впливу була якраз преса [57].

Але серед нацистів були й інші думки щодо редагованої К. Штеппою газети. В лютому 1942 р. головнокомандуючий Вермах-

54. *Бойко Ю.* Шлях нації. – Париж; К.: Львів, 1992. – С. 104.

55. *Іванов О.Ф., Іваньков І.О.* Політика нацистського режиму стосовно етнічних німців України // УІЖ. – 2005. – № 3. – С. 89.

56. *Михайлюк М.* Костянтин Штепа і «Нове українське слово»... – С. 136.

57. Там само. – С. 137.

ту на Україні генерал Кітцінгер у своєму донесенні із задоволенням відзначав, що «деякі газети, як, наприклад, «Нове українське слово», з власної ініціативи дуже прихильно і категорично висловлюється за ідею нового співтовариства європейських народів і публічно відкидають як хибну давню націоналістичну ідеологію». Далі вищий гітлерівський чин недвозначно наголосив, що саме через це газета зустрічає гострий спротив українського народу [58]. Можливо, така ситуація й спровокувала чутки про те, що К. Штеппа одночасно є таємним агентом НКВС та секретним співробітником гестапо. Подібна заява, звичайно, викликала перевірку з боку відповідної нацистської спецслужби, результати якої висвітлені в доповіді рейхкомісаріатові «Україна» про наукові установи Києва, де цьому принциповому питанню приділялося чимало уваги. В цьому документі, зокрема, спростовувалися висунуті націоналістами звинувачення на адресу проф. К. Штеппи у співробітництві з НКВС як такі, що не підтвердилися, і робилися висновки, що він є «єдиною людиною, яка має цінність у галузі гуманітарних наук» [59].

Зрозуміло, нацисти не могли знати про колишню діяльність Костя Тодосьовича: таємні документи про його співпрацю з НКВС перебували далеко поза межами України. У цій справі досі ще не все ясно, і вона, мабуть, ще довго хвилюватиме уяву дослідників. Однак, дивує інше. Важко зрозуміти, чому радянські спецслужби не скористалися слушним моментом і не виявили відповідної інформацію аби усунути зрадника від роботи в керівних структурах міста, в університеті тощо, ліквідувавши його руками гестапівців. Подібні випадки розправи руками окупантів на окупованій же території впродовж II Світової війни часто траплялися. Логічно припустити, що радянські спецслужби планували якимось чином використати К. Штеппу як, наприклад, – і це на сьогодні відомо – талановитого філолога, полковника НКВС В. Петрова [60]. Зрозуміло, що це особлива й надто дражлива тема, яку без безпосереднього знайомства з секретними архівами СБУ (ФСБ РФ?) годі й чіпати. Мабуть, додаткове світло на цю

58. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. – Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. – С. 227–228.

59. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // УІЖ. – 1993. – № 9. – С. 25.

60. Проценко Л. Київський некрополь. – К., 1994. – С. 265; Федоров Г. Могу в Париж и Вену, но брежу я Москвой // Экран и сцена. – 1991. – № 4. – С. 9.

делікатну проблему пролили б і матеріали про київське підпілля ОУН–УПА, що мало розгалужену агентурну мережу в місті під час окупації й активно співпрацювали з українською інтелігенцією [61].

Наївно було б думати, що радянські спецслужби не виявили б інтересу до К. Штеппи і його газети. Так, у доповіді старшого інспектора політвідділу Київського обласного управління міліції НКВС М. Заровної про ситуацію в окупованому нацистами Києві від 25 вересня 1942 р. зазначалося, що на думку німців тільки К. Штеппа може забезпечити газету висококваліфікованими кадрами. Далі характеризувалася спрямованість газети:

Политическое направление газеты «Новое украинское слово» резко отличается от старой газеты «Украинское слово». Все статьи в газете «Новое украинское слово» направлены на идеализацию фашистского строя, немецкой армии и на восхваление Гитлера, как «освободителя украинского народа». Эта газета отличается исключительной по мерзости клеветой на руководителей ВКП(б) и Советского Правительства [62].

Повторимо, що багато фактів біографії історика за окупації Києві у 1941–1943 роках ще потребують вивчення і з'ясування, але деякі можна прояснити вже сьогодні. Насамперед, це стосується зв'язків К. Штеппи з гестапо і SD. Редакторами газет німці, зазвичай, призначали ставлеників гестапо. Це була доволі поширена практика, і в умовах окупації й терору її навряд чи хто зміг оминати.

В одному з трофейних документів міститься інформація про те, що К. Штеппа зобов'язувався, підтверджуючи це своїм підписом, добровільно повідомляти секретні відомості про все, що бачить, чує або довідається іншими шляхами. Особливо це стосувалося пропаганди ворога та шкідницької праці проти Великої Німеччини. Також наголошувалося, що він усвідомлює те покарання, яке на нього чекає за розголошення таємниці [63]. З цього документа стає зрозуміло, що К. Штеппа був завербований органами SD. Відтак, у оперативних зведеннях він проходив під прізвиськом «Костя» і оплачувався як

61. Мечник С. Служба безпеки революційної ОУН у боротьбі з НКВД–НКГБ–МГБ–КГБ. – Тернопіль. 1993. – С. 10.

62. Київ у дні нацистської навали (за документами радянських спецслужб). Упоряд. Т.Б. Вронська, А.В. Кентій, С.А. Кокін, О.Є. Лисенко, Г.В. Смирнов. – К., 2003. – С. 277.

63. ЦДАВО України. – Ф. 4628. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 2.

агент Головного управління імперської безпеки [64]. Без сумніву, «Костя» сповна відпрацьовував отримані дивіденди, тим більше, що вже мав попередній досвід співпраці з НКВС. Так, у донесенні, датованому вереснем 1942 р., історик доволі змістовно переповів свою зустріч з єпископом Антонієм, про настрої в церковному середовищі киян [65]. Напевне, збирав К. Штеппа й іншу інформацію. Однак, немає прямих доказів того, наскільки вона влаштувала німецьку службу безпеки. На опосередковану оцінку окупаційної влади натрапляємо в іншому документі, в якому К. Штеппа звертався з проханням про перехід у німецьке громадянство. Як головний аргумент він стверджував, що його прадід – німець, а дружина походить із знатного російського дворянського роду, у жилах якого тече щонайменше 25 % арійської крові. Зазначимо, що нацисти вкрай неохоче йшли на подібні кроки, надаючи статус рейхсдойча мешканцям окупованих територій лише у виняткових випадках. Можливо, зі К. Штеппою було саме так. Резолюція на його заяві хоча й не позитивна, але має компліментарний характер: «якщо Штеппа і надалі буде працювати з німецькою адміністрацією так, як тепер, то з часом можна погодитися на перехід його в німецьке підданство» [66]. Про те, що вчений користувався прихильністю нових господарів, виразно свідчить ще один документ. Як переповідав директор Будинку вчених за доби окупації Г. Вовк, на лекції проф. К. Штеппи, яка проходила наприкінці 1942 р., стався такий випадок: комусь із слухачів не сподобався явний антирадянський виступ доповідача і пролунав свист. Сміливця не знайшли, але Г. Вовка викликали в гестапо, де той довго запевняв слідчих, що в Будинку вчених не ведеться комуністична агітація проти окупаційного режиму [67].

Незважаючи на всі преференції, навряд чи співпраця з нацистами задовольняла Костя Тодосьовича: виховання й освіта, чимало років проведених в інтелектуальному оточенні видатних українських діячів, головне, природна ерудиція й широкий європейський науковий кругозір, – все це катастрофічно контрастувало з убогою нацистською ідеологією. Хоча, з іншого боку, важко перекреслити укорінений в свідомості кривий зв'язок із землею предків, позбутися природно-

64. Там само. – Арк. 7.

65. Там само. – Арк. 4 зв.

66. Там само. – Арк. 5; *Верба І. Кость Штеппа...* – С. 110.

67. ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 49813 ФП. – Арк. 131.

го відчуття батьківщини. Не викликає сумніву, що К. Штеппа волів би бачити Німеччину іншою, можливо в глибині душі сподівався, що вона рано чи пізно визволиться від гітлеризму.

Але зроблене важко перекреслити. Вороття назад не було. Треба було думати про майбутнє. Хоч як редактор НУС Кость Тодосьович останню крапку поставив уже на еміграції в листі до директора Інституту з вивчення історії та культури СРСР Б. Яковлева (М. Троїцький) 25 червня 1955 р. Розмірковуючи в закордонній далечині про своє життя в окупованому Києві, він писав:

Мене звинувачують в колаборації, службі окупантам. Я цього ніколи не заперечував ... Свого ампула – редактора – я не обирав, а змушений був його взяти на себе. Під прямим тиском окупаційних властей. Не можу заперечувати ... я намагався виконувати ... обов'язки ... чесно. Таке відношення до справи, як і всю свою службу, я розглядав як єдино можливу форму моєї особистої участі в боротьбі зі сталінським більшовизмом. І дійсно, редаговані мною газети відповідали головній меті: ідеологічній боротьбі проти більшовизму...

По-друге, мене звинувачують у тому, що нібито я в ролі редактора боровся проти українських політичних діячів і проти української культури ... Однак можу стверджувати таке: жодного слова проти українського народу і української культури в пресі не було надруковано! Газети проводили боротьбу тільки проти поглядів обмеженого кола осіб, які намагались замінити антибільшовицьку боротьбу антиросійською. Газети проводили боротьбу проти розпалювання між-національної різни і ворожнечі в момент, коли всі сили повинні були бути спрямовані на одну мету: розгром сталінської компартії. Колаборацію з німцями я розглядав не більше як тимчасову коаліцію спрямовану на досягнення цієї мети... [68].

Слід погодитися з дослідницею української окупаційної преси М. Михайлюк, що центральне видання рейхскомісаріату – газета «Нове українське слово», яка виходила у Києві протягом усього періоду окупації, виконувала суто інформаційні функції. Про це свідчать як звіти поліції безпеки, так і публікації періодичного видання.

68. В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции: 36 статей і документів – М., 1997. – С. 355–356; Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово»... – С. 140; Смільянська Ю. История одной редакции («Украинское слово» и «Новое украинское слово») // «Тень Холокоста»: Сб. научн. Статей второй междунар. конф. «Уроки Холокоста и современная Россия». – М., 1998. – С. 137–139.

Газета не була популярною серед місцевого населення, тому й не могла серйозно впливати на громадську думку, а це – в свою чергу – викликало невдоволення окупаційної влади.

Основна маса публікацій НУС носила прони́мецький і антирадянський характер. Редакція газети, насамперед намагалася, налаштувати населення на лояльне ставлення до окупантів і психологічно сприяти негативному сприйняттю пропаганди, що, зрештою, успіху не мало. Проте газета, яка функціонувала згідно з наказами та розпорядженнями нацистської цивільної влади, по-іншому писати просто могла. Що ж до змісту статей у НУС з національної тематики, то вони своєї абстрактності й нечіткою позицією викликали обурення як серед нацистських, так і серед українських кіл [69].

Деякий час паралельно із редагуванням НУС (травень–листопад 1942 р.) Кость Тодосьович працював науковим консультантом Музею-архіву переходової доби історії Києва, одним із фундаторів якого був сам [70]. Науковці цього закладу – О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко, Л. Окиншевич, В. Міяковський, І. Шаровольський, П. Курінний, С. Гіляров, О. Грузинський, С. Драгоманов, О. Повстенко й інші – здійснювали велику історико-пошукову та краєзнавчу роботу, виступили з ініціативою зібрання архівних матеріалів, фотознімків, картин, письмових і цінних свідчень, які б фіксували злочини більшовицького режиму. За пропозицією О. Оглоблина готувалася виставка «Руйнування більшовиками культурних пам'яток м. Києва», яку відкрили в приміщенні школи на вул. Фундуклеївській, 52 влітку 1942 р.

Уже в квітні 1942 р. було заплановане видання книги «Київ, зруйнований більшовиками» [71]. Як вказує історик І. Гирич, ця книга мала складатися з шести розділів і вступу: «1) загальні тенденції більшовицької політики щодо культурних пам'ятників на Україні і в Києві зокрема; 2) руйнування більшовиками культурних пам'яток у Києві під час Громадянської війни (1917–1920 рр.); 3) руйнування церковних пам'яток у Києві за часів Советської влади; 4) руйнування цивільних пам'яток за цей же час; 5) варварська руйнація Києва більшовиками під час німецько-советської війни». Книга мала ілюструватися численними світлинами, малюнками, картами й діорамами, у додатках планувалися вмістити документи, серед яких – реєстр зруйнованих пам'яток Києва. Були про-

69. Михайлюк М. Костянтин Штепа і «Нове українське слово»... – С. 140.

70. ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 335. – Арк. 121.

71. ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 1. – Спр. 2, арк. 45.

позиції подати в шостому розділі книги матеріали про зруйновану святиню України – Успенський собор Києво-Печерської лаври [72]. Щоправда, ця наукова праця не була опублікована.

Загалом, на кінець серпня 1942 р. Музей-архів нараховував 6376 експонати, зокрема, 3045 документів, 756 фотографій і фототипій, 154 фотонегатива, 195 малюнків, 183 плаката, 383 листівки, 1433 номери газет, 133 журнали, 96 книг [73].

Однак, задекларувавши спочатку підтримку українського національного руху, німецьке командування згодом провело низку репресивних акцій і негативно поставилося до діяльності українських осередків, зокрема, Музею-архіву, який невдовзі був закритий. Головний «Культфюрер» Києва доктор Бенцінг залишився невдоволеним експонатами музею, переважна більшість яких ілюструвала процес відбудови столиці українськими установами [74].

1942 рік увійшов у життя К. Штеппи участю у проекті з видання корпусу магдебурзьких грамот, наданих українським містам. Цей проєкт мав задекларувати підтримку українства з боку нової влади, у т.ч. наукових студій в галузі україністики. Починаючи з 1941 р., як нотує дослідник В. Уляновський, вчені-гуманітарії Українського Вільного Університету (далі – УВУ) в Празі розпочали серію видань про німецько-українські зв'язки. При цьому в більшості праць йшлося про німецькі землі й населення. Без сумніву, що це було ідеологічне замовлення з боку німецьких владних структур, де окупація мала трактуватися як нова хвиля німецького культурного месіанства [75].

У цьому контексті відомий правник, автор праць з німецького права в Україні, професор цивільного права УВУ А. Яковлів установив контакти з директором Інституту досліджень магдебурзького права в Берліні проф. Теодором Гьорлітцом і запропонував йому видати збірку грамот і привілеїв на магдебургію містам України.

За його ініціативою в Україні була організована група провідних українських дослідників, до якої ввійшли Н. Полонська-Василенко, Л. Окиншевич, О. Оглоблин, М. Гепленер (директор Всенародної бібліотеки України), В. Міяковський (директор Головного історичного

72. *Гирич І.* Київський музей Переходової доби (1942) // УІ. – 1998. – С. 193.

73. *Музей-Архів Переходової доби. По фондовий путівник.* (Укл. *О. Беляя*). – К., 2002. – С. 8.

74. *Верба І.* Кость Штеппа... – С. 111.

75. *Уляновський В.* Корпус магдебурзьких грамот українським містам: забутий проєкт // *Самоврядування в Києві: історія та сучасність.* – К., 2000. – С. 117.

архіву ім. В.Б. Антоновича) та В. Дубровський [76] (працівник Харківського архіву). Тоді ж у 1942 р. співробітник Інституту з дослідження магдебурзького права доктор Франц Кляйнц відвідав українські архіви. Зокрема, наприкінці травня він у Києві зустрічався з Костем Штеппою. Як він згодом нотував у звіті про архівні та дослідницькі умови в Рейхскомісаріаті «Україна» щодо вивчення німецького права (12 червня 1942 р.), велику допомогу йому надав якраз Кость Тодосьович.

Німецький історик наголосив, що до війни у Київському університеті питаннями магдебургії на українських землях спеціально займалася професор Н. Мірза-Авак'янц, свого часу вона, навіть, виголосила спеціальну доповідь про Магдебурзьке право в містах Правобережної України. Тоді її доповідь не була надрукована, а сама дослідниця (про це йшлося в попередньому розділі) була заарештована в 1938 р. Далі, продовжував Ф. Кляйнц, ще в 1929 р. директор бібліотеки у Вінниці В. Отамановський надрукував історію Магдебурзького права в цьому місті, але його робота була конфіскована чекістами, а її автор опинився за ґратами. Трагічна доля і в іншого дослідника українських магдебургій П. Клименка. Він працював над питаннями цехової організації праці в Україні, але також був заарештований. Вилучило ДПУ також студію історика-правника І. Черкаського «Вилкер», яку він віднайшов у Стародубі, а потім надрукував. І Черкаського розстріляли в 1941 р. Посилаючися на слова К. Штеппи, доктор Ф. Кляйнц наголошував, що в українських архівах є чимало рукописних праць про Магдебурзьке право.

Местные ученые поддерживают поисковые работы своими сообщениями и самостоятельными розысками и расспросами, что представляет большую ценность для спасения таких работ. Необходимо немедленно начать систематические розыски, так как все еще существует опасность, что рукописи подобного рода в следствии реорганизации и других мероприятий могут быть уничтожены и в последующее время, потому что нижестоящие, отвечающие за это органы не в состоянии правильно оценить научную ценность таких документов, которые, к тому же написаны на чужом языке и чужим шрифтом [77].

76. *Верба І.В.* Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко... – С. 250; *Його ж.* Археографічна діяльність Н.Д. Полонської-Василенко. – К., 1996. – С. 31.

77. Корпус Магдебурзьких грамот українським містам: два проекти видань 20–х–40–х років ХХ століття (Упор. В. Андрейцев, В. Ульяновський. В. Короткий). – К., 2000. – С. 144.

Окрім того, німецький учений відзначив чудове володіння Костем Годосьовичем німецькою мовою.

Очевидно, рекомендації Ф. Кляйнца зіграли певну роль у пошуках джерел до історії Магдебурзького права в Україні, бо вже влітку 1942 р. згаданою вище групою українських учених було віднайдено збірку документів і матеріалів щодо надання магдебурзького права українським містам, яку підготував у 1920–1930-х роках відомий архівіст В. Романовський за редакцією і дієвою участю акад. М. Василенка. Тоді історик Н. Полонська-Василенко відібрала зі збірки свого покійного чоловіка 46 грамот на магдебургію [78]. Згодом був підготовлений відповідний альманах й у серпні 1943 р. переданий А. Яковліву [79]. 2 травня 1944 р. Андрій Іванович передав результати роботи київських і харківських науковців до Інституту досліджень магдебурзького права у м. Магдебург [80]. Як бачимо, в окупованому Києві К. Штеппа все ж займався – хоч і не так активно, як раніше – науковими дослідженнями, а його поради зробили певний унесок у розвиток україністики.

Окупаційна влада цінувала Костя Годосьовича як науковця й надала йому звання професора вищої – першої – категорії, що в умовах окупації давало деякі пільги [81]. Річ у тім, що ще влітку 1942 р. німецьким керівництвом була проведена фільтрація науковців, зокрема, гуманітаріїв задля відсіювання небажаних кандидатур і розподілу їх на чотири групи. До першої мали потрапити особи, які досягли вищих ступенів і провідних позицій у науці. З цією метою проводилася прискіплива атестація кадрів Будинку вчених із обов'язковою загальною оцінкою політичної надійності дослідника. Мабуть, не варто говорити, що від висновку підкомісії з історично-філологічних наук Будинку вчених на чолі з головою проф. О. Оглоблиним і членами професорами Н. Полонською-Василенко, І. Шаровольським, О. Грунським і Б. Якубським залежала не тільки подальша професійна діяльність, але й нерідко життя науковця.

Проте, наукові й педагогічні потуги цього часу К. Штеппи буди надто скромні. Головне, що від нього вимагалось окупаційною владою – вчасне і в потрібному ідейно-тематичному руслі видання НУС,

78. Ульяновський В. Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун... – С. LXXI.

79. ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 200-А. – Арк. 52.

80. Там само. – Ф. 3806. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 12; Верба І. Життя і творчість Н.Д. Полонської-Василенко... – С. 251.

81. ЦДАВО України. – Ф. 3561. – Оп. 1. – Спр. 322. – Арк. 5.

тож, йому довелося повністю зосередитися на керівництві редакцією цієї газети. Вона – як і раніше – періодично виходила, але в неї поступово проглядалася нова риса: на її шпальтах поменшало матеріалів, які розпалювали національну ворожнечу серед жителів міста. Напевно, у цьому є заслуга і Костя Тодосьовича, що виріс у родині з різними національними традиціями. Радикальний націоналізм західних українців, які прибули в Київ із початком нацистської окупації, був йому чужим, як і їхнє – можливо й несвідоме – прагнення посіяти неприязнь до російськомовного населення міста, вбачаючи в них потенційних ворогів української державності. На жаль, погляди К. Штеппи у цьому питанні збігалися з позицією німецької адміністрації. Це була трагедія багатьох українців, разом і Костя Тодосьовича.

Улітку 1943 р. в Київ після довгих поневірянь повернувся син К. Штеппи Ерік. Сім'я нарешті возз'єдналася. Однак, ця радість була останньою на Батьківщині. Українська земля знову здригалася від розривів снарядів, бомб – знову Україною просувалася лінія фронту тепер уже зі сходу на захід. Ставало дедалі зрозуміліше, що повернення більшовицького режиму неминуче. К. Штеппі як фольксдойчу і особі, яку нацистська влада цінувала було запропоновано евакуюватися:

Отцу было предложено эвакуироваться с семьей в Германию. Мы попали в вагон вместе с украинскими «фольксдойчами» и после многих передрыг (поезд в пути был подорван, и мой муж погиб в этой катастрофе) мы приехали в Найденбург и первое время жили там в лагерне [82].

У вересні 1943 р. К. Штеппа назавжди покинув Україну й став політичним вигнанцем.

РОЗДІЛ ІХ

Вимушена еміграція: не свій серед чужих, але чужий серед своїх

У листопаді 1943 р. К. Штеппа з сім'єю опинився у таборі для переселенців Танненберг-Найденбург (Прусія) і був зарахований на службу до відділу пропаганди міністерства окупованих східних областей [1]. Одночасно, йому запропонували очолити редакцію російськомовного журналу «На досуге», який призначався, насамперед, для «власців» – вояків Російської Визвольної Армії, які осіли на німецькій землі [2]. Зрозуміло, що новий статус Костя Годосьовича налаштував проти нього ультра-патріотичні кола української спільноти. Крім того, цькування колишнього професора, що опинився в еміграції, і його часопису не лише відповідало настроям української громади, але й могло, в разі поразки Німеччини у війні, стати своєрідною «компенсацією» її співпраці з окупантами.

Спеціальна комісія в таборі довго перевіряла К. Штеппу і його сім'ю.

Дед отца был немецкого происхождения (из бессарабских немцев), и отцу предложили подать заявление на получение немецкого подданства. По всему было видно, что война подходит к концу, и мы боялись принудительной репатриации. Конечно, мы знали, что ничего хорошего в Советской России нам ожидать нечего, и на семейном совете решили, что немецкое подданство возможно поможет нам остаться в Германии после войны. Но мы не учли возможности для Эрика быть мобилизованным в немецкую армию. Это произошло в декабре 1944 года. Эрик прошел военную подготовку и весной 1945 года был отправлен на Восточный фронт. Это было очень опасно, но мы верили, что воевать ему не придется, как и произошло. Но мы не могли предвидеть другого: со своей частью Эрик попал в советский плен [3].

Не встигли батьки порадіти за повернення сина, як знову його втрапили і тепер назавжди. Еразмові Штеппі випав радянський табір для військовополонених, етапування в СРСР і суд в Києві.

1. Коваль М.В. Українська культура та її діячі в політиці нацистських колонізаторів // Український історичний журнал. – 1993. – № 9. – С. 25.

2. Верба І. Штеппа Кость Феодосійович // Українські історики ХХ століття. Бібліографічний довідник. Серія «Українські історики». – Вип. 2. – Ч. 1. – К., Львів, 2003. – С. 361.

3. Горман А.К. Другая сторона медали // ХХ век. История одной семьи... – М.: Русаки, 2003. – С. 9–11. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вип. VIII).

Это было 1 сентября 1945 года, в день начала учебного года в советских школах и институтах. «Вот и я начинаю свое образование в великой сталинской академии», – подумал я.

Через три месяца Киевским военным трибуналом войск МВД я был приговорен по статье 58 и 1а с применением Указа от 17.04.43 г. к 20 годам каторжных работ и пяти годам поражения в правах [4].

Під час слідства Еразма розпитували про батька і родину, але він відповідав, що нічого не знає про них. Сім'я зі свого боку також нічого не знала про його долю.

После отправки Эрика к месту назначения всякая связь с ним была потеряна. Мы надеялись, что он скрывается в каком-нибудь лагере под чужим именем. Отец всегда думал, что если НКВД арестовало Эрика, то нас стали бы шантажировать, но раз этого не было, то сохранялась надежда. Мы жили в Берлине, пока бомбардировки не сделались такими частыми, что все издательство и редакцию «На досуге» перевели в город Плауен, в Саксонии [5].

Справді, після того, як Костю Тодосьовичу із сім'єю довелося переїхати з міста Танненберга-Найденбурга у Берлін, де він був співробітником відділу пропаганди міністерства окупованих східних областей [6], сім'я вирушила до Плауена. Але й там надовго не затрималася. За Ялтинською угодою, Плауен переходив до Східної (радянської) зони окупації, і з нього довелося евакуюватися. Шлях лежав на північ.

Одного дня, йдучи вулицею Геттінгема, Фріц (Гоутерманс – німецький вчений, з яким К. Штеппа познайомився у Лук'янівській в'язниці у 1938 р. – *авт.*) на великий свій подив зустрів Костя Штеппу. Полишивши Київ, Кость і його сім'я оселилися в Плауені, але вимушені були звідти тікати, оскільки ця територія мала увійти до складу російської окупаційної зони.

Він шойно прибув до Геттінгену, полишивши свою сім'ю на вокзалі і подався до міста в надії знайти когось із знайомих. Влада не дозволяла залишатися на одному місці більше трьох днів поза табором для переміщених осіб, але перебування в таборі означало одне: репатріацію [7].

4. *Штеппа Е.К.* Не забудьте, люди! // XX век. История одной семьи. – М.: Русаки, 2003. – С. 165. (Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII.)

5. *Горман А.К.* Другая сторона медали... – С. 11.

6. *Верба І.В.* Штеппа Кость Тодосьович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогоденне (1834–2004 рр.). – К., 2004. – С. 315.

7. Див.: *Ранюк Ю.* Передмова перекладача // Штеппа К., Гоутерманс Ф. Чистка в Росії.

Донька К. Штеппи Аглая у своїх спогадах додає:

Геттинген был в британской зоне оккупации, и, возможно, это обстоятельство помогло нам спастись. Отец пошел к коменданту города, и тот посоветовал оставить семью (маму, меня и мою дочь Адочку) и скрыться в одном из лагерей под чужой фамилией. Через 2 дня отец взял рюкзак и ушел из Геттингена по направлению на запад. У него было много приключений, пока он не добрался до Вестфалии. Там ему посоветовали обратиться за помощью к кардиналу фон Галену. Кардинал выслушал его историю и предложил ему работу библиотекаря в его монастыре.

В Мюнстере отец жил до 1947 года. К этому времени стало уже спокойно, не было больше насильственных репатриаций, и отец начал работу в газете «Посев» [8].

Між тим Гоутерманс дістав дозвіл на проживання сім'ї Штепп у Геттінгені, знайшов кімнату для проживання і влаштував Аглаю працювати на фабрику. Життя здавалося почало налагоджуватися. Кость Тодосьович поринув врешті-решт в улюблену наукову працю: збирав матеріал для великої монографії про репресії в Радянському Союзі наприкінці 1930–х років. Однак, залишатися в Німеччині ставало небезпечним – багато хто емігрував до США, Канади, Південної Америки, і, навіть, до Австралії. Саме в цей час на ім'я Кость Тодосьовича прийшло запрошення із Боготського університету (Колумбія) очолити кафедру російської історії, і він взявся оформляти документи до від'їзду. Дружина і донька Аглая почали відвідувати курси іспанської мови. За досить короткий період історик досконало вивчив іспанську мову, міг іспанською вільно читати лекції. Але сталося непередбачене, про що пізніше констатувала донька К. Штеппи:

... человек никогда не знает своего будущего. Когда уже все документы были оформлены, оказалось, что немецкое подданство представляло препятствие для эмиграции. Все надежды рухнули... Теперь я думаю, что это было к лучшему – мы до сих пор читаем о разных беспорядках в Колумбии. Мой дядя Виктор (брат моей матери) был убит коммунистами в Аргентине в это же время. Кто мог гарантировать, что с нами не случится ничего подобного? [9].

Підстави для хвилювань, звичайно, були: радянські розвідувальні органи стежили за Костем Тодосьовичем. Уже 20 серпня 1948 р. 4–м

(Харківська правозахисна група. Пер. з англійської Ю.П. Ранюка). – Х., 2000. – С. 1.
8. Горман А.К. Другая сторона медали... – С. 11–12.
9. Там само. – С. 12.

відділом МДБ СРСР Штеппа був оголошений у розшук [10]. Відчуваючи, що за ним полкують, він тимчасово перебрався в містечко Обермергау в Західній Німеччині, де упродовж 1950–1952 рр. викладав російську мову та літературу в американській армійській школі [11].

Это не была школа «юных шпионеров», как когда-то было напечатано в «Новом русском слове» (нью-йоркской русской газете). Я позже работала преподавателем в этой школе и знаю, что там готовили не шпионов, а специалистов для работы с перебежчиками, т.к. в это время было уже много перебежчиков из Красной Армии и нужны были люди, чтобы проверять их и помогать им устроиться [12].

Одночасно, вчений працював також у Інституті з вивчення історії та культури СРСР, утворення якого зініціювала в Мюнхені група науковців-радянологів (Б. Яковлев (М. Троїцький), О. Філіпов, К. Криптон, А. Авторханов й інші). За свідченнями А. Авторханова, мета цього закладу полягала в донесенні до закордонного читача теорії та практики тоталітарної системи, яку на Заході знали тільки за пропагандистськими книгами та журналами [13]. У зв'язку з цим, К. Штеппа підготував кілька монографій, у яких, щоправда, з міркувань обережності приховав своє прізвище за псевдонімами. Одна з таких книг К. Штеппи російською мовою «Радянська система управління масами та їх соціальною свідомістю», підписана «В. Лагодін», інша – англomовна – «Чистка в Росії» – «В. Годін». Остання вийшла в співавторстві з фізиком Ф. Беком (Ф. Гоутермансом). У останній автори на основі значного фактологічного матеріалу, а також свого власного трагічного тюремного досвіду 1938–1939 років запропонували теоретичні узагальнення.

Чи не вперше в історіографії вчені дослідили радянську каральну систему зсередини, простежили роботу механізму сталінських репресій. Скрупульозно вивчаючи життя тюремних в'язнів, вони поділили їх на кілька категорій: партійних, старих більшовиків і політкаторжан, червоних партизан, радянських громадян, що перебували за кордоном, колишніх військовополонених тощо. Відтворюючи пережите, К. Штеппа і Ф. Гоутерманс описали систему допитів і слідства.

Після арешту наставав період переломного допиту, що тривав від кількох днів до року. Згідно з інструкціями, його слід було провес-

10. Штеппа Костянтин Тодосьович // Ректори Київського університету (1834–2006). – К., 2006. – С. 225–226.

11. Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London, 1993. – Vol. IV. – P. 877.

12. Горман А.К. Другая сторона медали... – С. 12.

13. Авторханов А. Мемуары // Октябрь. – 1992. – № 10. – С. 146.

ти не пізніше, ніж через десять днів. Кожен арештований ретельно ізолювався від в'язнів, які його знали. Консультації з адвокатом були нечуваною справою і в переважній більшості випадків ніякий захист не дозволявся... [14].

Цінною частиною монографії є запропонована авторами класифікація теорій репресій: офіційна, «фашистська», теорія робочої сили, соціальної профілактики, партійної боротьби, «бонапартистська» й інші. Тобто К. Штеппою і Ф. Гоутермансом вивчення репресивної політики сталінізму вперше було поставлено на серйозну наукову основу.

У повоєнні роки Кость Тодосьович підготував й опублікував ще кілька праць з різних аспектів історії, у т.ч. й з радянологів [15]. Були підготовлені до друку велика студія «На историческом фронте. Советская историческая наука и политическая линия правящей партии 1917–1953» [16], а також монографія «Основы сталинизма» [17].

Обидві праці не позбавлені певних недоліків, оскільки не всі узагальнення автора ґрунтувалися на джерельній базі, передусім, архівній, а висновки промовисто позначені інтонацією, властивою рокам холодної війни й ідеологічного протистояння двох суспільних систем. Однак, книги К.Штеппи були одними з перших, присвячених дослідженню сталінських репресій загалом.

У 1952 р. Кость Тодосьович перебрався за океан – у США, де нові друзі влаштували його співробітником у «Американську комісію за визволення». Запрошувала К. Штеппу до співпраці й радіостанція «Свобода».

У цей час радянські розвідувальні органи, які намагалися відстежувати кожний крок ученого, втратили його слід і постановою від 27 лютого 1956 р. Управління КДБ при Раді Міністрів УРСР у Київській області офіційно припинило його розшук, безпідставно заявивши, що К. Штеппа перебуває на службі в американській розвідці [18].

14. *Штеппа К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії. (Харківська правозахисна група. Пер. з англійської Ю.П. Ранюка). – Х., 2000. – С. 38.

15. Lagodin V (pseudon) Concerning Central Regularities in Ptolomeism // Vest of Institute for the study of the USSR. – Munich. 1951. – Vol. 1. – P. 84–102; *Його ж.* Stalinand Ideological struggle in the Party at the time of Nineteeth Cougress // Materiali konferencii 22–23 Marta 1953 g. – Munich, 1953. – P. 9 – 22; *Його ж.* В плену комунізму // Новий журнал. – Нью-Йорк. 1959. – Кн. 57.

16. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 8 – 62 арк.

17. Там само. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 18 – Арк. 1–144.

18. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД. Трагічне десятиліття: 1924 – 1934. – К.: Україна, 1996. – С. 302.

Проте, такі звинувачення не могли серйозно зашкодити вченому. Останні роки життя він знову поринув у наукову роботу, написав кілька серйозних праць, пробував себе навіть у публіцистиці. К. Штеппа збирав матеріали з питань радянської історіографії, які, щоправда, не встиг опублікувати.

Аби поставити крапку в дискусії й звинуваченнях у колабораціонізмі, К. Штеппа підготував великий «Меморандум щодо колабораціонізму», у якому дав чіткі відповіді на болючі питання.

Мене звинувачують у колаборації. Але: а) всі особи, які залишилися на окупованій території, – майже без виключення – колаборували в тій чи іншій формі; б) у своїй колаборації я бачив єдино можливу особисто для мене форму участі в антибільшовицькій боротьбі, а у колаборації взагалі – тимчасову коаліцію, яка принципово необхідна для знищення сталінської комуністичної тиранії. Якщо я в цьому помилявся – у чому я до цього часу не впевнений, – то я поділяв помилку мільйонів. У тому, що я брав участь у коаліції, треба виконувати взяті на себе зобов'язання, а не вести подвійну гру, я ні тоді, ні після, ніякої помилки не бачив і не бачу [19].

У «Меморандумі...» К. Штеппа окремо зупинився і редакторстві у НУС, наголосив:

... в) редагована мною газета вперше (тут і далі – підкреслено в документі – *авт.*) на території СРСР (це я протиставляю еміграції) повела принципову і серйозну боротьбу проти більшовизму – його доктрини, його системи, його режиму. І багато з того, що стало зараз загальним в антибільшовицькій боротьбі, вперше було сформульоване у названій газеті; г) особисто я написав сотні (!) статей проти більшовизму і серед них мої спогади про ежовщину, які потім стали основою книги, яка вийшла у 1951 р. англійською мовою і перекладена на всі мови світу; д) я не несу моральної відповідальності ні за будь-яку специфічну термінологію (на кшталт «юдо-більшовизм» чи «плутократи»), ні за якісь матеріалу, що з'явилися у газеті, оскільки це мені нав'язувалося силоміць, що визнає і американський автор книги про український націоналізм п. Амстронг, який ставиться до мене негативно під впливом однієї частини джерел; е) посада редактора також була нав'язана мені силою, і весь час, поки я був на цій посаді, за мною велося очне і заочне спостереження, навіть «проективний» арешт, я не мав навіть свободи переміщення. Жодної нагороди від окупаційної влади я не отримав. У проханні поїхати до Німеччини мені було відмовлено. Ніяких матеріальних субсидій, хоча б у розмірі того, що отримували *volksdeutsche*

я не отримував. Маючи право на статус [volksdeutsche], ніколи до від'їзду з Києва їм не користувався [20].

Наступний блок спростувань звинувачень на свою адресу, К. Штеппа почав із нагадування, що більшовицька преса і під час війни, і після не шкодувала слів, щоб показати його в ролі «запроданця», «зрадника» тощо.

Друге звинувачення проти мене (яке повторюється частково і у книзі Армстронга) є те, що, буцімто, я у якості редактора газети, що виходила у Києві під час окупації, не тільки займав антиукраїнську позицію, але й вів боротьбу проти всіляких проявів української національної свідомості, проти української культури, українських політичних діячів і т.д.

Залишаючи у стороні всякого роду інсинуації на мою адресу, які диктувалися пристрасною полемікою (на кшталт того, що на мені є «кров Рогача» та інших членів редакції, – людей, яких я ніколи і в обличчя не бачив і про існування яких я довідався тільки після того, як мене «посадили» на їх місце), вважаю за потрібне дати деякі роз'яснення: а) у газеті за весь час її існування не було надруковано жодного рядку, скерованого проти української культури чи її діячів. Навпаки, газета відзначала всі видатні події і явища українського культурного життя – особисто я написав статтю про Лесю Українку і т.д.; б) але газета дійсно вела боротьбу – оскільки це від неї не залежало – проти тих поглядів, які насаджувала місцевому населенню одна партійна група. Погляди якої я вважав в основі не вірними, а за своїми наслідками навіть згубними: начебто завдання національно-політичної незалежності України навіть під час війни повинні бути більш пріоритетними, ніж боротьба з більшовизмом. Цей постулат виходив із «правильної» мети начебто більшовизм – це явище суто російське, яке занесено в Україну зі сторони, а тому вести боротьбу з більшовизмом означає вести боротьбу з російським народом. Звідси, – особливо чуже більшості українському народу вороже ставлення до всього російського – російської культури, російського народу, навіть російської мови. Звідси і спроби роздмухати серед населення національну ворожнечу і ненависть у момент, коли треба було сконцентрувати всі сили на знищення дійсного ворога в особі комуністичної диктатури, інтернаціональної за своєю суттю. У своїй статті «Як ми ставилися до росіян» я і доводив необхідність розмежовувати поняття «російський» і «більшовизм». Ця стаття у момент її появи принесла мені не тільки напади та інсинуації з боку групи, яка претендувала представляти інтереси українського народу, але і великі службові неприємності з боку Ostministerium [...], які поділяли точку зору моїх супротивників. Газеті було заборонено зачіпати «російські теми» взагалі [21].

20. Там само.

21. Там само. – Арк. 2.

Продовжуючи цю тему, К.Штеппа заявляв:

... не поділяв я ще одного погляду цієї політичної групи, яка складала меншість серед населення Києва, а за своїм складом була чимось ворожим і стороннім, а у ряді випадків претендувала на монополічне, політичне керівництво, нерідко користуючись тими ж методами і засобами цього керівництва, які, по-суті, нічим не відрізнялися від більшовицьких. Погляди ці полягали в тому, що належність до української нації визначається не перебуванням на відомій території і не участю у загальнонаціональному господарстві і культурній праці, а якимись чи то расовими, чи то іншими ознаками. У такому випадку, більша частина населення, яка виросла на Україні й органічна з місцевим життям, не потрапляла у категорію українців. Не варто й казати, до яких наслідків могло привести на практиці застосування цих принципів: якщо б всі робітники Донбасу, чи три чверті киян опинилися у категорії «національної меншості» [22].

Закінчуючи «Меморандум...», Кость Тодосьович писав:

Оскільки, з точки зору українських націоналістів, будь-яка спроба відстоювати хоч якесь право на визнання російського є ознакою «більшовизму» – так як і будь-яка незгода з їх поглядами чи вимогами, – то природно було їм звинувачувати мене у «більшовизмі». Я вже не кажу про те, що самі більшовики оцінюють мене і мою діяльність зовсім по-іншому; можу послатися на те, що один із українських націоналістичних публіцистів, що працював під прямим керівництвом Райхскомісаріату, назвав не тільки більшовиками, але «парашутистами більшовизму» не будь-кого, як... Толстого і Достоєвського. Бути у такій компанії для мене честь! [23].

Пригадуючи останні роки життя К. Штеппи, А. Норд зазначав:

Кость Тодосьович людина не зла, не мстива, не образлива. До всіх людей він ставився тепло і по-доброму. У спілкуванні був виключно уважним і м'яким. У цьому проявлялася велика сила Духа. А були люди... які вважали – слабкістю. Як і все життя, і тут він був на голову вище за оточуючих.

Останні роки, не маючи можливості повною мірою застосувати свої здібності, замучений важкою хворобою, Костянтин Тодосьович погано себе почував і називав себе «доходягою». Він втрачав сили, енергію, радість життя і зацікавленість нею. Смерть він чекав відважно і, можливо, бажав її [24].

22. Там само.

23. Там само.

24. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 2.

Помер К. Штеппа 19 листопада 1958 р. в Нью-Йорку [25] і похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодивеево» [26]. У некролозі зазначалося:

Вчора вдень у госпіталі «Квінс Меморіал» помер від серцевого нападу проф. Костянтин Тодосьович Штепа ... Як видатний знавець радянської державної системи Кость Тодосьович користувався заслуженим визнанням.

М'який, делікатний характер покійного уживався у ньому з різкою нетерпимістю до гноблення його батьківщини комуністичним режимом [27].

Уже після смерті вченого в 1962 р. вийшла його монографія «Русские историки и советское государство».

* * * * *

Насамкінець, зазначимо, що доля К. Штеппи позначилася і на трагічній долі його сина Еразма. Насильницьки репатрійований до Радянського Союзу, він був звинувачений у військових злочинах і, як зазначено на початку цього розділу, засуджений до двадцяти років концтаборів і п'яти років позбавлення прав; десять років таборів він відбув на Колимі. Після звільнення, всупереч усьому, він, працюючи землекопом і каменярем, зумів заочно закінчити Алма-Атинський інститут іноземних мов. Більше двадцяти років, до виходу на пенсію в 1985 р., вчителював. У 1994 р. Еразм Штеппа повернувся на батьківщину предків, до об'єднаної Німеччини.

Донька К. Штеппи Аглая, яка вийшла в 1952 р. вдруге заміж – за американця Гормана, мешкає у США. Вона народила шестеро дітей. Досягла значних наукових успіхів – є знаним спеціалістом із російської літератури, доктором наук. Відтак, посіяне Костем Тодосьовичем творче й духовне насіння сповна проросло, насамперед, у його дітях, які успадкували його потяг до пізнання світу, формування широкого кругозору.

Лише на 5 років пережила свого чоловіка Валентина Леонідівна Штеппа, яка перенесла з ним усі труднощі – від аспірантського безгрошів'я до поневірянь вимушеного вигнанця-емігранта. Вона померла також у Нью-Йорку і похована поруч із Костем Тодосьовичем.

25. Енциклопедія Українознавства. Словникова частина-доповнення. – Париж, 1995. – Т. 11. – С. 393; Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, Buffalo, London, 1993. – Vol. IV. – P. 876.

26. Верба І.В. Кость Штеппа // Український історичний журнал. – 1999. – № 4. – С. 112.

27. ДА РФ. – Ф. 10082. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк 1.

РОЗДІЛ Х

Хто ж насправді такий Кость Штеппа?

Кость Годосьович Штеппа – один із найбільш обдарованих українських істориків, етнологів, фольклористів і педагогів, людина складної і трагічної долі. Він залишив помітний слід у розвитку українського антикознавства та візантістики 1920–1930-х років. Значним був його внесок і в освітній рух України зазначеного періоду. Як талановитий учений проявив він себе і в еміграції.

Довгі роки багатогранна діяльність К. Штеппи оминалася увагою як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників, не кажучи про спеціальне дослідження, присвячене життю і творчій діяльності вченого. Тавро колаборанта, «зрадника інтересів українського народу», відсутність особового фонду історика в Україні, закритість і розпорошеність значного масиву персоналістичних архівних матеріалів не сприяли вивченню його біографії. Лише протягом останніх років виявлена й частково ведена до наукового обігу достатня кількість документів, які дозволяють певною мірою охарактеризувати його працю та визначити належне місце у науково-академічному, освітньому і громадському житті України міжвоєнного часу, українського та російського зарубіжжя 1940–1950-х років.

Історичний світогляд К. Штеппи постав на ґрунті традицій просвітництва. Велику роль у формуванні наукових інтересів майбутнього вченого відіграли представники Полтавського історико-археологічного комітету (особливо, В. Пархоменко) в роботі якого Кость Годосьович брав участь.

Упродовж 1914–1916 років майбутній дослідник був вихованцем історико-філологічного факультету Петроградського університету, учнем відомого історика-антикознавця М. Ростовцева, під керівництвом якого розпочав свої наукові студії з історії античної культури. Ще студентом у столиці Російської імперії К. Штеппа включився у громадську роботу, відвідував засідання українського клубу, поділяв програму Української партії соціалістів-революціонерів.

К. Штеппа – учасник I Світової та громадянської війни. Під час останньої воював у арміях А.І. Денікіна барона П.І. Врангеля; після захоплення Криму більшовиками дякуючи щасливому збігу обставин залишився живим, уникнувши – як офіцер – неминучого розстрілу.

Після закінчення вищої освіти в Ніжині (1921) К. Штеппа продовжив освіту в аспірантурі Науково-дослідної кафедри історії культури і

мови при Ніжинському інститут народної освіти, де у секції античної культури його наукові студії спрямовували видатні, але на сьогодні незаслужено забуті науковці професори І. Турцевич, О. Покровський і І. Семенов. Під керівництвом останнього К. Штеппа наприкінці 1924 р. захистив промоційну працю «Вчення о демонах в античній і християнській літературі в епоху зародження християнства». У схвальних відгуках на це перше серйозне дослідження молодого науковця відзначалася глибока ерудиція автора, ґрунтовні знання давньогрецької, латинської, німецької, французької й англійської мов, уміння користуватися першоджерелами, володіння науковими методами дослідження.

З 1924 р. К. Штеппа працював викладачем, згодом – професором і деканом у стінах Ніжинського інституту. Став блискучим лектором, який користувався авторитетом у студентів і викладачів, умілим організатором педагогічного процесу, конструктором новаторських ідей. Одним із перших викладачів в Україні застосував у викладанні лабораторно-бригадний метод навчання – Дальтон-план, ставши також одним із розробників теоретико-методологічних засад переведення загалом усього Ніжинського інституту на цей метод навчання – першим не лише в Україні, але й на теренах тодішнього СРСР.

Упродовж ніжинського періоду життя К. Штеппа активно займався науковою роботою. В 1927 р. в Одесі він успішно захистив докторську дисертацію на тему «Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства)» і став першим в Україні доктором історії європейської культури, мало того – першим у СРСР (і єдиним у міжвоєнний час) доктором наук із провінційного наукового центру. Рецензенти й офіційні опоненти – професори О. Покровський, І. Турцевич, М. Бережков, М. Мандес, Р. Волков, С. Дложевський, М. Болтенко – відзначали, що дослідження К. Штеппи – значний внесок у вітчизняне антикознавство, автор якого бездоганно знає оригінали творів давньоримських і давньогрецьких письменників. Такої студії, яка б узагальнила всю античну і християнську літературу з демонології й анґелології, на той час не було ні в західноєвропейській, ні в українській, ні в російській історіографії. Ствердившись як учений, наприкінці 1920–х років К. Штеппа очолив секцію античної культури науково-дослідної кафедри в Ніжині – одну з двох в Україні, що досліджувала античну проблематику й готувала науковців–антикознавців, до того ж єдину, що знаходилася не в столиці.

Наприкінці 1920–х років К. Штеппа активно співпрацював з Історичною секцією ВУАН, очолюваною ушлявленим акад. М. Грушевським.

На безоплатних засадах як позаштатний співробітник він входив до складу Культурно-історичної комісії та Комісії історичної писемності (керівник К. Грушевська), значно розширивши діапазон своїх наукових студій за рахунок звернення до проблематики української етнології.

У Ніжині в 1920–х роках К. Штеппа також вів активну музейну та краєзнавчу роботу: брав участь у діяльності архівно-музейної секції при Ніжинському відділі народної освіти, завідував Інститутським музеєм, згодом – після його реформування – керував інститутським Музеєм-кімнатою М.В. Гоголя, паралельно допомагаючи у становленні і розвою новоствореного Ніжинського краєзнавчого музею, яким керував аспірант очолюваної ним секції І. Спаський; був також учасником і скарбником Ніжинського наукового краєзнавчого товариства, брав участь у розробці програмних засад діяльності цього товариства.

К. Штеппа залишив помітний слід у розвитку українського сходознавства, зокрема, його організаційного оформлення. Переселившись у 1930 р. до Києва, впродовж 1930–1934 років учений був заступником голови – але фактично очолював – академічну Комісію з дослідів з історії Близького Сходу та Візантії, згуртувавши навколо її діяльності провідних учених: академіків А. Кримського, В. Бузескула, професорів П. Кудрявцева, Б. Курца, Ф. Петруня. К. Штеппа брав участь у розробці тематики досліджень цієї сходознавчої інституції, зокрема, студіях над корпусом джерел з історії Візантії та Близького Сходу від найдавніших часів до ХІХ ст.; у підготовці до публікації низки тематичних збірок Комісії («Україна і Схід», «Студії з Туреччини», «Історіографічні студії й наукові повідомлення»). Протягом 1930–х років К. Штеппа також брав участь у археологічних розкопках античних міст Мірмікея та Пантікапея у Криму; здійснив цікаву й небезпечну наукову експедицію у Середню Азію.

Одночасно, Кость Тодосьович – як і всі науковці того часу – зобов'язаний був долучатися до громадської праці. Вчений читав лекції в Будинку Червоної Армії та Домі народів Сходу, надав консультації з історії, влаштовував виставки пропагандистського спрямування, був членом міської ради Києва, навіть залучався до посівних кампаній. У 1930–1941 роках (з перервою на арешт) учений працював у Київському університеті на посаді декана історичного факультету (до 1938 р.) і завідувача кафедри стародавньої історії. Один із небагатьох, хто до останнього тримався курсу читання лекцій українською мовою, виступав проти русифікації історичного факультету.

Впродовж київського довоєнного періоду життя К. Штеппа написав кілька методичних і монографічних праць, серед яких: «Методичні вказівки для заочників до програми з історії середніх віків», «Методика викладання історії», «Революція рабів в античному світі»; організував курси з перепідготовки вчителів-істориків середніх шкіл. У стінах Київського університету К. Штеппа також проявив себе як блискучий лектор і організатор навчального процесу. Однак, платнею за таке кар'єрне й наукове визнання була необхідність постійно пристосовуватися до ідеологічного диктату більшовицької системи – корегувати тематику досліджень, змінювати методологію досліджень.

З березня 1938 р. до вересня 1939 р. Кость Тодосьович знаходився під арештом у Лук'янівській в'язниці в Києва. Його звинувачували в націоналістичній діяльності в сфері освіти, організації повстанських загонів на Київщині і Чернігівщині з метою створення самостійної Української держави та проведенні шпигунської діяльності на користь японської розвідки. Упродовж півтора року слідства (за цей час у справі К. Штеппи змінилося аж 13 слідчих!) учений звідав усі муки ув'язнення: шість місяців суворої ізоляції, п'ятдесят днів «конвєсеру» – позбавлення сну; побої, тривалі допити, навіть, камеру смертників.

У цей час сім'я вченого опинилася на межі голодного існування; зазнали цькування і «проробок» діти К. Штеппи у школі; найменша донька, яка народилася на другий день після його арешту і яку він так і не побачив, прожила всього рік. Зазнала репресій і родина вченого: у 1938 р. був розстріляний старший брат, батьків виселили з власної хати.

В ув'язненні К. Штеппа спершу тримався стійко, але пізніше, фізично й морально зламавшись, підписав усі вичавлені з нього надумані свідчення і визнав свої неіснуючі провини; змушений був обмовлювати себе й потрібних слідству осіб – здебільшого, відомих українських науковців. Змушений був К. Штеппа «засвітити» і свою причетність до сексотства для органів ДПУ–НКВС, явно гіперболізуючи свою роль у викритті «ворогів народу». Проте, таке сповідання ідеології виживання все ж дало свої результати – К.Штеппа був звільнений з в'язниці.

З вересня 1941 – до вересня 1943 року К.Штеппа знаходився в окупованому Києві, при чому не евакуювався цілком свідомо, оскільки розумів – його німецьке коріння і непевний статус неблагонадійного вченого під час евакуації перетвореться на повторний арешт, коли не гірше. К. Штеппа також свідомо пішов на колаборацію з окупаційною владою, пояснюючи вже в еміграції своє рішення єдиною змо-

гою для нього боротися з більшовизмом. Учений служив новій владі на адміністративних і керівних освітянських посадах: був завідувачем відділу освіти і культури Київської міської управи (вересень–листопад 1941 р.), відроджував у столиці після відступу Червоної Армії початкову, середню і вищу освіту; піклувався про налагодження роботи не лише освітніх, але й науково-дослідних і мистецьких закладів міста, відновлював роботу міських архівних, музейних і спортивних установ, займався справою об'єднання національно-свідомих працівників у профспілки, організацією методичних курсів з гуманітарних дисциплін тощо. Завдяки сприянню К. Штеппи в Києві поновили роботу Українська академія наук, Головний історичний архів ім. В.Б. Антоновича, Центральний архів давніх актів; зорганізувалася Всеукраїнська учительська спілка. В такий спосіб через отримання роботи, налагодження побуту (виділялося житло, влаштовувалися їдальні) К. Штеппа фактично врятував життя багатьом представникам наукової, мистецької й освітянської інтелігенції, особливо протягом украй холодної й голодної зими 1941–1942 р.

К. Штеппа доклав чимало зусилля для поновлення в час окупації роботи Київського університету, в якому упродовж листопада 1941 р. – січня 1942 р. обіймав посади ректора, згодом – завідувача кафедри. Йому вдалося з тих, хто залишився в окупованому нацистами Києві підібрати високопрофесійні педагогічні й адміністративно-технічні кадри (професори О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко й інші), забезпечити фінансування університету, налагодити навчально-виховний процес. Були створені факультети й кафедри, функціонували Ботанічний сад й обсерваторії, почався прийом студентів. Звичайно, на вимогу Рейхскомісаріату «Україна» викладання гуманітарних дисциплін проходило в контексті ідеалізованої історії україно-німецьких взаємин і пропагування «визвольної місії Великої Німеччини». На жаль, усі потуги К. Штеппи звелися нанівець на початку 1942 р. – Київський університет згідно з розпорядженням гауляйтера України Е. Коха про впровадження для місцевого населення лише початкової (чотирикласної) освіти був закритий.

З грудня 1941 р. до вересня 1943 р. К. Штеппа очолював редакцію газети «Нове українське слово», що постала замість розгромленого гестапо «Українського слова», редколегію якого складали переважно представники київської оунівської мережі. Курс нової газети підпорядковувався ідеологічним установкам Міністерства окупованих східних

областей, керованого А. Розенбергом, відтак, навіть про частку самостійності в редагуванні газети не було й мови. Співробітники редакції на чолі з К. Штеппи переймалися, насамперед, як вижити у складних умовах окупації. Тиск на самого редактора був величезний: мало того, що він зобов'язаний був співробітничати з імперськими службами безпеки, в одному з концтаборів Німеччини як заручник перебував його син Еразм. Нацисти, хоча й вважали К. Штеппу одним із кращих із-поміж колаборантів, проте ставилися до нього насторожено; за ним був установлений постійний нагляд, фактично тримали під домашнім арештом, не даючи дозволу на виїзд, незважаючи на статус фольксдойча.

Головним завданням редагованої К. Штеппою газети була пропаганда воєнної могутності й культурно-виховної місії Третього рейху, а також антирадянська й антисемітська тематична спрямованість більшості публікацій. Усе, що друкувалося, проходило найжорстокішу цензуру; помітну частку матеріалу займали передруки офіційних повідомлень німецької преси. До національно-визвольного руху українців К. Штеппа й редколегія «Нового українського слова» ставилася стримано-нейтрально, вважаючи, що вплив самої газети на населення Києва незначний – відтак, націоналістична пропаганда не дасть майже ніякого результату.

Нацисти використовували ім'я й авторитет К. Штеппи в антиукраїнських і антирадянських цілях. Сам Кость Тодосьович уважав, що в умовах війни необхідно боротися з головним ворогом – більшовизмом, всьому ж, що заважає цій меті, треба чинити опір. Він не поділяв думки діячів національно-визвольного руху щодо негайного створення Української самостійної держави, вважаючи це справою майбутнього. Інтернаціоналіст за переконанням, він виступав проти русофобії та вилучення російської мови й культури з побуту й духовної сфери українців, наголошував, що це веде до національної ворожнечі й послаблює боротьбу з більшовизмом. У статті «Як ми ставимося до росіян» К. Штеппа, наприклад, розмежовував росіян із більшовиками, стверджуючи, що тоталітаризм не має національності. Пізніше, посилаючись на декларовані ученим позиції, українська націоналістична преса за кордоном творитиме міф про К. Штеппу – «зрадника інтересів українського народу». Загалом, публікації «Нового українського слова» з національної тематики відзначалися узагальненнями й нечіткою позицією, що викликало обурення не лише українських кіл, але й окупаційної влади. Газета виконувала, здебільшого, інформаційні функції й не користувалася популярністю у

читачів. Урешті-решт така діяльність редакції «Нового українського слова» на чолі з її керівником викликала невдоволення німецької адміністрації, оскільки пропагандистське завдання, яке ставилося перед ними, не було виконане належним чином.

У травні–листопаді 1942 р. Кость Тодосьович працював науковим консультантом Музею-архіву переходової доби історії м. Києва, у якому готувалися до друку матеріали про злочини більшовиків у культурній сфері (руйнування церковних і світських пам'яток за радянської влади). Консультував науковців у проекті з видання джерел до історії Магдебурзького права в Україні.

У вересні 1943 р. К. Штеппа змушений був емігрувати. В листопаді того ж року вчений опинився за кордоном, спочатку в Німеччині, з 1952 р. – у США. У Німеччині він працював у відділі пропаганди міністерства окупованих східних областей (м. Танненберг–Найденбург), редагував російськомовний журнал «На досуге», створений для вояків Російської визвольної армії. Його син Еразм уже в Німеччині потрапив під мобілізацію і був відправлений на східний фронт як вояк Вермахту. Проте, в 1945 р. потрапив у радянський полон, згодом за рішенням суду отримав 20 років концтаборів, з яких 10 років провів на Колимі.

К. Штеппа був одним із фундаторів Інституту з вивчення історії та культури СРСР у Мюнхені, метою діяльності якого було донести до закордонного читача об'єктивну інформацію про сутність і практичне втілення тоталітарної радянської системи. Вчений написав кілька монографічних студій і вважався одним із найвідоміших спеціалістів-радянологів на Заході. У США К. Штеппа працював у «Американській комісії за визволення», а також на радіостанції «Свобода», писав публіцистичні праці, збирав матеріал до радянської історіографії. Донька історика – Аглая Горман – нині є відомим у США спеціалістом із російської літератури, доктором наук, автором цікавих спогадів про життя родини Штепп у більшовицькій Україні.

Загалом, у науковому доробку К. Штеппи – солідні монографії, більше 100 наукових статей і рецензій, публіцистика. Творчий шлях ученого можна розділити на два періоди: «радянський» та «еміграційний», з коротким дворічним періодом окупації між ними, впродовж якого вчений науковими студіями практично не займався. Це дає змогу простежити еволюцію його дослідницької діяльності, світогляду, історичних поглядів. Якщо перший етап (1920–1930) був пов'язаний зі становленням К. Штеппи як історика-антикознавця, спеціаліс-

та з історії релігійних вчень і соціальних рухів у Римській імперії, то на другому (кінець 1940-х – 1950-і рр.) він зосередився переважно на дослідженні питань, пов'язаних з історією та сутністю сталінізму. Протягом «радянського» періоду К. Штеппа студіював у межах української історії, впродовж «еміграційного» – тематично спрямував свої студії в бік російської історіографії.

Перший із указаних періодів творчості К. Штеппи чітко поділяється на два якісно різні етапи: 1920-ті й 1930-ті роки. Впродовж 1920-х років учений створив свої найкращі наукові студії, серед яких «Нариси з історії античної й християнської демонології: До питання про походження християнства», «Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості», «До українських переказів про створення першої людини», «Селянські рухи в Римській імперії: I.Circumcelliones», «З монастирського побуту старої України». Ці дослідження засвідчують широку проблематику дослідницьких інтересів К. Штеппи: специфіка раннього християнства, боротьба селянства Римській імперії проти рабовласницького ладу, демонологічні вірування й ангелологія в античному світі та у віруваннях і фольклорі українців. У своїх працях К. Штеппа нерідко виступав як науковець-першовідкривач, досліджуючи мало відому чи взагалі нову проблематику.

У 1930-х роках К. Штеппа працював у складних суспільно-історичних умовах зміцнення радянського тоталітаризму. Учений не був однозначний у своїх науково-історичних висновках й оцінках різних подій і явищ, намагався застосувати у своїх працях марксистсько-ленінську методологію («Маркс, Енгельс і проблеми античного способу продукції», «Революція рабів в античному світі»). Його праці цього часу – свідчення вимушеного компромісу, на який ішов учений, аби мати можливість займатися справжньою наукою. Цього часу К. Штеппа здійснив велику роботу щодо розширення джерельної бази з антикознавства й візантиністики, залучив до наукового обігу значну кількість нових документальних джерел, тим самим зробивши вагомий внесок до розробки багатьох питань класичної античної та візантійської історії; фактично заклав своїми працями підґрунтя для подальших історичних й археографічних студій, запровадив методику досліджень, висновки яких ґрунтувалися виключно на основі аналізу першоджерел – творів давньоримських, давньогрецьких і ранніх християнських авторів.

Загалом, аналіз наукової спадщини К. Штеппи дає змогу визначити його місце у національному антикознавстві та візантикознавстві як визначного фахівця, який залишив помітний слід у вивченні таких важливих проблем духовної історії Риму та Візантії, як поетична міфологія, постать бога–демона, поява ангелів-посередників, жертвоприношення за доби античності, проблема народних рухів у Східній Римській імперії, слов'яно-візантійські відносини, християнські віровчення, проблема культурних зв'язків між Сходом і Заходом.

Перебуваючи в еміграції К. Штеппа зосередив свою увагу виключно на дослідженні теоретичних і практичних аспектів радянського тоталітаризму. Він був одним із перших вчених зарубіжної історіографії, який цю проблему почав досліджувати глибоко й усебічно, фактично піднявши її з рівня публіцистики до науково обґрунтованих, обрамлених відповідною науковою методологією студій. У таких своїх працях, як «Чистка в Росії» (у співавторстві), «Російські історики і Радянська держава», він раніше, ніж інші науковці (наприклад, той-таки О. Солженіцин) засудив антигуманну сутність більшовизму, на науковому рівні розкрив механізм репресій у радянській державі 1930–1940-х років.

Звісно, дане дослідження життєвого й творчого шляху українського історика Костя Тодосьовича Штеппи не може вважатися цілковито повним і всеохоплюючим – усе ще залишаються недослідженими окремі моменти з його біографії, що обумовлюється відсутністю чи недоступністю відповідної джерельної бази. Наприклад, недостатньо повно поки досліджений період його навчання в Петрограді; є певні лакуни з життя й діяльності вченого в передвоєнний і окупаційний період; варто було б – за можливості – розширити дослідження його життя в еміграції; особливо було б цікаво для цілісного відтворення образу вченого додати і проаналізувати відомості про його приватне життя, побут, коло особистих друзів і друзів сім'ї. На часі також більш повний і глибокий аналіз творчого доробку К. Штеппи, розглянувши його в контексті надбань вітчизняної та світової історіографії з відповідної проблематики.

Але це перша у сучасній історіографії цілісна й узагальнююча біографічна студія про непересічну й суперечливу особистість К. Штеппи, яка, сподіваємося, знайде свого читача й прислужиться для подальшого розвою наукових досліджень, насамперед, у незалежній Україні.

ОСНОВНІ ДАТИ З БІОГРАФІЇ

Костя Годосьовича Штепи

- 02.12.1896 народився у старовинному м. Лохвиця Полтавської губернії
- 1905–1910 учень Роменського духовного училища
- 1910–1914 учень Полтавської духовної семінарії
- 1914 після закінчення Полтавської духовної семінарії вступив на історико-філологічний факультет Петроградського університету
- 1916 помічник бібліотекаря Бібліотеки Міністерства фінансів у м. Санкт-Петербург
- 1916 не закінчивши другого курсу Петроградського університету, перейшов до військового училища
- 1916–1917 прапорщик у російській армії
- 1918–1919 технічний працівник Роменської ділянки Полтавської залізниці
- 1919–1920 служив у чині капітана в Добровольчій армії Військових сил півдня Росії генерала А.І. Денікіна, пізніше – в Російській армії барона П.М. Врангеля
- 1920–1921 учителював у червоноармійській школі «Військово-інженерна дистанція» та в Соціально-економічному технікумі м. Ромни Полтавської губернії
- 1921 переїхав до Ніжина Чернігівської губернії, де обіймав посаду завідуючого клубом; розпочав навчання у Ніжинському науково-педагогічному інституті (колишньому НІФІ)
- 1921–1923 бібліотекар Ніжинської окружної бібліотеки, лектор і завідувач робітничого клубу «Пішевкус», керівник «Просвіти» на одній із околиць м. Ніжина (передмісті Мигалівка)*
- 1922 (березень) був зарахований за рекомендацією проф. І. Семенова аспірантом до Науково-дослідної кафедри історії культури і мови при НІНО у секцію античної культури
- 1923 у липні був відрахований із аспірантури ННДК за розробку «шкідливої» та «непотрібної пролетарській державі» теми, але в листопаді, після клопотання керівництва ННДК, був поновлений у аспірантурі
- 1923–1924 вчитель Ніжинської трудової школи № 4, завідувач учбовою частиною Ніжинського окружного ДОПРу*
- 07.12.1924 відбув промоцію на прилюдному засіданні цієї ж кафедри і був переведений її рішенням у наукові співробітники
- 1924 (наприкінці грудня) рішенням Укрпрофобру затверджений на посаді наукового співробітника кафедри
- 1924–1932 викладає в Ніжинському інституті народної освіти (у 1930–1932 роках – інститут соціального виховання)
- 1925 обраний дійсним членом Ніжинського наукового товариства краєзнавства
- 1925 перебрав керування Інститутським музеєм (у 1927 р. музей розділився на Ніжинський окружний музей і Музей-кімнату

- М.В. Гоголя – останньою К. Штеппа керував до 1932 р.)
- 1926–1928 декан факультету соціального виховання Ніжинського інституту народної освіти
- 1927–1930 науковий співробітник КНДКІУ
- 25.10.1927 захистив дисертацію «Нариси з історії античної й християнської демонології. До історії походження християнства» в Одеському державному історико-археологічному музеї
- 26.11.1927 рішенням Комісії з вчених ступенів Укрнауки присуджений науковий ступень доктора історії європейської культури
- 1927 призначений на посаду професора в НІНО
- 1928–1930 дійсний член і керівник секції античної культури ННДК
- 1930 переїхав до Києва, професор Інституту професійної освіти
- 01.02.1930 заступник голови КДІБСВ
- 1930–1934 дійсний член Комісії ВУАН для досліду Західної Європи
- 1931–1934 член Київської міськради, голова профспілки «Робос» (Міське бюро секції наукових працівників)
- 1933 очолив наукову експедицію в Середню Азію з метою дослідити археологічні пам'ятки місцевої старовини й вивчити поселення українських колоністів.
- 13.02.1934 співробітник Історико-археологічного інституту АН УРСР
- 1934–1941 професор (у 1934–1938 роках. – декан, із 1939 р. – завідувач кафедру) Київського державного університету
- 18.03.1938 заарештований співробітниками НКВС й звинувачений у антирадянській діяльності
- 27.09.1939 звільнений з-під варті
- 1941 (з вересня) завідувачий відділом культури та освіти КМУ
- 1941–1942 ректор Київського університету імені Т.Г. Шевченка.
- 14.12.1941 призначений на посаду головного редактора газети НУС
- 1942 (травень–листопад) науковий консультант Музею-архіву переходової доби
- 1943 (вересень) емігрував
- 1943 (листопад) зарахований на службу до відділу пропаганди Міністерства окупованих східних областей у таборі переселенців Танненберг-Найденбург (Прусія)
- 1950–1952 науковий співробітник Інституту з вивчення історії та культури СРСР (Мюнхен)
- 1950–1952 підготував до друку велику студію «На историческом фронте. Советская историческая наука и политическая линия правящей партии 1917–1953» і монографію “Основы сталинизма”
- 1952 переїхав до США; співробітник «Американської комісії за визволення»; працював на радіо «Свобода»
- 19.11.1958 помер у Нью-Йорку, похований на місцевому кладовищі монастиря «Новодивеево»

* автобіографічні відомості К.Т. Штеппи, котрі за іншими документами перевірити не вдалося.

ОСНОВНІ ПУБЛІКАЦІЇ

Костя Годосьовича Штепи

1. *Штена К.* Семінар по антирелігійній пропаганді в педвузі // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1925. – Кн. II–III. – С. 65–89.
2. *Штена К.* Нариси з історії античної й християнської демонології (До питання про походження християнства) // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1926. – Кн. VI. – С. 125–194.
3. *Штена К.* Нариси з історії античної й християнської демонології // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1927. – Кн. VII. – С. 45–138.
4. *Штена К.* Проблеми античного релігійного синкретизму в зв'язку з мотивами староукраїнської легендарної творчості (з приводу книги Reitzentein Schaedera «Studium zum Antiken Synkretismus aus Sran und Griechenland»). – Leipzig, 1922 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 114–127.
5. *Штена К.* Проф. В.Г. Богомаз-Тан. Християнство в свете этнографии // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 200–202.
6. *Штена К.* Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди, 1925 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – Вип. 1–3. – С. 202–205.
7. *Штена К.* Ю.А. Яворский. Ветхозаветные библейские сказания в карпаторусской церковно-учительской обработке конца XVII века, 1927 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 1. – С. 177–178.
8. *Штена К.* Hollyday W.R. The ragon background of early Christianity, 1925 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 1. – С. 179–180.
9. *Штена К.* Karl Beth-Religion and Magic, 1927. – Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 172–179.
10. *Штена К.* Дальтон-план в Ніжинському ІНО (1924–1928 pp.) // Записки Ніжинського Інституту народної освіти та науково-дослідчої кафедри історії культури і мови при Інституті. – Ніжин, 1928. – Кн. VIII. – С. 175–182.
11. *Штена К.* До українських переказів про сотворення першої людини // Ювіл. збірник на пошану академіка Михайла Сергійовича Грушевського, з нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – Т. II. Частина історично-літературна. – К., 1928. – С. 9–18.
12. *Штена К.* Про характер переслідування відьом в старій Україні // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 114–127.
13. *Штена К.* [Рец.]. Ernst Arbman. Untersuchungen zur primitiven Seelenvorstellung mit besonderen Rücksicht uaf Indien. R. I. – Le Monde Oriental, vol XX, 1–3, 1926. Uppsola cc. 85–226, r. II (Altindischer Seelenglsube) – Le Monde Oriental, XXI, 1–3, 1927, Uppsala, cc. 1 – 185 // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип. 1. – С. 132–135.
14. *Штена К.* [Рец.]. В. Никольский «Очерк первобытной культуры». Видання 4-е. Видавництво «Пролетарій». – Харків, 1928. – С. 375, 72 мал.,

- 23 табл. // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – Вип. 3. – С. 153–156.
15. *Штена К.* Антирелігійне виховання й завдання педвузів // Шлях освіти. – 1929. – № 3. – С. 21.
16. *Штена К.* Професор Олексій Іванович Покровський // Записки Ніжинського ІНО та науково-дослідчої кафедри історії культури й мови при Інституті. – 1929. – Кн. IX. – С. 280–289.
17. *Штена К.* Селянські рухи в Римській імперії. I. *Circumcelliuones* // Записки Ніжинського ІНО. – Ніжин, 1930. – Кн. X. – С. 3–46.
18. *Штена К.* З монастирського побуту старої України // Червоний шлях. – 1930. – № 7/8. – С. 152–159.
19. *Штена К.Т.* Маркс, Енгельс і проблема античного способу продукції. – К., 1934. – 110 с.
20. *Штена К.* Дмитрию Мойсеевичу Петрушевському в ознаменованні тридцятиліття научної и літературной деятельности. Российская ассоциация научно-исследовательских институтов. Ученые записки. – М., 1929. – Т. III. – 392 с. // Україна. – 1930. – Січень–лютий. – С. 217–222.
21. *Штена К.Т.* Методичні вказівки для заочників до програми з історії середніх віків: Для педтехнікумів. – Харків: Радянська школа, 1935. – 28 с.
22. *Штена К.* Про підвищення наукового рівня викладання історії // За комуністичні кадри. – 1936. – 29 березня.
23. *Штена К.Ф.* Деякі уваги до лекційного викладу з історії в середній школі // Комуністична освіта. – 1936. – № 1/2. – С. 35–40.
24. *Штена К.* Восстание Стоци (536–546 гг. н.э.): К истории революционных движений в Римской Африке // Вестник древней истории. – 1940. № 3/4. – С. 115–130.
25. *Штена К.* Мифы и легенды в преподавании истории Греции и Рима: (До методів вивчення історії в 5–6 класах) // Комуністична освіта. – 1940. – № 8. – С. 38–47.
26. *Штена К.* Літературні ілюстрації у викладенні історії в середній школі (6–7 класи) // Комуністична освіта. – 1940. – № 12. – С. 49–60.
27. Lagodin V (pseudon) Concerning Central Regularities in Ptolomeism // Vest of Institute for the study of the USSR. – Munich, 1951. – Vol. I. – P. 84–102.
28. Lagodin V (pseudon). Stalinand Ideological struggle in the Party at the time of Nineteeth Cougress // Materiali konferencii 22–23 Marta 1953 g. – Munich, 1953. – P. 9–22.
29. *Штенна К.* В плену комунізму // Новий журнал. – Нью-Йорк, 1959. – Кн. 57. – С. 18–36.
30. *Штенна К., Гоутерманс Ф.* Чистка в Росії. (Харківська правозахисна група. Пер. з англійської Ю.П. Ранюка. – Харків: Фоліо, 2000. – 176 с.
31. *Штенна К.Ф.* «Ежовщина» // XX век. История одной семьи. Материалы к истории русской политической эмиграции. – Вып. VIII. – М.: Русаки, 2003. – С. 15–139.

EX FONTES

Добірка документів із захисту К.Т. Штепкою промоційної роботи та докторської дисертації

№ 1 – 07 грудня 1924 р. – м. Ніжин – Протокол прилюдного засідання Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови, влаштованого з нагоди захисту К.Т. Штепкою промоційної роботи

ПРОТОКОЛ

публичного засіданий научно-исследовательской кафедры при Нежинском ИНО от 7 декабря 1924 года

Присутствовали: руководитель кафедры проф. Резанов В.И.; заведующие секциями профессора И.И. Семенов и М.Н. Бережков, действительные члены профессора Ив.Гр. Турцевич, А.И.Покровский и А.С. Грузинский, аспиранты К.Ф. Штепа и А.Г. Ершов; ректор ИНО Н.Г. Куис, гости: представители инспектуры народного образования; члены парткома, профорганизации, преподаватели и студенты.

Председательствует проф. В.И. Резанов при секретаре аспиранте А.Г. Ершове.

Объявив заседание открытым, председатель оглашает повестку дня: 1. Заслушание отчета об аспирантской работе т. Штепы и отзыва о ней его руководителей проф. И.И. Семенова и И.Г. Турцевича. 2. Заслушание тезисов и доклада аспиранта Штепы об исследовании его по истории религии и рецензий на эту работу его руководителей.

По утверждению порядка заседания кафедры, председателем было оглашено *curriculum vitae* аспиранта Штепы (см. приложение I), после чего слово для отчета о проделанной работе предоставляется т. Штепе. Отчет при этом прилагается (см. прил[ожение] II).

По выслушиванию отчета т. Штепы с отзывами о его работе выступают его руководители проф. И.И. Семенов (см. приложение III), затем И.Г. Турцевич (см. прил[ожение] IV). Когда отзывы были заслушаны, председатель предлагает членам кафедры и присутствующим высказываться по поводу отчета о работе аспиранта Штепы, и ввиду отсутствия желающих высказаться по отчету берет слово себе. Проф. В.И. Резанов отмечает с какой любовью, с каким увлечением т. Штепа работал в области своей специальности. Зная т. Штепу, он должен засвидетельствовать, что энергия и любовь к науке т. Штепы не исчезнут и впредь, в т. Штепе мы видели научного работника, который сделает значительные шаги вперед, научную подготовку и умение пользование методами, т. Штепа будет применять к изучению во-

просов марксизма, политической экономии, антирелигиозной пропаганды, к разрешению которых он подходит со строго научным методом.

После отзыва руководителя кафедры В.И. Резанова, т. Штепа делает сообщение о своей специальной работе на тему «Безумная мудрость» – Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства». Он излагает ее основные положения (см. приложение V). Во время изложения тезисов проф. И.И. Семенов покидает заседание кафедры по причине сердечного припадка.

По заслушиванию тезисов работы т. Штепы слово для рецензии на нее председатель предоставляет второму рецензенту проф. И.Г. Турцевичу. Рецензия его при этом прилагается (см. приложение VI).

В ответе на рецензию проф. Турцевича, т. Штепа отвечает до пунктам на его замечание:

1. Проф. И.Г. Турцевич, говорит т. Штепа, справедливо указал, что тема избранная мною очень сложная и требует большого основательного знакомства со всей историей античной культуры, так и с историей всего христианства. Исчерпывающего знакомства у меня, как начинающего работника, конечно, еще не может быть, но это обстоятельство не должно было препятствовать мне приступить к самой работе: худо ли, хорошо ли, но я старался установить развитие понятия о демонах в античном обществе и в последующих христианских верованиях, и надеюсь, что, хоть в некоторой степени, мне это и удалось.

2. Что касается того, что вера в ангелов и демонов была отвергнута постановлением Лаодикийского Собора, то это не точно: на данном Соборе было запрещено воздавание ангелам божеских почестей, а не само почитание их. Христианства без ангелов и демонов я не знаю. Если взять даже современные руководства по догматическому богословию, то и в них мы находим только буквальное повторение мыслей авторов II века, на каких они ссылаются, как на авторитетные источники

3. Противоречия между словами Л. Фейербаха, на какие я ссылаюсь в 2 [пункте], и тем выводом, какой я излагаю в п. 29, я решительно не вижу: в историческом христианстве вера в ангелов и демонов занимает не последнее место, и если мы устанавливаем факт античного – «языческого» – происхождения этой веры, то тем самым, безусловно, ставим под сомнением «божественность» и оригинальность христианского вероучения вообще, поскольку в нем разные элементы неразрывно переплетаются и не могут быть определены один от другого.

4. Ивану Григорьевичу не понравилась в моей работе то, что я «философские» построения авторов II века непочтительно называю «безумной мудростью»; он же ревниво защищает личность Плутарха и Фронтоня, первого называет, следуя Моммзену, «светлой личностью», второго – государственным человеком. О личности Плутарха я не буду распространяться; пусть в

частной жизни он был даже безукоризнен – это нисколько не меняет характера его квазифилософских мудрований[ий]. И чем же, как не «безумной мудростью», можем мы назвать его стремление рационализировать всякое суеверие, всякую нелепость, какой верили в его время? Не понимаю далее, как можно понимать Фронтонна государственным человеком – это был ритор, и его сочинения более типичны именно для упомянутого мною маразма общественной жизни. И Марк Аврелий, которого И[ван] Г[ригорьевич] назвал и которым я в свое время специально занимался, также представителем своего времени, и его сочинение *ad se ipsum* также ярко выражает полное бессилие мысли. Что же касается того, что эпоха II века – кульминационный пункт в развитии античной культуры, – то мне кажется, что в науке такое представление в настоящее время оставлено; наоборот во II веке начинают вполне отчетливо сказываться все те ферменты разложения и упадка, какие должны были привести римское общество к неизбежной гибели – обнищание масс, рост классовых противоречий и т.д.

После ответа т. Штепы на рецензию проф. И.Г. Турцевича, председатель оглашает рецензию проф. И.И. Семенова (см. приложение VII).

На эту рецензию т. Штепа не возражает ввиду отсутствия рецензента.

Затем слово было предоставлено неофициальному оппоненту проф. А.И. Покровскому. Проф. А.И. Покровский заявил, что он всецело присоединяется к хвалебным отзывам профессора И.И. Семенова и И.Г. Турцевича о научной работоспособности и о научной работе К.Ф. Штепы. В своих замечаниях или возражениях он, ввиду недостаточности времени, остановился только на тех вопросах, которые занимают главное центральное место в тезисах т. Штепы. Именно – о демонологии языческих и христианских писателей II века по Р.Х. Представление об однообразии христианской апологетической демонологии II века т. Штепа напрасно распространил – особенно в своем ответе И.Г. Турцевичу – и на последующую апологетику, в частности на сочинение V-го века, приписываемые Дионисию Ареопажиту (плебейской иерархии), где ученье о трех триадах ангелов есть (как и учение псевдоДионисия о зле) переделка, приспособление к ангелам учения Прокла. Как христианская апологетика II-го века имела свою дальнейшую историю, так имела она и свою *Vorgeschichte*, а именно – в апологетике иудейской (восходящей до псевдоАристия, в конце-концов до Гекатея Теосского). Особенно важны тут для демонологии сочинения Илона, где мы имеем уже, напр[имер], представление и о дориносимом чинами. Эта *Vorgeschichte* христианской апологетической демонологии (ср. и Тайны Эноха) не достаточно отчетливо намечена в тезисах (тез[ис] 23), почему не разъяснено здесь, напр[имер], и то, что христианская апологетика, в противоположность античной, знает только злых демонов. Проф. Покровский, соглашаясь с проф. И.Г. Турцевичем, указал и на то, что во времена Плутарха, Максима Т и Апулея «система бюрократического государства» не «завершила еще процесс фор-

мирования» своего; и стало быть «монарх и длинная лестница чинов» не «могли еще давать прекрасную аналогию для соответствующих представлений в небесных (?) сферах» (тез[ис] 12.26). Мы находим, правда, (см. пр[имер] и у Филона) применение подобной аналогии, но без «длинной лестницы», и разъясняющую в чем здесь суть, дает, напр[имер], 6 глава псевдоаристотелевского (известного и в латинской передаче с именем Апулея (трактата περὶ κόσμου (I–й пол. II ст.)). Далее проф. Покровский отметил, что в тезисах недостаточно намечена связь античных философских представлений о демонах с представлениями космологическими – о мировом целом и в частности о Боге, не всегда трансцендентном (тез[ис] 12), иногда и имманентном, а также и с учениями об ἀνάγκη или об ἀρχή Бога. В этой связи не обращено в тезисах надлежащее внимание на значение в истории демонологии Посейдония, а особенно Ксенократа, выставившего уже (применительно к учению о злой мировой душе платоновских Законов), м[ежду] проч[им], учение не только о благих, но и о злых демонах, едва ли так же верно или точно говорится в тезисах (т[езис] 16), как о том, что Платон дает «систематическое выражение учений о демонах» (он дает разные версии в разных диалогах), так и о том, что он дает его «только в целях более занимательного изложения». Проф. Покровский предполагает и более значительные, нежели как это отмечено в тезисах (т[езис] 21), восточные (особенно вавилонские) воздействия, какие могли отразиться в античной демонологии.

Отвечая на замечания А.И. Покровского, К.Ф. Штепа настаивал на том, что нет существенного различия между псевдоДионисием и ранней христианской апологетикой, тем более, что и у Оригена находим мы и не выработанную, то намеченную в основных чертах иерархию; связь христианской апологетики с иудейской, и особенно с Филоном, он имел ввиду, но считает ее менее значительной, нежели связь ее с языческой философией; как и у самого Филона, он находит более античных, нежели восточных представлений; вообще К.Ф. Штепа полагает, что восточные представления не были сколько-нибудь значительно представлены в эллинской и христианской демонологии; речь идет только о влиянии орфики. Вообще же т. Штепа не мог охватить всей демонологии, особенно поздней, в своих тезисах, должен был поставить себе известные границы.

Проф. Покровский отвечал на все возражения Штепы, отметив, м[ежду] проч[им], что и орфические представления (знали ли они демонов или нет (идут с Востока)), как это особенно ясно из материала, собранного в труде.

После заслушания ответа проф. Покровского на возражения Штепы, научно-исследовательская кафедра выносит следующее постановление: «Заслушав 1) отчет аспиранта К.Ф. Штепы и его аспирантской работе, и заключения по этому вопросу проф. И.И. Семенова и И.Г. Турцевича, 2) Доклад К.Ф. Штепы о его исследовании на тему: *Insapiens sapientia* – Безумная мудрость: Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху за-

рождения христианства (опыт исследования из истории религиозных верований), и рецензии проф. Семенова и И.Г. Турцевича и замечания проф. Покровского, а также объяснения К.Ф. Штепы, – кафедра постановляет:

Признать аспирантскую работу К.Ф. Штепы вполне удовлетворительной, признать т. Штепу закончившим свой аспирантский стаж и возбудить ходатайство перед Научным Комитетом об утверждении т. Штепы научным сотрудником Нежинской научно-исследовательской кафедры.

Голова катедри В. Резанов (підпис)

М. Рябко (підпис) О. Грузинський (підпис)

І. Турцевич (підпис) А. Єршов (підпис)

О. Покровський (підпис) К. Штепа (підпис)

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121, оп. 2, спр. 3288, арк. 72–74 зв.
Машинпис. Копія.

**№ 2 – 07 грудня 1924 р. – м. Ніжин – Автобіографія К. Штепи
(додаток до протоколу про прилюдне засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови)**

приложение № I

CURRICULUM VITAE
аспиранта К.Ф. Штепы:

Родился в 1896 году, в г. Лохвице Полтавской губернии. Высшее образование начал в Ленинградском Историко-Филологическом Институте в 1914 году; окончил образование в Нежинском Институте, куда перевелся в 1918 году на 3–й курс. Был оставлен к подготовке к профессорскому [званию]*¹ работе аспирантом при Нежинской Научно-Исследовательской Кафедре по секции антично-классической культуры, под руководством профессоров И.И. Семенова и И.Г. Турцевича закончил свой аспирантский стаж и работает над исследованием на тему: «*Insapiens sapientia – Безумная мудрость: Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства*».

Готовит, по поручению Научного комитета Укрглавпрофобра, научно-популярный очерк на ту же тему. Состоит преподавателем ИНО по социально экономическим наукам и секретарем научно-исследовательской ка-

*¹ Ймовірно вірна редакція має бути: «Был оставлен к работе аспирантом...»

федры. Отчет о своей аспирантской работе и сообщение о результатах своего исследования К.Ф. Штепа и представит в настоящем заседании.

7/XII–24 г.

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121, оп. 2, спр. 3288, арк. 75.
Машинопис. Копія.

**№ 3 – 07 грудня 1924 р. – м. Ніжин – Доповідь К. Штеппи
під час захисту своєї промоційної роботи
(додаток до протоколу про прилюдне засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови)**

Приложение № II

Д О К Л А Д

аспиранта Научно-Исследовательской Кафедры при Нежинском ИНО,
по секции истории античной культуры, Константина Феодосиевича Штепы,
о его работе за время аспирантского стажа.

Работу, в качестве аспиранта при кафедре я начал с самого основания последней, т.е. весной 1922 года, и проводил ее под руководством профессоров И.И. Семенов, И.Г. Турцевича и А.И. Покровского. Основной специальностью моей является история античной культуры, в частности, – история античных религий.

План моей подготовки выработанный секцией античной культуры и утвержденный Научным Комитетом Укрглавпрофобра, сводился к расширению и углублению моей эрудиции в области дисциплин, охватывающих историю античной культуры, с одной стороны; к выполнению работ исследовательского характера в той же области, с другой.

I. В первом направлении, т.е. в целях более глубокого и деятельного изучения античной культуры я, помимо чтения античных источников – произведений греческих и латинских авторов, а также знакомства с эпиграфическим материалом по, изучал ряд общих выводов по истории Греции и Рима, греческой и Римской литературе, философии, религии, государственному праву, исторической грамматике обоих языков, а именно:

- a. По греческой и римской истории – труды
- b. По греческой и римской литературе:
- c. По истории греческой и римской религии:

- d. Древней философии:
- e. Греческ[ий] и латинск[ий] язык:
- f. По праву:

Кроме указанных трудов я ознакомился со всеми известными руководствами, пособиями и справочниками по названным здесь дисциплинам, вышедшим до 1914 года.

II. Не ограничиваясь изучением общих курсов, я останавливался более детально на некоторых частных вопросах, главным образом, из области экономической и социальной истории античного мира, как-то:

- a. На вопросе о капитализме в древнем мире (по трудам, Ростовцева, Тименева и др.).
- b. О профессиональных корпорациях в Римской империи (труд).
- c. Техника и организация труда, свободного и рабского, в древнем мире (по).

А также ряд специальных вопросов из истории греческой и римской религии, а именно:

- a. Культ умерших и представления о «загробном мире» у античных народов (... ..).
- b. Восточные культы в Риме в эпоху зарождения христианства (... ..).
- c. Мистерии в античных авторов и их влияние на христианство (... ..).

III. Из истории античной религии я избрал тему своей диссертации, руководствуясь в данном случае как теоретическим интересом, так и практическими занятиями антирелигиозной пропагандой. В настоящее время я закончил собирание материалов для своей работы, привел их в систему и значительную часть их обработал уже для печати. Основное содержание работы, ее выводы изложены в прилагаемых здесь тезисах. В подготовке диссертации [и] состоял опыт моей работы.

IV. Помимо такой более или менее самостоятельной работы, я занимался еще в частном семинаре профессора И.Г. Турцевича, под руководством которого совместно с другим товарищем разбирал вопросы, относящиеся к историографии поздней римской и ранней византийской эпохе, а равно вопросы римского государственного права, как-то:

- a. Историк VI века Прокопий Кесарийский. Приписываемые ему анекдоты, в связи с вопросом о плагиате и всякого рода литературных подделках в древности.
- b. Происхождение и историческое развитие понятия и термина «res publica» в римском государственном праве и в позднейшем обиходе.
- c. Начало феодализма в римском государственном устройстве.
- d. Историческое развитие власти римских императоров.
- e. Институт народных трибунов в Риме и димархов в Константинополе.
- f. Провинциальное управление и провинциальные сеймы в Римской империи и др.

V. Параллельно с работой по специальности, я непрерывно занимался изучением основ Марксизма по первоисточникам (трудам Маркса, Энгельса, Каутского, Плеханова и В.И. Ленина) и по новейшим обработкам. Специально выделил некоторые вопросы, какие имел изложить в виде докладов:

а. Ленин и национально-колониальный вопрос, в связи с общим вопросом об отношении марксистов к национальному вопросу.

б. Церковь и государство в теории и практике западных демократий и диктатуры пролетариата.

Все время пребывания своего аспирантом занимался общественно-педагогической, главным образом политико-просветительской работой. В 1922 году заведовал районной библиотекой на окраине г. Нежина, попутно участвуя в работе местного кружка «Просвіти» (на Мигалевке). В 1923 году руководил кружком и читал цикловые лекции по литературе в рабочем клубе союза Пищевиков в Нежине; заведовал книжным складом и агентством периодической печати Нежинского Окрполитпросвета; принимал активное участие в организации сети Ликбеза на окраинах г. Нежина. В течении 23/24 учебного года состоял учителем школы № 4 в Нежине. С октября 1923 года заведуя учебно-воспитательной частью Нежинского Окружного Допра. С начала текущего учебного года состою преподавателем ИНО по предметам социально-экономического минимума, членом семинара повышенного типа по Ленинизму и Марксизму, руководителем кружка антирелигиозной пропаганды.

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121, оп. 2, спр. 3288, арк. 76–76 зв.
Машинопис. Копія.

**№ 4 – 07 жовтня 1924 р. – м. Ніжин – Відгук проф. І. Семенова
щодо навчання в К. Штеппи в аспірантурі
(додаток до протоколу про прилюдне засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови)**

приложение № III

Аспирант К.Ф. Штепа, еще будучи студентом; обратил на себя внимание своими способностями, которые давали мне право предполагать, что из него может выработаться хороший научный исследователь. Он умел проанализировать каждый встречающийся ему при изучении исторический факт и критически отнестись к выводам науки, делая это не иначе, как после изучения этого факта по источникам. В то же время он отличался способностью из изучения источников делать правильные, самостоятельные выводы. При этом он владел тремя иностранными языками.

Еще на студенческой скамье он интересовался вопросами истории религии и занимался в этой области. Когда он был назначен аспирантом по Научно-Исследовательской кафедре, он сосредоточил свое внимание на этой области наук. Предметом своих специальных занятий он взял историю античной религии в ее отношении к христианству. Для этого он взял религиозные учения античных писателей, философов-богословов II века нашей эры и сопоставил формировавшееся тогда верования античного образованного общества с сочинениями христианских писателей, которые вырабатывали тогда догматы своей религии. Ему хотелось выяснить, в каком отношении находились эти две религии – реформировавшаяся старая и нарождающаяся новая, выяснить общественную психологию, на которой развились эти два течения и какое из них играло руководящую роль.

Результатом этих исследований является предлагаемая им в тезисах работа «Учение о дэмонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства (опыт исследования из истории религиозных верований)», где он высказал те выводы, к которым он пришел.

Метод, которым работал Штепа – научный в полном смысле этого слова. Приступая к изучению интересующего его вопроса, он прежде всего обратился к изучению источников, к чтению греческой и римской литературы II века нашей эры, в которой так или иначе отражались верования образованного общества того времени, и к чтению надписей, где отражались народная вера. При чтении он к самому тексту относился критически.

Собрав материал, все факты той стороны религиозной веры, которая его интересовала, он приступил к чтению научных исследований по этому вопросу. К выводам ученых он мог и имел полное право отнестись критически, так как сам владел всем тем материалом, которым оперировали они. Работая таким методом, он написал свое исследование, с выводами которого каждому научному исследователю теперь необходимо считаться.

Кроме того, Штепа интересовался и другими вопросами в области античной культуры, о которых он упоминал. Интересуясь современным движением, он на все развитие античной культуры смотрел с точки зрения этого мировоззрения. И к изучению этих вопросов приступал тем же научным методом, т.е. начинал всегда с изучения источников.

Ввиду этого занятия асп[иранта] К.Ф. Штепы, как аспиранта Научно-Исследовательской кафедры по секции античной культуры, могу признать вполне отвечающими тем требованиям, которые предъявляются ученому исследователю. А это дает уверенность в том, что в будущем, когда он будет работать в науке самостоятельно, он будет разрабатывать взятые им вопросы так, что выводы его, как держащиеся на реальном основании, будут иметь ценность и вносить правильное освещение в ту или иную область истории культуры.

Не буду прибавлять – это нам известно – что аспирант Штепа не замыкается в область только исторических исследований. В круг его внимания входит и современная жизнь.

7 окт[ября]
1924 г.

Профессор и руководитель
секции античной культуры Ив. Семенов

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121, оп. 2, спр. 3288, арк. 77–77 зв.
Машинопис. Копія.

**№ 4 – [07 грудня 1924 р.] – м. Ніжин – Відгук проф. І. Турцевича
щодо навчання К. Штеппи в аспірантурі
(додаток до протоколу про прилюдні засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови)**

приложение № IV

Тов. ШТЕПА перешед, как некогда и я, из Петрограда – и из того же самого учебного заведения – на Украину, чтобы здесь продолжать и закончить свое научное образование. В Петрограде он слушал лекции профессора Ф.Ф. Зелинского и др. В Нежине он был моим слушателем и частым собеседником, как студент Института, и потом, как аспирант Научно-Исследовательской кафедры. За все это время внешние обстоятельства не благоприятствовали ходу его научных занятий и тем более его заслуга, что он, преодолел разные затруднения, упорствовал на раз избранном поприще научного работника доселе, и намерен идти по нем и впредь. Я его узнал сначала как способного, любознательного, энергичного и научно-хорошо подготовленного работника, еще симпатично выступал предо мною с моральной и научной стороны.

Мое руководство его научными занятиями по Научно-Исследовательской Кафедре осуществлялось в моем частном семинаре, о коем я давал сведения своевременно в моих отчетах по кафедре и тов. Штепа говорит в своем докладе, а также в частых беседах о разных научных вопросах вне семинария, в разных местах и по разным поводам; также беседы почти невозможно формулировать или систематизировать, но они, полагаю, могли иметь для аспиранта существенное значение. Я не мог дать тов. Штепе такого научного руководства, какое считал наилучшим и наиболее спорным – по не зависевшим от меня обстоятельствам, например по недостатку времени, которое у аспиранта уходило в значительной мере на обязанности по службе и на

занятия с другими руководителями и по их заданиям. По предмету своей темы о демонах тов. Штепа беседовал много раз и со мною, и брал у меня соответствующие источникам пособия; но эта тема дана ему была не мною; относиться к области штудий моего коллеги профессора И.И. Семенова, которому, полагаю, тов. Штепа представлял от времени до времени отчеты о ее разработке и относящиеся к ней этюды; мне пришлось выслушать только один такой, довольно обширный, этюд в заседании нашей кафедры. От названного первого руководителя и должен естественно исходить главный, основной отзыв о работе тов. Штепы. Я не знаю, признает ли тов. Штепа в каком смысле и какой мере себя моим учеником. В его диссертации видно ясно выраженное направление с уклоном в сторону практичного, актуальности. Выбор научной темы соответственно требованиям, запросам практической жизни, конечно, вполне разумен; но решать так избранный вопрос ученые должны сообразуясь только с тем, что указывает его свободный ум. Мне приятно, в подкрепление своего убеждения, привести слова Рыкова, с которыми он обратился 1 декабря т[екущего] г[ода] к ассоциации инженеров, приветствуя ее от имени правительства; он говорил м[ежду] пр[очим]: «В наших условиях (разумелась советская государственность) человек науки и техники должен обладать полно самостоятельно и независимостью выражения своих мнений по вопросам науки и техники и никакое подслуживание ни к общественности, ни к администрации в этих вопросах недопустимо. Полная самостоятельность суждения в этой области должна быть обязательной для данного специалиста. По вопросам науки и техники должна быть полная искренность, независимость суждений». Если тов. Штепа в чем расходится или впоследствии разойдется со мною или другими руководителями, то я выражаю в виду этой возможности одно горячее пожелание, чтобы он пошел в науке дальше нас и чтобы наши схождения или расхождения сказались полезными для нас и для общего дела. Я не забываю слов русского поэта: «Умри, в ком будущего нет». Но мы, ученые, книжники, можем в некоторой мере содействовать способности и наступлению лучшего будущего только своеобразно, мы знаем, как мало нужно для этого способностей и сил; мы – более Гамлетовской породы, которой тоже нужна для жизни и также рядом с непосредственными великими и крепкими практиками жизни.

Тов. Штепа указывает на некоторое сходство между II веком по Р.Х., в котором тоже можно отыскать и «безумную мудрость», когда, по выражению знаменитого немецкого ученого, эллинизм христианизировалось, а христианство эллинизировалось. В эти века в Римской империи имеют место трагедии, какие встречаются и в наше время, и которые можно обозначить общим заглавием: «Учитель и ученик». Есть предание, будто знаменитый Антиохийский профессор словесности и красноречия Ликаний, умирая, жаловался, что христиане похитили у него наилучшее его учение, – разумеется от Иоанна, прозванного потом Златоустом; а другой профессор того же

времени, действовавший в Галлии, Авзоний, о котором писал покойный Брюсов, действительно и письменно потерял – в известном смысле – своего наилучшего ученика, Павлона. Сохранилась трогательная переписка этого учителя и ученика, касающаяся этой как бы измены; Павлон пишет, что по прежнему любит и уважает как отца, своего учителя, но что тут их пути в некотором отношении уже разошлись: для Павлона Апполон и музы уже «*non sine numine*» и меня без божественной силы Наука признала, что эти ученики оказались выше своих учителей: они ученья мудрость лучше применили к жизни, были великими идеалистами, энтузиастами и выдающимися альтруистами и практическими деятелями.

Очень хотелось бы чтобы отходящие от нас, оставляющие нас – так или иначе – наши ученики дали нам в некоторой мере такое же утешение, какое могли иметь название профессура далекого прошлого.

Профессор Ив. Турцевич

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121, оп. 2, спр. 3288, арк. 78–79.
Машинопис. Копія.

**№ 6 – 07 жовтня 1924 р. – м. Ніжин – Рецензія проф. І. Семенова
на промоційну роботу аспіранта К. Штеппи
(додаток до протоколу про прилюдне засідання
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови)**

приложение № VII

Аспирант К.Ф. Штепа представил тезисы и прочитал доклад, представляющий собою конспект его исследования на тему: «Безумная мудрость». Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства (Опыт исследования из истории религиозных верований)». В введении он говорит, что эта тема у него возникла под влиянием возникшего в последнее время антирелигиозного настроения. Из его работы видно, что и сам он захвачен этим настроением. В основу всей работы он положил исследование о распространенном во II в. нашей эры среди античного общества веры в бесплотных духов – ангелов, добрых и злых, и сопоставляет эти верования с учением современных им христианских писателей и находит, что чрез этих последних эти античные верования перешли в христианство, делая, таким образом, вывод о чисто человеческом происхождении тех догматов, которые в христианстве считаются «откровенными».

Центральный пункт этой работы – верования античного общества в бесплотных духов – исследован аспирантом Штепой безукоризненно. Им прочитаны источники, собраны все факты, вплоть до мельчайших; прочитана большая литература новых исследований. На основании этого изучения собранный им материал сгруппирован и объяснен. Факт верований античного общества им изучен не археологически, так сказать, а психологически: он дает и характеристику, психологию общества того времени, ставя психологию и верования общества в причинную связь, и объясняет их появления уровнем культурного состояния общества, как последний этап развития античной этики и религии, когда они должны были уступить место новой этике и новой религии.

Но он не ограничивается этим. Он делает экскурс в область происхождения «демонов» вообще у разных народов Европы и Азии, хотя и тут больше внимания уделяет греко-римскому миру, и другой экскурс в область генезиса теоретического учения о демонах в античном мире. Конечно, в историческом исследовании эти экскурсии необходимы, но им уделено слишком много места. Может быть это объясняется практической целью – указать на человеческое, а не божественное происхождение этих верований.

Покончивши с этим отделом, в котором асп[ирант] Штепа указывает на происхождение веры в демонов в историческом развитии культуры, он переходит к учению об ангелах и демонах у христианских писателей II в., излагая их учение, стоящее в довольно полной аналогии с учением античных писателей и верованиями античного общества. Мне известно, что христианских писателей того времени он изучал так же тщательно, как и писателей античных, но все-таки эта часть оказалась обработанной не с такой полнотой, как первая.

Заключение, к которому приходит асп[ирант] Штепа в своем исследовании, было упомянуто выше. Эта работа К.Ф. Штепы показала, что годы его аспирантства не прошли даром. Он не только приобрел много фактических знаний в области истории религии, не только хорошо ознакомился с первыми шагами генезиса христианства, – он усвоил вполне научный метод работы и применил его к своему исследованию правильно, так что вывод, к которому он пришел в своей работе, имеет научную ценность, и ни один исследователь в этой области не имеет права обойти его молчанием: он должен считаться с ним.

Можно сказать, что аспирант Штепа сделал все, что может и должен сделать аспирант по секции античной культуры.

7 окт[ября]

1924 г. Профессор и руководитель секцией античной культуры Ив[ан]
Семенов

**№ 7 – [не раніше 25 грудня 1924 р.] – м. Ніжин – Рецензія
проф. І. Турцевича на промоційну роботу аспіранта К. Штеппи**

ОТЗЫВ О РАБОТЕ АСПИРАНТА К.Ф. ШТЕПЫ

О диссертации тов. Штепы под заглавием «Учение о демонах у античных и христианских писателей в эпоху зарождения христианства» я ограничусь немногими замечаниями, так как опубликованы только тезисы [или] обязательная программа.

Разбирать все тезисы детально нет резона; такой разбор будет сделан нами или другими, когда автор напечатает или хоть в рукописи представит весь свой труд для получения ученой степени. Но уже теперь есть возможность составить себе некоторые представления от данной научной работы.

На с[егод]ня автор ознакомился с источниками и пособиями, как с общими, так и специальными и много думал о сюжете; можно надеяться, что он в недалеком будущем, при благоприятных обстоятельствах, закончит ее и отделает окончательно. Может быть, ему при этом пригодиться кое-что из моих замечаний.

Автору следовало, полагаю, (дать)точнее понятие о демонах и т. п., проследив, по возможности, историю этих слов, ведь при весьма широком, расплывчатом определении трудно устанавливать аналогии и подлинный генезис.*¹

Следовательно также определить и понятие христианства – для древнего и даже для нового времени, так как автор в своей научной работе ставит и практическую цель; ведь были разновидности христианства во все времена и теперь они есть; возможно разновидность его [...] и без демонологии и т.п. [при] дов[...] Лаодикийский собор отвергал религиозности также ангелов, как идолопоклонство.

Автор дает в своей программе [...] и вывода [и] заключений. Это его заключение, мне кажется, несколько противоречит началу работы, в тезису (?). здесь автор приводит с одобрением мнение Фейербаха, что христианство следует рассматривать и изучать в его цельности, со всеми его элементами: догматами, этикой и культом, а не сводить все, напр[имер], к догматике, а по тез[ису] 29 выходит, что, раз один элемент христианского вероучения есть сколок с язычества, то тем самым подвергается сомнению божественное происхождение христианства и противоположение христианства античности оказывается произвольным, несостоятельным. Если христианство было частью античности, усвоило ее элементы и самый дух, то спрашивается, откуда известная жестокость и продолжительная борьба между христианством и язычеством? Тезис 8: в век Антонинов находим де усиление религиозности и маразм в духовной жизни; приводятся пример: Фронтон со своими школьно-риторическими и Плутарх с религиозно-богословскими пустословиями. Автору следовало прибавить к этой паре еще Элия-Аристиды. Ду-

*¹ Дописано два слова олівцем нерозбірливо, можливо – “теперь являются” (або “теперь является”).

ховная жизнь не ограничивается умственной стороною и названные писатели были люди высокой или, по крайней мере, безупречной нравственности, да кроме их в век Антонинов жили и действовали такие люди, как Марк Аврелий и другие, которые жертвовали даже жизнью во имя долга и идей. Если оставить в стороне Фронтон, который однако был также и практическим оратором, в одной речи специально ратовал против христианства, то уже никак нельзя согласиться с уничтожением у нашего автора Плутарха, которого высоко ставит, как одну из самых симпатичных личностей позднего Эллинизма, напр[имер] [...] авторитетный ученый [Сордон], и еще более авторитетный историк Т.Моммзен, человек при том, как он сам себя называл, *ministe eccleji – acticus*, т. е. Совсем не церковник. Век Антонинов считали кульминационным периода культуры Римской империи, автору, может быть, следовало бы коснуться и этого вопроса. Отмечу здесь еще, что бюрократия в Римской империи развилась вполне не в век Антонинов, а позже, что в этот век еще процветало городское самоуправление, не было еще резкого разграничения между *honestiores* и *humiliores*. Автору очень получилось летучее слово «безумная мудрость». Я думаю, что в научной работе следует избегать эффектных [...] применять их там, где они вполне подходят к язычникам ли, или к христианам – желание защищать старую веру, нежелание разрушать совсем старый дом, когда нет нового, строить или оставлять хоть какую-нибудь хижину для временного проживания – это не есть еще безумная мудрость, а только естественная практическая самозащита, вызываемый необратимостью оппортунизм; можно назвать наивным, но не безумным.

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині.
ф. 6121, оп. 1, спр. 356, арк. 1.
Рукопис. Оригінал.

**№ 8 – [не раніше 25 грудня 1924 р.] – м. Ніжин – Відгук
проф. І. Турцевича про навчання в аспірантурі К. Штеппи**

Автор говорит, что его работа протекала в чрезвычайно тяжелых материальных и моральных условиях. Я могу вполне подтвердить это. Может быть некоторые части ее следовало бы изложить короче, избегать повторений, но автор, не имел времени писать кратко. Пока диссертация не напечатана, а во время печатания ее и сам автор, и вполне нормальная и обычная помощь при корректурах, устранил и разные неаккуратности, пропуски, иногда и ошибки, которые встречаются в теперешнем ее довольно несовершенном воспроизведении.

Автор предварительно представления ее в Комиссию не предложил ее мне, как имел на то право, [чтобы сделать для] одобрения беглый просмотр;

я мог раньше несколько ознакомиться с некоторыми ее главами только при устном докладе автора. Теперь мне затруднительно ознакомиться с нею в таком виде; однако я прочитал большую часть ее и [...] если будет достаточно, чтобы дать о нее удовлетворительный краткий отзыв.

Тема диссертации избрана и дана немного, но и меня она живо интересовала и я не раз беседовал о ней с автором и давал ему кой-какие указания. Тема эта весьма интересна, но также довольно и сложна, а потому и трудна; ведь для надлежащего адекватного ее трактования надо основательно знать и помнить классическую древность, в частности ам[аль]гаму религиозных верований в первые века Римской империи в [...] и влияние восточных элементов, знать и понимать христианские воззрения и его историю. Затем, вопрос о демонах и ангелах представляет тоже и теперь интерес; это прибавляет энергии исследователям, но в тоже время тоже увеличивает трудность работы, осложняя ее психологически. Работа может быть весьма интересной, содержательной и показать, но и то, что она, так сказать, зачати во грехе, как Nothschrit для получения ученой степени и вызываемая этим обстоятельством [...], поспешность увеличивает тоже ее трудность и несколько умаляет достоинство: не держит ее под [спудом] «*nonum ispannum*». Прежде у нас требовалось для профессуры 2, если не 3 Nothschritten; конечно не от этого у нас были и хорошие, и даже выдающиеся ученые и профессора, и иногда эти формальности были обременительны и несколько мешали малоп[...]ому человеку выдвинуться в передние ряды на подобающее ему место, почему теперь оставлена только одна ученая степень. Таким, весьма способным и энергичным работником, как К. Штепа, я от всей души желаю как можно скорее преодолеть эти [сложности] и получить возможность работать научно в более благоприятных материальных и моральных условиях, чтобы эта диссертация «освободила мысли его».

Автор проявил к своему исследованию, очевидно, живой интерес, он с большей энергией и, думаю, вообще умело использовал массу источников и пособий, из которых приходилось ему доставать далеко от Нежина. Изложение его вполне удовлетворительно, просто и ясно, [...], если не считать некоторых незначительных мыслей.

Что касается конструкции работы, то может быть следовало расширить хронологические ее рамки, включая в них даже IV век, так как влияние язычества на христианство становилось сильнее по мере притока и включения в последнее широких масс и иное свидетельство, случайно сохранившие авторы IV века, наиболее важны, как раз для II века. Если автор считает особенно важным веянье язычества на христианство, то, кажется, следовало сначала поставить вопрос о сравнительной важности в образовании христианской стихии семиритического (возможно «семитического») – прим. наше) и греко-римского. Если влияние [язычества] на христианство было весьма обширно и сильно, то почему же язычники так упорно преследовались Ирис[том]?

Можно спорить более или менее о научных результатах работы, о выво-

дах по отдельным пунктам из входящих в нее вопросов, как они не интересны, вероятно, никогда не будет решено окончательно и придется довольствоваться приблизительными и гадательными их решениями – соответственно существу предмета и состоянию наших соответствующих источников. Я бы кое-что изменил или дополнил в характеристике Римской империи, в частности века Антонинов, да и в других главах тоже. Но автор выполнил большую работу; кто не знаком или мало знаком с античной демонологией христианской ангелистикой, тот найдет в этой диссертации много [подсказок] по этим вопросам, если не разделит всех выводов автора, то будет иметь возможность с[...]. Если Комиссия [найдет] возможным принять диссертацию в теперешнем ее воспроизведении для ускорения дела, то я нахожу возможность утверждать, что она свидетельствует о достоинстве научной подготовки ее автора, его способностях, энергии и усердии и не[...] [...]аниях в научной работе, что те [...] и может [быть] легко значительно улучшена и тоже позволяет надеяться, что в ближ[айшем] будущем автор найдет другие интересные научные [...], и обраб[отает] их лучше.

Руководитель Секции Античной культуры Нежинской научно-исследовательской кафедры профессор

И. Турцевич

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині.
ф. 6121, оп. 1, спр. 356, арк. 2–3.
Рукопис. Оригінал.

№ 9 – 09 березня 1925 р. – м. Ніжин – Автобіографія К. Штепи

CURRICULUM VITAE

Наукового співробітника Науково-Дослідчої Катедри і преподавателя Інституту Народньої Освіти в м. Ніжині
Константина Феодосійовича Штепи

Народився в м. Лохвиця на Полтавщині 5 грудня 1896 р. Батько був попом кріпацького походження (син кріпака і сам б[увший] кріпак), мати теж з кріпаків. Середню освіту одержав в Роменській бурсі, потім в Полтавській семінарії, вищу - в Ленінградському та Ніжинському Історико-Філологічному інститутах. Курс останнього скінчив в 1921 р. по класичному відділу.

Самостійно заробляти почав з 1914 року, коли вступив до вищої школи. Першу штатну посаду почав займати в 1916 році, як помічник бібліотекаря бібліотеки б[бувшого] министерства фінансів. На радянську службу вступив поперше в березні 1919 р. як завідуючий-організатор Ніжинської Центральної бібліотеки, тоді ж вступив до учительської Спілки (потім профспілки

«Робос»). В 1920–1921 рр. служив в Червоній Армії (Полтавськ[ої] Губер[нської] Військ[ово]-Інженерно[ої] Дистанції – «Р.В.Ж.Д»), як учитель червоноарм[ійської] школи.

Після скінчення інституту був залишений для підготовки до професорськ[ого] звання при Наук[ово]-Дослідч[ій] Катедрі по секції античної культури, де і працюю з березня 1922 р. до цього часу, з початку як аспірант, з 18/ХІІ 24 р. як науковий співробітник. Штудював головним чином питання історії античних релігій, соціальної та економічної історії древнього світу.

Одночасно з перебуванням аспірантом катедри продовжував працю по Народній Освіті. Як бібліотекар Ніжинської районної бібліотеки (1922 р.) завідуючий книжков[им] складом та агенством періодичн[ої] преси Ніжинськ[ої] Окрполітосвіти (1923), керувник секції та лектор робітничого клубу профспілки харчовиків в м. Ніжині (1923), вчитель семирічної школи № 4 в м. Ніжині (1923-1924 рр.), завідуючий учбово виховною частиною ОкрДопру (1923-24-25 рр.).

З вересня 1924 р. викладаю в Ніжинськ[ому] Інституті Народн[ьої] Освіти на Робітн[чому] фа культ[еті] і на фа культ[еті] соціалн[ого] виховання курси соціально-економіч[ого] циклу. Постановою Президії Укрголовнауки від 18/ХП 24 р. затверджений в званні наукового співробітника Науково-Дослідчої Катедри і преподавателя ВУЗ'у.

9/ІІІ 25
м. Ніжин

К. Штепа (підпис)

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121. оп. 1, спр. 356, арк. 69–69 зв.
Машинопис. Оригінал.

**№ 10 – [липень 1926 р.] – м. Ніжин – Офіційний відгук
Ніжинської науково-дослідної кафедри історії культури та мови
на докторську дисертацію К. Штеппи**

Науковий співробітник Науково-Дослідної Катедри історії культури та мови при Ніжинському Інституті Народної Освіти і лектор того ж інституту Константин Теодосійович Штепа вищу освіту отримав в Ленінградському та Ніжинському Історико-Філологічному інститутах; курс останнього закінчив по класичному відділу в 1921 році, в Ленінградському Інституті (1914–1916) він був слухачем професора Зелінського, Маміна, Никитського, Латишева, Жебелева, Введенського та инш.; працював в семінарах – грецької стилістики проф. Томасова, римської – Гельвиха, історії Греції – «Αδηνάϊορ ἰδολιτεία» проф. Митрофанова.

В Ніжинському Інституті (1918–1921) – працював в семінарах по римській літературі (Цицерон, Сенека) – проф. Семенова, по гречеській літературі (Прокопій Кесарійський) проф. Турцевича. Кандидатську працю писав проф. Семенову на тему: «Жизнь, личность и мировоззрение Марка Аврелия», в якій, по словам офіційної рецензії зазначеного професора, він виявив «грунтовне знання гречеської і латинської, а також нових (німецької, французької та англійської) мов; значну ерудицію в галузі історії античної культури; уміння користуватися першими джерелами; володіння науковим методом, синтетичні і аналітичні здібности».

По рекомендації проф. Семенова т. Штепа після скінчення Інституту, був залишений при Ніжинській Катедрі, як аспірант секції античної культури, при якій він і працює безперервно з березня 1922 року. Свою підготовчу роботу провадив під керівництвом професорів Семенова, Турцевича та Покровського, звертаючись той же час за консультацією по тим чи іншим питанням і до сторонніх вчених – проф. Кагарова, Маміна, Богаєвського та инш.

Свої наукові інтереси т. Штепа зосередив, головним чином, на галузі історії релігій, яку він вивчає методом матеріалістичним, в зв'язку з соціально-економічною історією античного світу і пристосовуючи свої теоретичні штудії до практичних завдань антирелігійної пропаганди.

Темою своєї дисертації він обрав історію античних демонологічних уявлень, в їх зв'язку з відповідними елементами християнського віроучення; освітлюючи таким чином одно з цікавих явищ античної культури, в той же час дає цікавий матеріал і для вирішення складної проблеми походження і історичних джерел християнства. В своїй праці дає картину релігійного світогляда греко-римського суспільства в добу виникнення християнства на фоні загальної економічно-соціальної і культурної обстановки епохи. Відозви про зазначену дисертацію додаються до цього з'юкрема.

Поруч з розробкою спеціальної теми, т. Штепа багато працював над вивченням загальної історії античної культури; крім поглиблення своїх знань в ріжних галузях цієї дисципліни і вивчення пам'ятників, він, по завданню секції, розробляв слідуючі спеціальні питання:

а. в галузі історії релігії:

– культ умерших і уявлення про «Той Світ» в гречеській та римській релігії;

– Orpllica;

– Acta Fratr Atval;

б. по історії письменства:

– питання про капіталізм в античному світі;

– організація вільних працюючих в античному світі;

– землекористування антич[них] храмів;

с. по мові:

– африканська латинь;

– мова Гесіода.

В приватному семінарі проф. Турцевича працював по наступним питанням:

1. Прокопій Кесарійський і плагіат в анти[чному] письм[енстві].
2. Провінціальні сойми в римській імперії.
3. Tribuni plebs в Римі та defensoris civitatum в Візантії.

В грудні місяці 1924 року, т. Штепа, після прилюдного захісту своєї основної праці і відчиту з своєї аспірантської праці, постановою Катедри був переведений до розряду наукових співробітників Катедри. Постанова була затверджена Укрнаукою.

За час перебування співробітником Катедри т. Штепа не раз виступав з науковими докладами на пленарних засіданнях Катедри («Процес утворення митів в найдавнішому періоді греч[ескої] релігії». «Про іудейську англелогію в порівнянні її з античною де монолог[ією] та инш.). З такими ж доповідями т. Штепа виступав також і на засіданнях античної секції Харківської Н[ауково-]Д[ослідчої] Катедри в 1924 р. і на засіданні 3 секції Ленінградсько-го Н[ауково-]Д[ослідчого] Інституту історії література та мови в 1925 році.

З 1-го вересня 1924 року т. Штепа був призначений лектором Ніжинського інституту Народної Освіти по дисциплінам соціально-економічного мінімуму на Робітфаци і тимчасово по політекономії на Факсоцвихові. Перебуваючи до цього часу на посаді лектора суспільствознавчих дисциплін т. Штепа багато працював над вивченням марксизму і ленінізму, спеціалізуючись переважно в галузі історичного матеріалізму. Наслідком його штудій в цьому напрямкові з'явилась наукова доповідь «Філософські погляди Леніна», яку він читав на засіданнях семінару підвищеного зразку по Марксизму та ленінізму.

Він же з'організував і зараз керує в Інституті семінаром по антирелігійній пропаганді, який не тільки готує студентів майбутніх педагогів до громадської роботи в цій галузі, але й з'являється організуючим і консультаційним центром всієї округи. Свій досвід в галузі організації цієї праці т. Штепа виклав в своїй статті "Семінар по антирелігійній пропаганді в Педвузі".

Згуртовуючись на всій науковій і науково-педагогічній роботі т. Штепа, Катедра вважає його цілком зрілим, ґрунтовно підготовленим в своїй галузі науковим робітником, який може продовжувати свою наукову працю надалі цілком самостійно і заслуговує вищої наукової кваліфікації: дисертацію ж його визнає науковим дослідом, що має не тільки серйозне наукове значіння, але і широку актуальність для радянського суспільства.

За керовника Катедри,
Секретар, науковий співробітник
Н(ауково-)Д(ослідчої) К(атедри)

проф. М Бережков
Анат[олій] Єршов

**№ 11 – 05 липня 1926 р. – м. Ніжин – Офіційний відгук
проф. І. Турцевича на докторську дисертацію К. Штеппи**

Автор говорит, что его работа протекала в чрезвычайно тяжелых материальных условиях. Я могу вполне подтвердить это. Может быть некоторые части ее следовало бы изложить короче, избегать повторений, ко автор «не имел времени писать кратко». Пока диссертация не напечатана, а во время печатания ее и сам автор, и вполне нормальная и обычная помощь при корректурах, устранили бы разные неаккуратности, пропуски, иногда и ошибки, которые встречаются в теперешнем ее воспроизведении. Автор предварительно представления ее официально в комиссию по присуждению ученых степеней при Главнауке не предложил ее мне, как имел на то право, даже на беглый просмотр: я мог раньше несколько ознакомиться с некоторыми ее главами только при устных докладах автора на заседаниях Кафедры. Теперь мне затруднительно знакомиться с нею в рукописном виде; однако я прочел большую часть ее и, полагаю, этого будет достаточно, чтобы дать о ней предварительный краткий отзыв.

Тема диссертации избрана и дана не мною, но и для меня она живо интересована и я не раз беседовал о ней с автором и давал ему кой какие указания. Тема эта весьма интересна, но также довольно обширна и сложна, а потому и трудна; ведь для надлежащего адекватного ее трактования надо основательно знать и понимать классическую древность, в частности амальгаму религиозных верований в первые века римской империи, между прочим и влияние восточных элементов, знать и понимать христианское верование и его историю. Затем вопрос о демонах и ангелах представляет еще и теперь некоторый актуальный интерес; это прибавляет энергии исследователю, но и в то же время увеличивает трудность работы, осложняя ее психологически. Работа может быть весьма интересной, содержательной и полезной, но ито, что она, так сказать, зачата во грехе, как *not heschrift* для получения ученой степени и вызываемая этим обстоятельством некоторая поспешность увеличивали то же ее трудность и несколько умаляли достоинство, не позволяя автору держать ее у себя под спудом «*popium ispannum*».

Прежде у нас требовалось для профессуры две если не три *not heschrift*; конечно, не от этого у нас были и хорошие и даже выдающиеся ученые и профессора и иногда эти формальности были обременительны и мешали талантливому человеку выдвинуться в передние ряды на подобающее ему место, почему теперь оставлена только одна ученая степень. Такому весьма способному и энергичному работнику, как К. Штепа я от всей души желаю как можно скорее преодолеть эти формальности и получить возможность работать научно в более благоприятных материальных и моральных условиях, чтобы эта диссертация «освободила мысль его».

Автор проявил к своему исследованию, очевидно, живой интерес; он с большой энергией и, думаю, вообще довольно умело использовал массу ис-

точников и пособий, из коих некоторые приходилось ему доставать далеко от Нежина. Изложение его вполне удовлетворительно, просто и ясно, адекватно, если не считать некоторых незначительных мелочей.

Что касается общей конструкции работы, то может быть следовало расширить хронологические ее рамки, включая в них IV век, так как влияние язычества на христианство становилось сильнее по мере притока и включения в последнее больших масс, и иное свидетельство случайно сохранившееся у авторов IV века наиболее важно как раз для второго века. Если автор считал особенно важным влияние язычества на христианство, то, кажется, следовало сначала поставить вопрос о сравнительной важности в образовании христианства стихии семитической и греко-римской. Если влияние античности на христианство было весьма обширно и сильно, то почему же язычники так упорно преследовали христиан.

Можно спорить более или менее о научных результатах, о выводах по отдельным пунктам; но некоторые из входящих в нее вопросов, как они не интересны, вероятно никогда не будут решены окончательно и придется довольствоваться приблизительными и гадательными их решениями – соответственно существу предмета и содержанию наших соответствующих источников. Я бы кое что изменил или дополнил в характеристике Римской империи, в частности века Антонинов, и в других главах тоже. Но автор выполнил большую и трудную работу, кто не знаком или мало знаком с античной демонологией и христианской англелогией, тот найдет в этой диссертации много интересного по этим вопросам; если и не разделит всех выводов автора, то получит возможность составить свои. Если Комиссия находит возможным принять диссертацию в рукописном виде, то я нахожу возможным утверждать, что она свидетельствует о достаточной научной подготовке ее автора, его способностях, энергии и усердии и некоторых достижениях в научной работе; при печатании она может быть легко значительно улучшена в ее деталях и теперь позволяет надеяться, что в ближайшем будущем автор найдет другие интересные научные проблемы и обрабатывает их еще лучше.

Руководитель Секции Античной Культуры,
Нежинской Научно-Исследовательской Кафедры,
профессор

/И. Турцевич/

5/VII – 1926 г.
г. Нежин

**№ 12 – 10 серпня 1926 р. – м. Ніжин – Офіційний відгук
проф. О. Покровського на докторську дисертацію К. Штепи**

Дисертація К.Ф. Штепы «К истории античной и христианской демонологии» представляет собою ряд очерков и исследований по истории представлений о демонах в древнем мире, объединенных в одно целое - в одно более или менее цельное - некоторою общею идеею, именно идеею о сходстве учения о демонах в античной языческой и в первоначальной христианской литературе, нашедшем себе особенного яркое выражение в языческой и христианской (апологетической) литературе II-го века нашей эры. На изучение демонологических учений обоих этих литератур того века, сопровождаемом экскурсом (гл. VIII «О Еврейской ангелологии (и экскурсом) как тоже кажется можно было бы назвать гл. IX «О демонологии в памятниках античного суеверия») и сосредоточивает главным образом свое внимание К.Т. Штепа. Именно эти главы (VI, IX) могут быть названы исследователями, предшествующие же им главы (I, V) являются очерками не претендующими на полную самостоятельность разработки вопросов в них излагаемых. В главах – исследованиях автором, конечно, достаточно полно сопоставлены и тщательно изучены источники; но он не остается вне соприкосновения с ними и в своих главах–очерках, как особенно в гл. II–IV. В очень значительном количестве (хотя и без – иногда досадных – пробелов) использована автором и литература вопросов, разработанных или затронутых в его диссертации. Но всякому разбираемому или излагаемому им вопросу, автор относится вполне самостоятельно, критически. Античные (включая христианские) представления о демонах всегда рассматриваются им как в их взаимной связи и взаимоотношениях (старательно разграничиваются им, конечно, представленные народные и литературные, поэтические и философские), так и в связи их с тем фоном, на каком они выступали, с той почвой, на какой они произрастали. Основательное знакомство автора с предметом и сознательное стремление его к основательности и осторожности суждений предохраняют его от сколько-нибудь значительных недоразумений, какие приходилось бы отметить в его работе.

Можно было бы, разумеется, представить достаточно возражений и против некоторых общих положений, выставленных или приведенных в диссертации и против некоторых мелких погрешностей в работе. Даже иногда против собственно логической стороны суждений или рассуждений автора; но не говоря уже о том, что иные из этих возражений, быть может, предполагали бы столь гипотетические или спорные положения, как и те положения диссертации, которым они могли бы противопоставлены, – все они, как мне кажется, ни в коем случае не могли бы служить препятствием к тому, чтобы диссертация т. Штепы была признана вполне достойной ученой степени, на соискание которой она представляется.

Три года научного общения моего в качестве действительного члена Нежинской Научно-Исследовательской Кафедры с К.Т. Штепою, как с начала аспирантом, затем научным сотрудником Кафедры, убедили меня в том, что К.Т. Штепа имеет все данные к тому, чтобы быть не только полезнейшим, но и выдающимся деятелем науки. Проявить в полной мере свою способность и любовь к научному труду не позволили ему пока те «чрезвычайно тяжелые условия», в каких «протекала доселе его работа», о которых упоминает он в своем послесловии. Было бы очень желательно, чтобы улучшение этих условий принесла с собою докторская степень, присуждение которой ему К.Т. Штепе – если позволено мне судить – вполне заслуживает.

Действительный Член
(Секции Античной Культуры)

профессор А. Покровский

10/VIII – 1926 г.
г. Нежин

Відділ забезпечення збереженості документів
Державного архіву Чернігівської області
в м. Ніжині,
ф. 6121. оп. 1, спр. 356, арк. 69–69 зв.
Машинопис. Оригінал.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

- Абрамович Д. – 70, 109
Авторханов А. – 145
Алексеев Т. – 38–39, 42, 95
Альохін Ф. – 51–52
Амстронг Д. – 22, 147
Андрейцев В. – 14, 25, 139
Андрусак М. 6, 21, 97, 120,
123–125, 127
Антоній, *єпископ* – 135
Антипович К. – 87
Антонович А. – 118
Антонович В. – 63, 118
Арбман Е. – 61, 65, 160
Аронсон Г. – 22
Арсеній, *єпископ* – 30
Артемський Л. – 83
Артоблевський – 125
Багазій В. – 7, 127
Багалій Д. – 71, 96
Багалій-Татарінова О. – 23, 81
Балакін Л. – 126
Балліс У. – 22
Барабашов О. – 118
Баранович О. – 87
Бек Ф. (*див. Гоутерманс Ф.*)
Белая О. – 138
Белох – 84
Бережков М. – 13, 18, 37–40, 48,
50, 53, 55, 75, 152, 164, 183
Беркут Л. – 113–114
Берлан А. (*див. Арсеній, єпископ*)
Берло Г. – 118
Берхорн Ф. – 22
Бец К. – 61, 64, 70, 162
Белік (Білик) П. – 118, 124–125
Белова З. – 111
Бжезинський З. – 22
Білокін С. – 93, 119
Біляшівський М. – 31
Богасвський В. – 13, 40, 182
Богдашина О. – 23, 71, 81
Богомаз-Тан В. – 61, 64, 70, 162
Бойко О. – 13, 38–40, 76
Бойко Ю. – 132
Болтенко М. – 18, 51–52, 55, 152
Бородін І. – 19, 78
Буда С. – 118
Бузескул В. – 11, 19, 78–79, 153
Булаєвський М. – 74
Варава Т. – 24
Василенко М. – 140
Введенський А. – 113
Введенський Д. – 32, 181
Величківський М. 122, 124–126
Вензель П. 22
Верба І. – 8–9, 11, 14–15, 23, 29,
32, 34–35, 38, 43, 45, 56, 61, 69,
78–79, 81–82, 84, 90, 93–94, 96,
99, 104, 107, 113–114, 117–118,
123–124, 126, 131, 135, 138,
139–140, 142–143, 150
Вронська Т. – 26–27, 134
Вертинський О. – 101
Винар Л. – 23, 117, 120
Вірніченко А. – 118
Вовк Г. – 135
Водотика С. – 38
Волков Р. – 18, 51–52, 55, 152

- Врублевський В. – 16
Гавриленко Т. – 67, 82, 95
Гаєвський С. – 69, 108, 118, 122
Гельвих – 181
Геппенер М. – 14, 118, 125, 138
Гермайзе О. – 107
Гирич І. – 117, 137, 138
Гіляров С. – 18, 21, 47–49, 118,
125, 130–131, 137
Глушко С. – 70
Глядківський П. – 67, 108, 124
Голенков – 102
Голубєв А. – 125
Горецький П. – 21, 124–125
Горман А. – 22–23, 27, 36, 94, 115,
123, 127, 130, 141–145, 150, 157
Гоутерманс Ф. – 9, 28, 33, 93,
100, 105, 110, 143–146, 163
Гранатович Л. – 16
Грищенко І. – 27, 90–91, 111
Грозний – 101
Грузинський О. – 13, 21, 36, 38–
39, 125, 137, 168
Грушевська Г. – 118
Грушевська К. – 12, 20–21, 60–
61, 67, 78, 87, 90, 95–99, 101–
103, 110–111, 153
Грушевська М. – 118
Грушевська О. – 118
Грушевські – 70, 92
Грушевський М. – 11–12, 18, 21,
25, 39, 48, 59–61, 66–67, 69–71,
77–78, 82, 95, 97–98, 100, 104–
105, 107–108, 110, 114, 118,
120, 123–124, 146, 152, 162
Грушевський О. – 20, 59–60,
100, 118
Гуль Р. – 22
Грунський О. – 140
Гуржій О. – 67
Гьорлітц Т. – 138
Денисенко В. – 67, 78, 95
Джорден В. – 22
Дложевський С. – 18, 50–52, 152
Дмитрієнко С. – 42, 59
Дойков Ю. – 33
Долинський – 103
Дорошкевич О. – 109
Драгаєв А. – 51
Драгоманов С. – 137
Дубік М. – 117, 121
Дубровський В. – 14, 19, 78–80, 139
Дудін О. – 130
Єршов А. – 13, 24, 38, 74–75, 95,
168, 183
Єфімовський В. – 95
Єфременко А. – 112
Єфременюк П. – 20, 116
Єфремов С. – 47, 70
Жданович О. – 7, 130
Жебелєв С. – 32, 181
Жуківська М. – 67, 108
Зайцев В. – 21, 125
Заньковецька М. – 72
Захарчук – 99
Зелінський Ф. – 17, 32, 181, 173
Зиньківський (Задов) Л. – 100–101
Зозуля С. – 13, 23–24, 37, 39–40,
45, 60, 72, 74–75, 84, 90, 94
Зуммер (Зумер) В. – 79
Іванов І. – 118
Іванов Й. – 61, 64, 70

- Іванов О. – 132
Іванцов І. – 118
Іванушкін – 99
Іоанн, *єпископ* – 31
Кавалерідзе І. – 20, 116
Кагаров Є. – 13, 18–19, 40, 45, 47–48, 50, 53, 55, 67, 78–79, 182
Каменєв О. – 75
Камишан О. – 83
Карачківський М. – 118, 125
Карпеко О. – 38
Карпов В. – 23
Карпович М. – 22
Квітка К. – 67
Кезьма Т. – 78
Кекелідзе К. – 19, 79
Кентій А. – 26–27, 134
Кияниця П. – 108
Кіктєв О. – 118, 130
Кіржаєв С. – 10–11, 60, 70–71, 79, 87
Клименко П. – 14, 20, 25, 90, 99, 111, 126, 139
Климіша П. – 75
Клочко О. – 126
Кляйнци Ф. – 25, 139–140
Коваленко О. – 59, 75
Ковалівський А. – 44
Коваль М. – 122, 128, 133, 142
Ковальський М. – 31
Козельський – 103–104
Козловська В. – 118–119
Козубовський Ф. – 87
Кокін С. – 26–27, 134
Колесса Ф. – 67, 69
Коссак – 99
Колубовський Я. – 75
Комаренко Н. – 42
Константинопольський М. – 19, 78, 80
Копержинський К. – 67, 69
Кордиш Н. – 118
Кордиш-Головко Н. – 118
Корнілов А. – 10
Король В. – 126
Короткий В. – 14, 16, 25, 139
Коротких М. – 126
Корчак-Чепурківсткий П. – 99
Косик В. – 133
Кравченко В. – 67
Кравченко І. – 82, 87, 89
Кравчук М. – 90
Крапивянський М. – 34, 100
Криленко – 126
Кримський А. – 11, 19, 47–48, 70, 78, 80, 86, 96, 99, 107, 119, 153
Крип'якевич І. – 23, 120
Криптон К. – 145
Крупенік Н. – 90, 96, 100
Кудрицький А. – 29, 34, 72
Кудрявцев П. – 78, 153
Куїс М. – 75, 164
Кузьменко І. – 25, 126
Кукаркін В. – 75
Курінний П. – 118–199, 137
Куриц Б. – 78, 153
Кучеренко М. – 108
Кучмаренко В. – 23–24
Кушельов-Безбородько О. – 72
Лавров П. – 96, 114

- Лазаревська К. – 87
Лазаревський О. – 120
Латишева В. – 17, 181
Левицький О. – 63
Левченко М. – 107
Лисенко О. – 26–27, 134
Лихохід Л. – 125
Лобода А. – 48
Лобунський Є. – 29
Лозієв П. – 19, 48, 78
Лозовик Г. – 104
Луговський Б. – 67
Луговський О. – 23–24
Любченко А. – 117–118
Любченко П. – 90, 96–97, 100, 117
Ляскоронський В. – 39
Майліс О. – 20, 99, 101–103,
110–111
Майстренко І. – 27
Максимович Г. – 39
Малик Я. – 12, 97, 111
Мамін І. – 13, 17, 32, 40, 181–182
Мандес М. – 18, 47, 50–52, 54, 152
Мандзюк І. – 108
Марков М. – 14, 75
Марковський Є. – 124
Марочко В. – 9, 30, 81, 89
Марунчак Г. – 7
Марченко В. – 22
Марченко М. – 120
Маслов С. – 96
Матвєєва Л. – 80
Матяш І. – 12, 67, 78, 90, 98, 110
Махно Є. – 118
Махно Н. – 100
Межберг Т. – 6, 90
Мейєр Е. – 19, 79
Мельник-Антонович К. – 118
Мельников І. – 96
Мечник С. – 134
Миронець Н. – 130–131
Митрофанов П. – 18, 32–33, 181
Михайлик М. – 10
Михалевич М. – 7
Михасько – 120
Мілісавлевич К. – 51–52
Мірза-Авак'янц Н. – 14, 20, 90,
96–97, 99–100, 111, 139
Міщенко Ф. – 47–48
Міяковський В. – 14, 117–119,
123, 137–138
Морозов О. – 25, 39
Мюзла Ф. – 22
Нароков Н. – 22
Нестуля О. – 51
Немирон Н. (*див. Андрусак М.*)
Нечуй-Левицький І. – 30
Нікітський А. – 17, 32
Ніколаєвський Б. – 22–23
Нікольський В. – 65
Новицька – 99
Норд А. – 22, 31, 33, 149
Обоянський – 101
Оглоблин О. – 14–15, 19, 23, 25,
45, 81, 87, 112–114, 116–120,
122, 125–126, 137–138, 140, 155
Озерський (Зебницький) Ю. –
33, 45, 51, 78
Окиншевич Л. – 83, 116, 118,
130, 137–138
Олійник П. – 127

- Олександрович Г. – 72
 Омельченко В. – 117
 Онищенко О. – 124
 Оршан-Чемєринський О. – 127
 Остроградські К. – 118
 Острянюк А. – 12, 38, 59
 Отамановський В. – 14, 139
 Павлушкова Н. – 70
 Палладін О. – 18, 55
 Панькова С. – 108
 Папакіна Т. – 23–24
 Парахіна М. – 67
 Пархоменко В. – 31, 151
 Пелєх П. – 130
 Пер'є М. – 125
 Петлюра С. – 30
 Петров (Домонтович) В. – 109, 118–119, 133
 Петров М. – 31
 Петровський М. – 5, 13, 38, 42, 58–60, 69, 95
 Петрунь Ф. – 78, 153
 Петрушевський Д. – 67, 163
 Пиріг Р. – 97–98, 110
 Пічета В. – 30
 Пічета І. – 30
 Плотніков В. – 124
 Повстенко О. – 118, 137
 Покровська Є. – 118
 Покровський М. – 31
 Покровський О. – 13, 18, 36, 38, 40, 42, 46–48, 50, 53, 55, 57–58, 70, 152, 163–164, 166–169, 182, 186–187
 Полонська-Василенко Н. – 7–8, 14–15, 21, 23, 38, 79, 81, 87, 99, 102, 117–120, 124–126, 138–140, 155
 Поплюйко О. – 22
 Попов А. – 10, 22, 26, 33
 Портнов А. – 31
 Потапов П. – 52
 Премислер І. – 118
 Преображенський П. – 59
 Пристайко В. – 25, 40, 107–108, 126, 146
 Прокоп М. – 7
 Проценко Л. – 133
 Пустовойтов – 103
 Радзіковський Б. – 112
 Ранюк Ю. – 9, 33, 143–144, 146, 163–165
 Рара Л. – 22
 Резанов В. – 13, 36, 38–40, 74–75, 168
 Рихлік Є. – 13, 38, 75, 95
 Ричка В. – 31
 Рогач І. – 127
 Романовський В. – 140
 Ростовцев М. – 32, 59, 151
 Рубач М. – 109
 Рябо М. – 168
 Савченко Ф. – 67, 77, 107
 Сагарда А. – 125
 Сагарда М. – 21
 Самойленко Г. – 13, 39
 Самойловський – 118
 Самофалов М. – 16
 Сахновський – 104
 Себта Т. – 117
 Семенов І. – 13, 36–40, 42, 46, 71, 152, 160, 164–169, 171, 173–176, 182
 Сергійчук В. – 92

- Середа А. – 118
Сильченко В. – 35
Скатерна Т. – 16
Скляров – 104
Скопенко М. – 16
Слабченко М. – 45
Смирнов Г. – 26–27, 134
Смирнов І. (*див. Іоанн, єпископ*)
Смилянська Ю. – 136
Смолинська Є. – 67
Соколов – 103
Соколовський О. – 30
Солженіцин О. – 159
Сонні Ю. – 118
Сохань П. – 11, 60, 70–71
Спаський І. – 25, 71, 79, 153
Старовйт С. – 24
Старицька-Черняхівська Л. – 119
Степанишина О. – 118, 125
Стешенко О. – 119
Стороженко М. – 63
Стрельська Л. – 23–24
Студинський Й. – 119
Сухов О. – 20, 99, 101–103, 105, 107, 110–111
Таранушенко С. – 118
Теліга О. – 7, 130–131
Тимошенко – 103
Тихомиров П. – 36, 39
Тичина П. – 78
Тищенко Т. – 118
Ткаченко М. – 69, 117
Томасов – 17, 32, 181
Троїцький М. (*див. Яковлев Б.*)
Трусевич М. – 25, 126
Турцевич І. – 13, 18, 23, 36–42, 46, 48, 50, 53, 55, 58, 79, 83–84, 90, 94, 152, 164–170, 173, 175, 177–178, 180, 182–185
Тутківський П. – 67
Ульяновський В. – 10–11, 14, 25, 60, 70–71, 79, 87, 117, 138–140
Успенський О. – 31
Федоров Г. – 133
Фесенко В. – 39, 74–75
Фесенко Т. – 123
Філіпов О. – 145
фон Франк'є – 122
Хаггарт Х. – 22
Хаст М. – 98
Харлампович К. – 5, 8, 13, 25, 38–39, 44, 57–58, 79
Хвиля А. – 96
Хіллінг Г. – 9, 30, 81, 89
Холлідей В. – 64
Хонлеман Ф. – 22
Церетелі Г. – 18–19, 50, 53, 55, 79
Циганкова Е. – 11, 78–80, 107
Черкаський І. – 14, 119, 139
Черніков І. – 77, 79
Чистілін Б. – 39
Чудінов В. – 125
Шаповал Ю. – 105, 107–108, 146
Шарлемань М. – 125
Шаровольський І. – 21, 125, 130, 137, 140
Шафонський О. – 14, 75
Шварт Б. – 22
Швацький О. – 126
Шевельов Ю. (Шерех Ю.) – 27, 118

- Шевченко Л. – 67
Шевчук Г. – 108
Шепелева В. (див. *Штеппа В.*)
Шиліна Л. – 118
Шлюбський О. – 67
Шматко М. – 125
Шпета Г. – 125
Штеппа А. (див. *Горман А*)
Штеппа В. – 36, 150
Штеппа Е. – 27, 30, 143, 150
Штеппа Є. – 29
Штеппа Ф. – 29
Шугасвський В. – 118–119
Шульженко П. – 21, 125
Шуран П. – 83
Щегольський К. – 126
Щербаківський Д. – 70
Щорс М. – 30
Юркова О. – 12, 59–60, 69, 77
Яворський М. – 45
Яворський Ю. – 64–65, 70, 162
Яковлев А. – 138, 140
Яковлев Б. (Троїцький М.) –
136, 145
Якубський Б. – 130–131, 140
Яновський М. – 118
Яременко Л. – 23–24, 128
Ясь О. – 119
Ячменіхін К. – 59

До іменного покажчика не включені прізвище К. Штеппи (включаючи форму її написання в 1920–1930-х роках – К. Штепа – та його псевдоніми – В. Лагодін і В. Годін). Також до покажчика не включені імена осіб, не пов'язаних безпосередньо із сюжетною лінією у тексті дослідження і авторами досліджень, використаних у посторінкових посиланнях (політичні лідери, ідеологи суспільно-політичних теорій, автори наукових теорій тощо).

З М І С Т

Передне слово	3
<i>Розділ I.</i> Життєвий і творчий шлях Костя Штеппи у світлі сучасної наукової літератури і джерел	5
<i>Розділ II.</i> Роки зростання і навчання. Участь у війні та вихорі революційних подій.....	29
<i>Розділ III.</i> Завершення навчання: рік студентства й аспірантура в Ніжині.....	36
<i>Розділ IV.</i> Перший в Україні доктор історії європейської культури.....	45
<i>Розділ V.</i> Науково-педагогічна й музейно-краєзнавча робота Костя Штеппи впродовж ніжинського періоду життя.....	56
<i>Розділ VI.</i> Академічна та освітянська діяльність у Києві: орієнталістичні студії, викладання в університеті...	77
<i>Розділ VII.</i> Передвоєнні “єжовські рукавиці” (арешт і слідство).....	93
<i>Розділ VIII.</i> Фольксдойч у окупованому нацистами Києві	115
<i>Розділ IX.</i> Вимушена еміграція: не свій серед чужих, але чужий серед своїх	142
<i>Розділ X.</i> Хто ж насправді такий Кость Штеппа?	151
Основні публікації Костя Тодосьовича Штеппи	160
Основні дати з біографії Костя Тодосьовича Штеппи	162
Ex fontes. Добірка документів із захисту К.Т. Штеппою промоційної роботи та докторської дисертації.....	164
Іменний покажчик	188

Наукове видання

ВЕРБА Ігор Володимирович
САМОФАЛОВ Михайло Олександрович

**ІСТОРИК
КОСТЬ ШТЕППА:
ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ,
ПЕДАГОГ**

Редактор *С.Ю. Зозуля*

Комп'ютерний набір – *Л.М. Косун*
Комп'ютерна верстка та макетування – *С.Ю. Зозуля*

Підписано до друку 11.01.2010 р.
Формат 60x84/16. Друк офсетний. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman Суг. Ум. друк. арк. 11,39.
Обл.-вид. арк. 12,10. Наклад 150 прим.
Зам. №

**В31 Верба І.В., Самофалов М.О. Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПШ. – К., 2010. – 195 с.
ISBN 978-966-8999-23-9**

У монографії на основі значного архівного матеріалу та наукової літератури реконструюється життєвий шлях відомого українського історика Костя Годосьовича Штеппи. Його біографія та наукова діяльність як в Україні, так і на еміграції подається на широкому тлі історичних подій, свідком і учасником яких був учений.

Видання розраховане як на науковців, так і на всіх громадян, не байдужих до історії України.

УДК 303.422
ББК 63

Самофалов Михайло Олександрович

Народився в м. Києві.
Кандидат історичних наук.
Доцент. Вищу освіту отримав у Київському славістичному університеті (2005). Закінчив аспірантуру (2008) того ж університету. Захистив дисертацію "Науково-освітня і громадська діяльність історика Костя Штепна (1896–1958)" (науковий керівник – д.і.н., проф. І.В. Верба). Нині – викладач Київського геологорозвідувального технікуму, котрий свого часу закінчив ще до проходження строкової військової служби.

Сфера наукових інтересів: українська історіографія 1920–1940-х років.

Автор кількох наукових праць. Дана книга є першою монографією.

Верба Ігор Володимирович

Народився в м. Києві.
Доктор історичних наук.
Професор. Вищу освіту отримав у Київському державному університеті ім. Т.Г. Шевченка (1989). Закінчив аспірантуру (1994) та докторантуру (2000) Інституту української археології та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України. Нині – професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Сфера наукових інтересів: українська історіографія 1920–1940-х років. Автор близько 300 наукових праць, у т.ч. монографій "Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні" (К., 1999), "Михайло Грушевський" (К., 2005), "Н.Д. Полонська-Василенко: покажчик архівних матеріалів" (К.–Запоріжжя, 2008), "Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко" (Ніжин, 2008).